

ЛИЦАР
ПРАЦІ
і
ОБОВ'ЯЗКУ

Олександр Лотоцький
Alexander Lotocki
(*21. III. 1870 †22. X. 1939)

ЛИЦАР ПРАЦІ І ОБОВ'ЯЗКУ

Спокійно, із почуттям сповненого обов'язку, міг оглядатись Олександр Лотоцький на роки праці, що лежали позаду нього. Коли в незабутніх 1917-1918 роках судилося йому щастя бачити відродження української нації, то мало хто з нас, в такій мірі, як він, міг сказати: до цього прислужилася й моя праця. І нехай його праця служить для молодших поколінь за зразок і приклад сповнення національного обов'язку!

Дмитро Дорошенко

Кінцеві слова статті п. з. "Лицар праці і обов'язку" до 45-річчя літературної і 40-річчя наукової діяльності О. Лотоцького.

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE SEVCENKO
SEVCENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN

Ukrainian Studies
Bibliothèque d'Études Ukrainiennes
Bibliothek der Ukrainekunde

Vol. 48

KNIGHT OF TOIL AND DUTY

COLLECTION OF PAPERS

Honoring

THE LATE PROF. ALEXANDER LOTOCKI-BILOUSENKO

Edited by Bohdan Hoshovs'ky

“YEVSHAN-ZILLIA”

Toronto — A.D. 1983 — New York

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Бібліотека Українознавства

Ч. 48

ЛИЦАР ПРАЦІ І ОБОВ'ЯЗКУ

З Б І Р Н И К

присвячений пам'яті

ПРОФ. ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО-БІЛОУСЕНКА

За редакцією Богдана Гошовського

diasporiana.org.ua

“ЄВШАН-ЗІЛЛЯ”

Торонто — Р.Б. 1983 — Нью-Йорк

Автори:

Марко Антонович
Іван Власовський
Богдан Гошовський
Дмитро Дорошенко
Анатолій Дублянський
Павло Зайцев
Іван Кедрин-Рудницький
Іван Коровицький
Борис Лотоцький
Митрополит Мстислав
Тиміш Олесіюк
Зенон Пеленський
Омелян Пріцак
Вячеслав Прокопович
Іван Токаржевський Карашевич
Олександр Шульгин

Віньєта мистця Михайла Михалевича

Library of Congress Catalog Card Number 78-593 24

ISBN 0-920942-00-8

Printed by

HARMONY PRINTING LIMITED

70 Coronet Road, Toronto, Ontario, Canada M8Z 2M1

*Ця книжка присвячена святій пам'яті
моїх незабутніх, найкращих для мене в усьому світі*

Матері й Батька

Німфодори й Олександра Лотоцьких.

*У всіх — і в добрих і в найважчих — обставинах
нашого життя їх турбота була про нас —
про мою сестру Оксану і про мене.*

*Я щасливий, що великий довг вдячності
моїм Батькам можу оце сплатити бодай у малій мірі —
оцією книжкою, оцим пам'ятником-виявом моєї
найглибшої любови й пошани*

Син Борис

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дня 22 жовтня 1939 року передчасно закінчив свою життєву путь один з найвидатніших діячів українського національного відродження на переломі XIX і XX століть, державний муж новітньої української держави 1917-1921 рр., письменник, публіцист, видавець, науковець і організатор української науки, проф. Олександр Лотоцький.

Постать в українському світі виїмкова і з виїмковими заслугами — і коли в 1934 році припало 45-річчя літературної й публіцистичної та 40-річчя наукової праці Олександра Лотоцького, історик Дмитро Дорошенко присвятив йому ювілейну статтю, а заголовок її звучав: Лицар праці і обов'язку.

Оцю ювілейну статтю Дмитра Дорошенка поміщуємо тут як вступну, а її заголовок є й заголовком оцього збірника.

Появляється цей збірник до 45-річчя смерті Олександра Лотоцького, яка постигла його у важких воєнних умовах у збомбардованій з початком Другої світової війни Варшаві.

Заледве невеликий гурт українців у Варшаві супроводжав його в останню дорогу — у воєнній хуртовині не було ніякої змоги сповістити українську суспільність про відхід у вічність одного з провідних синів українського народу, не було тоді преси, не було й ніяких інших засобів комунікації.

У роках війни та після війни появилoся тільки декілька друкованих згадок про Олександра Лотоцького, але у 25-річчя його смерті Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗСА влаштувало в його честь — свого, одного з перших, дійсного члена, дня 10 квітня 1965 року у великій, ущерть заповненій громадянством, залі Українського Інституту в Нью-Йорку Наукову Конференцію із вступним словом проф. д-ра Василя Лева і з доповідями голови НТШ, проф. д-ра Романа Смаль-Стоцького, проф. д-ра Григора Лужницького, д-ра Бориса Ржепецького і проф. Івана Власовського.

У тому ж часі пощастило підписаному знайти спомини О. Лотоцького п.з. "Сторінки минулого" і помістити уривок п.з. "Хрестоматія «Вінок» і в-во «Нашим дітям» — «Мальовані казочки» в Петербурзі" у збірнику "Ми і наші діти" (Торонто, 1965 рік, сторінки 236-240) із вступом про Автора

і Його працю. А вже в наступному, 1966 році, з ініціативи Його Блаженства, Митрополита Мстислава, Науково-Богословський Інститут у Бавнд Бруку, в ЗСА, перевидав ці капітальні “Сторінки минулого” в чотирьох частинах і передусім це цінне видання дало змогу ширшим колам українського громадянства в діяспорі познайомитись з постаттю Олександра Лотоцького, з Його великою працею й заслугами.

Ця праця і ці заслуги ще й тим особливі, що засяг діяльності Олександра Лотоцького охоплював по суті цілість становлення української справи. Отож не дивно, що плянував Він і здійснював одночасно, здавалося б, зовсім неспівмірні і далекі від себе діла, як ось хрестоматію літератури для дітей “Вінок” і першу модерну енциклопедію українознавства. Безперечно, так диктувала потреба, але так диктував передусім великий розум національного будівничого — будівничого від основ — від фундаментів. І цим фундаментом була власне книга-хрестоматія “Вінок”, були всякі читанки, були й численні писання для дітей, зокрема три книжки — трилогія казок. А завершенням Його діяльності був Український Науковий Інститут у Варшаві, що його Він зорганізував і де здійснив велике діло видання творів Т. Шевченка — XIII томів із запланованих XVI — та понад 50 цінних наукових видань.

І тут до речі буде сказати, що коли з початком 1968 року почалася в ЗСА акція в справі кафедр українознавства у Гарвардському університеті, підписаний зразу згадав оту діяльність-будівництво Олександра Лотоцького від основ і помістив у “Свободі” (24 квітня 1968 р.) статтю “За фундаменти Гарварду”. У цій статті, вітаючи створення гарвардських кафедр українознавства, я, м. і., писав:

“Нам усім ясно: студент україністики не з’явиться отак знечев’я і звідкілясь, — його мусить і муситиме давати саме ж українське громадянство і тут треба сказати: куди простіше й легше зібрати кілька мільйонів на університетські кафедри, як мати хоч би кількадесят студентів та й майбутніх професорів цих кафедр. Студентів бо треба з важким і відповідальним трудом вирощувати-виховувати змалечку, впродовж багатьох років. Отут і основна проблема українського світу в діяспорі — проблема української системи виховання в умовах життя-буття не в Україні, в умовинах, в яких діють із своєю метою й консеквенцією виховні системи країн нашого поселення, в яких панує неукраїнський життєвий стиль і лад”.

“Виховати з української дитини свідомого і активного українця в обставинах неукраїнського світу, в неукраїнській виховно-навчальній системі — одне з найважчих, але одне з найважливіших наших завдань. І ось надзвичайно цінний, але, на жаль, майже забутий історичний факт. В умовинах московського царату в Україні постала своєрідна українська система виховання головню в дошкільному віці, правда, система не теоретично-педагогічна, а проведена і реалізована практично. Це не що інше, а велика, 500-сторінкова із сотнею ілюстрацій хрестоматія української дитячої літератури, зладжена професором Олександром Лотоцьким-Білоусенком, відомим діячем у дореволюційному Петербурзі, пізніше міністром в Уряді УНР, потім професором університету і керманічем Українського Наукового Інституту у Варшаві. Ця хрестоматія, під назвою “Вінок”, вийшла першим виданням у 1905 році в Петербурзі, другим — в 1911 році в Москві, а в часі української державности появилася в 4 частинах, кожна 300-тисячним накладом. Вкінці була вона видана ще в Празі в 1926 році в чеському видавництві.

“Вінок” О. Лотоцького поруч з “Молодою Україною” Олени Пчілки в Києві став основою отієї “системи виховання”, яку реалізували українці під царатом ще до Першої світової війни”.

Тут подані тільки малі уривки статті, але вони вистачальні, щоб з’ясувати питання “фундаментів Гарварду”, а передусім вказати на працю Олександра Лотоцького, як на цінний приклад національного будівництва від підвалин.

Після появи статті наспів за деякий час найцінніший відгук на неї — лист з Нью-Йорку, автором якого був син Олександра Лотоцького, д-р Борис Лотоцький де Велігост.

Отак і почалося — одне з найкращих — знайомство з отим колись маленьким хлопчиком Бусиком, що про нього доводилося читати і в “Сторінках минулого” і в оповіданнях для дітей його великого Батька. Після листа — особисті зустрічі й розмови, а в них барвіста епопея д-ра Бориса від 1919 року через Туреччину по всій Європі із студіями економічних і політичних наук та європейських мов з мріяною головню метою: бути переємником праці Батька — стати політиком-дипломатом на службі новій українській державі...

В отих розмовах і виринула думка-проект видання біо-бібліографії Олександра Лотоцького. Отак і зродився оцей збірник статей і споминів, друкованих в усяких давніших виданнях, а й цих статей, що їх ласкаво написали нові автори — д-р М. Антонович, ред. І. Кедрин, проф. І. Коровицький, Владика Мстислав, д-р Т. Олесіюк, д-р О. Прицак (тут треба сказати, що в такій збірній публікації різних авторів і з різного часу годі було оминати повторення деяких фактів — це зрозуміло й оправдано). Розшуками давніх матеріалів послужили д-р Г. Лужницький і д-р А. Турчин у ЗСА, а сотн. П. Йосипишин в бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі, ряд інформацій дав д-р С. Наріжний, а найбільше допоміг і співдіяв самий д-р Б. Лотоцький. Усім їм за цінну співпрацю — сердечна подяка!

**
**

У 1971 році д-р Борис Лотоцький перевіз домовини з тлінними останками бл. п. Матері й Батька з Варшави на українське кладовище в Бавнд Бруку в ЗСА — на український Пантеон поза межами України. Вияв справжньої великої синівської любови й пошани.

Таким же виявом є й оцей збірник. Він поруч із “Сторінками минулого” напевно послужить не тільки майбутньому дослідникові нашого відродження у ХІХ столітті і доби до вибуху Другої світової війни, але, надіймось, стане творчим стимулом і майбутньому письменникові, щоб наче продовжити черговими томами біографічну повість письменниці Людмили Івченко-Коваленко “Тиха вода” про Володимира Антоновича, що його велетенська праця, передусім як історика, для українського відродження у цьому ж ХІХ столітті, знайшла своїх переємників, передусім у постаті Михайла Грушевського і цієї плеяди діячів, що своєю жертвенною, хоч здебільшого тихою і непомітною працею клали у важких умовах царату основи для отого національного зриву, який завершився історичними Актами 22 січня 1918 і 22 січня 1919 років. У цій плеяді діячів — Олександра Кониського, Євгена Чикаленка, Михайла Старицького, Василя Доманицького, Миколи Лисенка, Бориса Грінченка, Сергія Єфремова, Миколи Міхновського, Федора Матушевського, Василя Симиренка і цілого ряду інших — з Симоном Петлюрою на чолі, своє почесне місце займає Олександр Лотоцький, один з наших високозаслужених провідних національних будівничих.

Богдан Гошовський

FOREWORD

Alexander Lotocki* was a publicist, author, scientist and eminent personality of Ukrainian life. Born on March 9/21, 1870, in Bronitza (Ukraine), son of Reverend Ignace, Rector of Bronitza, and of Elizabeth, née Dlozewska, he descended from a family of ancient nobility. He was married to Dora (Nimfodora), née Rudenko (* September 17/29, 1875 — † October 11, 1930), and had two children — Oksana, later Princess de Tokary Tokarzewska Karaszewicz (* April 14/26, 1897 — † January 1, 1950), and Borys (* January 27/February 9, 1904). Alexander Lotocki died on October 22, 1939, in Warsaw.

He studied in the seminaries of Kamianetz, Tbilissi (Tiflis) and Kiev and then completed his formal studies at the Theological Academy of Kiev in 1896, specializing in the history of churches and in canon law. He could not, however, follow the teaching career he had envisioned because he became suspect to the Russian ecclesiastical authorities for his literary activities (publication of articles in Ukrainian periodicals in Lviv, then Austrian). He therefore entered the Ministry of State for the Control of Finance, which was one of the most liberal Ministries in the Russian Empire. In 1900 he transferred to St. Petersburg (presently Leningrad) where he stayed until 1917, at which time he was Vice-Comptroller General with the rank of Councillor of State. This work greatly deepened his insight into economical and financial matters. Busy as he was, he still gave very much of his time and energy to the Ukrainian cause, often being the spokesman for his countrymen in their revendications with the central authorities of the Empire. He helped to organize Ukrainian representation in the Douma, the first Russian Parliament created after the revolution of 1905.

---

* Sometimes also spelled "Lototsky", as found in the "Ukraine, A Concise Encyclopedia", University of Toronto Press, and other publications.

After the collapse of tsarism in March, 1917, he was elected President of the Ukrainian National Council in Petrograd (previously St. Petersburg). In May, 1917, the Russian Provisional Government, seeking to gain the sympathies of the Ukrainians, appointed him Governor of Bukovina (the ex-Austrian province occupied during the war by the Russian armies) whose predominantly Ukrainian population had been oppressed and mistreated by the tsarist authorities.

Upon his return to Kiev on September 3, he became Chancellor of State in the first autonomous Ukrainian Government, duly recognized by the Russian Provisional Government. In the spring of 1918, he was State Comptroller in the Government of the Ukrainian National Republic and on October 15 of the same year he became Minister of Religions in the Hetman Government, from which he withdrew when the Hetman proclaimed the federation with Russia. While he was in charge of the Ministry of Religions in the subsequent Directory Government, which had then overthrown the Hetman, he prepared the law establishing the autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church which was proclaimed on January 1, 1919.

On January 20, 1919, he was appointed Minister Plenipotentiary in Constantinople (today Istanbul) to represent the Ukrainian Government at the court of the Sultan and to negotiate the official recognition of the autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church by the Patriarch of Constantinople, supreme head of the Orthodox Church.

At the end of March, 1920, he left Constantinople and, after a short stay in Kamianetz, Ukraine, and Bucharest (Ukraine having in the meantime been overrun by the Russian communist troops), he established himself in Vienna. In 1921 he was elected President of the Congress of the Ukrainian National League where all Ukrainian parties were represented.

In the autumn of 1922, he left for Prague, where he became lecturer and later full professor of Canon Law at the Ukrainian Free University until the end of 1928; at that time he was appointed to the University of Warsaw as full professor of the history of Orthodox Churches. In 1930, he founded the Ukrainian Scientific Institute, of which he was Director until 1939. During that period over 50 volumes of works of the Institute treating economic, historical, juridical, statistical, philosophical and pedagogical matters regarding Ukraine, as well as 13 volumes of a full edition of the works of the greatest Ukrainian poet, Taras Shevchenko, were published.

At the Institute he created a special commission for the translation of church services into modern Ukrainian from Old Slavonic and Greek; this commission was presided over by the Head of the Orthodox Church in Poland. The translations are still in use today.

Alexander Lotocki began his literary activities early. His first work, a poem, was published in 1891 and his first scientific article in 1894. His numerous (over 500) literary, bibliographical, political and scientific articles, essays and monographs on historical, pedagogical, ecclesiastical, economic and financial subjects were published in newspapers and periodicals and also in book form in Ukrainian, Russian, Polish, Czech, French, Turkish and Greek. He also published dozens of books for children, as well as anthologies for both children and adults (most notably in 1905 "Vinok" — "The Wreath" — later completed and reprinted in numerous editions), textbooks on the Old and the New Testament, etc. His principal pseudonyms were: O. Bilousenko, O. Lubenky and Spectator.

Among his most important publications were: "Canon Law" (1924); "Sources of the Ukrainian Canon Law" (1931); "Autocephaly, Vol. I: Principles of the Autocephaly" (1935); "Autocephaly, Vol. II: History of the Autocephalic Churches" (1938); 4 volumes of memoirs: "Pages of the Past", Vol. I-III (1932, 1933, 1934) and "In Constantinople" (1939). These are valuable sources for the history of Ukrainian life at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth centuries, which, at the same time, give an idea of the wide scope of Alexander Lotocki's activities. These four volumes were reprinted in 1965 on the initiative of His Beatitude Mstyslav Skrypnyk, Metropolitan of the Ukrainian Orthodox Church in U.S.A.

His membership in professional societies included, most notably, the Shevchenko Scientific Society (Lviv), the Ukrainian Scientific Society (Kiev), the Ukrainian Historical and Philosophical Society (Prague) and the Polish Scientific Society (Warsaw).

As an émigré, he was member of the Government-in-Exile of the Ukrainian National Republic, serving from 1926 to 1938 as its Vice Prime Minister.

Pneumonia brought about his untimely death on October 22, 1939, in war-torn Warsaw, where he was buried. In 1971, his remains and those of his wife were brought to the United

States and were reinterred in the Ukrainian Cemetery of St. Andrew's in South Bound Brook, New Jersey.

*

Alexander Lotocki had since his young days been dedicated to the cause of Ukraine in the difficult climate of political and cultural oppression under the tsarist regime. He was one of the most prominent personalities of the Ukrainian renaissance at the turn of the century and in the following period prior to the Second World War: publicist, writer, pedagogue, scholar, statesman and diplomat. The exceptional variety of his talents was mirrored in his outstanding contributions to the cause of Ukraine. These were the result not only of the breadth of his interests and his devotion, but also of the diverse exigences imposed by circumstance and by history.

Specifically, he directed his energies towards the enhancement of his people's culture which was the true foundation for the renewal of Ukrainian national awareness and therein he demonstrated his true greatness. He achieved his goals in several ways: organizing Ukrainian students in his early years; preparing and publishing a primer and several anthologies; organizing and directing Ukrainian editorial and publishing societies like "Vik" ("The Century") in Kiev, which published over 140 works; developing the activities of the already existing society "Prosvita" in St. Petersburg, which was producing low-cost, popular publications in Ukrainian; editing an important informative book about Ukraine: "The Ukrainian People in their Past and Present", publication of which was alas interrupted by the First World War after the first two volumes had appeared; etc.

It should be emphasized that it was extremely difficult in tsarist Russia, particularly before the first Russian revolution of 1905, to print anything in Ukrainian, since all Ukrainian written material was ruthlessly censored or prohibited. Owing to his energy, persistence and contacts in the Russian capital, he nonetheless succeeded in obtaining permits for printing the most important publications in Ukrainian. Through his connections in the Russian scientific community, he promoted, in 1905, the recommendation by the Imperial Russian Academy of Sciences calling for the abolition of limitations in the use of Ukrainian in the printed word. He also very substantially contributed to the publishing of the Ukrainian translation of the New Testa-

ment by the Russian Synod, as well as of the complete edition of "Kobzar" (the work of Taras Shevchenko) in 1906. Until then the publication of both had been prohibited by the Russian Government.

One of his greatest achievements was the creation of the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw in 1930; this permitted the publication of the works of Taras Shevchenko and of over fifty volumes of scientific works.

Alexander Lotocki, as both scholar and statesman, strove for the fulfillment of Ukrainian statehood and, while in exile, remained determined to protect and to promote the Ukrainian national tradition.

It is hoped that this book, published in conjunction with the fortieth anniversary of his death in Warsaw at the outbreak of the Second World War, will shed further light on the personality of Alexander Lotocki. The title has been taken from the article of Professor Dmytro Doroshenko reprinted in this publication.

Borys Lotocki

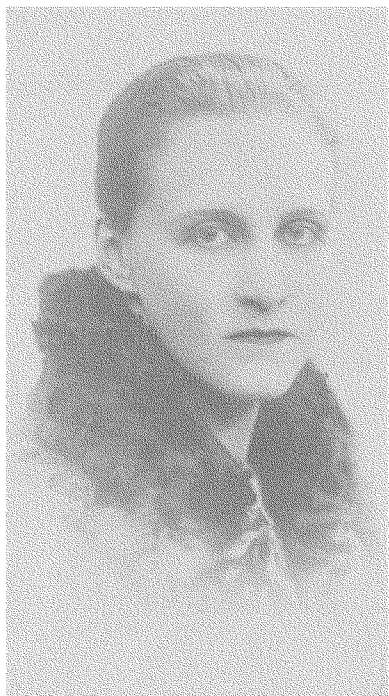
„Тільки в самостійності, в державній незалежності добро і щастя українського народу. Це — альфа і омега нашої національної справи. Це — наш національний догмат.”

Олександр Лотоцький

(Із статті “Державна незалежність, як основа життя нації” в “Тризубі”, 1927, ч. 66).

Німфодора Лотоцька з Руденків
Dora Lotocki, nee Rudenko

Кн. Оксана Токаржевська Карашевич з Лотоцьких
Princess Oksana of Tokary Tokarzewski Karaszewicz, nee Lotocki

Кн. Іван Степан Маріян Токаржевський Карашевич
Prince John of Tokary Tokarzewski Karaszewicz

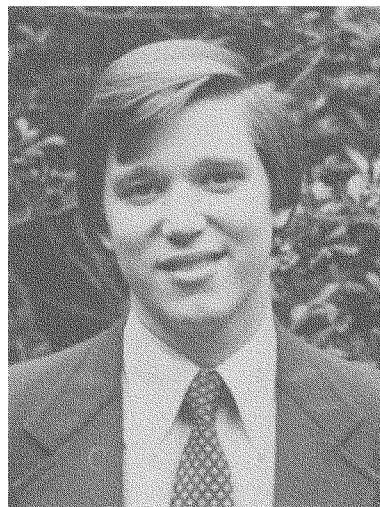
Брігіта Лотоцька де Велігост
з дому Адольф
Brigitte C. Lotocki de Veligost
nee Adolph

Борис Лотоцький де Велігост
Borys Lotocki de Veligost

Оксана Марина Лотоцька
де Велігост
O. Marina Lotocki de Veligost

Олександр Петро Лотоцький
де Велігост
Alexander P. Lotocki de Veligost

Видавництво "Вік" у Києві (1895-1918)
Сидять зліва: Олександр Лотоцький, Василь Дома-
ницький, Федір Матушевський; стоять зліва: Володимир
Дурдуківський, Сергій Єфремів

"Vik" ("The Age") Publishers in Kyiv (1895-1918)
1st row left to right: Alexander Lotocki, Vasyl Doma-
nytsky, Fedir Matushevsky; 2nd row left to right: Volody-
myr Durdukivsky, Serhii Yefremiv

Дмитро Дорошенко

ЛИЦАР ПРАЦІ І ОBOB'ЯЗКУ

Оця стаття відомого історика Д. Дорошенка (1882-1951) була друкована в календарі "Дніпро" у Львові на рік 1935 до 45-річчя літературно-публіцистичної та 40-річчя наукової діяльності О. Лотоцького, а теж у "Тризубі", Париж, ч. 38, 1934. Передруковуємо її з незначними змінами, достосованими до характеру оцієї теперішньої публікації.

Є діячі серед українського громадянства, що їх ім'я раз-у-раз у всіх на устах, бо вони стоять постійно на очах, займаючи перші місця в громадській ієрархії та працюючи в атмосфері загального признання, пошани й похвали для своєї праці.

Але є в нас і такі діячі, що працювали непомітно для широкої публіки, що мусіли укривати своє ім'я або виступати під псевдонімами; діячі, що започаткували або переводили дуже важні справи, а широка громада про це навіть не догадувалася; діячі, що ніколи не знали поділу між "великими" й "малими" ділами та виносили на своїх плечах увесь тягар т. зв. чорної роботи, без якої, одначе, немислимий був би поступ нашого національного руху. До таких саме діячів належить Олександр Лотоцький, принаймні в першій, довшій половині своєї діяльності.

Від юних днів надхнений любов'ю до рідного народу й батьківщини, захоплений бажанням їм служити, він іще молодим студентом присвятив себе справі українського національного відродження, віддав їй всю свою душу, всі помисли, всі сили, перейнятий і одушевлений одним категоричним імперативом: боронити свій народ, працювати для його добра аж до останніх сил, до останнього віддиху, за всіх умов і за всіх обставин.

Станув він на своїм пості тоді, коли українське національне життя під Московщиною ховалося по катакомбах,

коли, здавалось, не було надії на воскресіння приспаної і поневоленої нації, коли всі зусилля наших патріотів здавалися Сизифовою працею, а їх задуми і пляни — утопією. Але тяжкі перешкоди і велич завдання викликають у людей сильних духом та незломної волі — нові зусилля й збільшену енергію в боротьбі. Так було і з Олександром Лотоцьким.

У 1889 році був надрукований перший вірш О. Лотоцького, яким він започаткував свою літературну, а незабаром і публіцистичну працю, а п'ять років пізніше, в 1894 р., рядом статей і заміток наукового характеру в журналі “Кієвская Старина”, львівській “Правді” і “Записках НТШ” О. Лотоцький розпочав свою діяльність і на полі науковому.

Чверть століття працював він і боровся в тяжких умовах царського режиму. Почав свою діяльність у Києві, як близький співробітник Олександра Кониського, засновуючи українські видавництва, організуючи українську молодь, пишучи до різних видань в Україні та до журналів у Галичині (“Правда”, “Записки НТШ”, “Зоря” та ін.), пробуючи свої сили в науці, перекладах, публіцистиці, у популярній літературі для народу.

У 1900 році переїхав О. Лотоцький до Петербургу і тут за короткий час став неофіційним представником національно-свідомої України в політичній і духовій осередку московського життя. Він узяв у свої руки (разом із покійним Петром Стебницьким) видавництво українських книжок для народу — т. зв. “Добродійне видавниче товариство”, зосередив у своїх руках справу добування цензурного дозволу на всі важливіші українські видання того часу в Києві, Одесі, Чернігові та інших містах, нав'язав постійний контакт із московськими політичними та науковими колами, вів на широку скалю пропаганду української справи в московській пресі, нарешті, із часу першої революції, допомагав організувати українські парламентарні фракції в Державній Думі і виступав речником та оборонцем українських національних домагань перед урядовими сферами. Зв'язаний із студентських часів тісною приязню та співробітництвом із проф. Михайлом Грушевським, держав він, якщо так можна висловитися, свою руку на живчику української національної політики. І все це доводилось робити в умовах тяжкої урядової служби, в умовах конспірації, під тайним доглядом поліції, серед постійного напруження всіх сил душі й нервів.

Величезна і на диво різностороння була науково-літературна та публіцистична діяльність проф. О. Лотоцького в пе-

тербурзькій добі його життя (1900-1917). Освітою богослов (скінчив Київську Духовну Академію), він, як високий урядовець Державного Контролю в Петербурзі, сам здобув собі знання на полі економіки й став одним із визначніших економістів: його розвідки й статті з поля економічного життя московської держави високо цінилися у фахових сферах. Вони друкувалися у спеціальних органах, де працювали першорядні фахові сили. Під псевдонімами "Spectator", О. Білоусенко та ін. друкувалися його статті та огляди на економічні теми в "Українському Вѣстнику", "Літер-Наук. Віснику", "Української Жити". Нема що й казати про те, що головний інтерес економічних праць проф. О. Лотоцького був звернений на проблеми українського економічного життя, спеціально — аграрних відносин, дрібного кредиту й кооперації.

Ще більший обсяг мала праця О. Лотоцького за тих часів, як історика шкільництва в Московщині і в Україні, зокрема — духовного. Друковані у виданнях московських і українських (львівські "Записки НТШ"), його розвідки й статті з історії духовної школи й духовного стану в Україні мають велике наукове значення. Поруч із цими статтями треба поставити велике число його статей в обороні української мови в школі — головно на сторінках фахового і впливового місячника "Вѣстникъ Воспитанія", що виходив у Москві.

Мало хто міг би в нас зрівнятися з О. Лотоцьким, як публіцистом, автором величезного числа статей полемічного та інформаційного змісту про українство, і спеціально про українську літературу, в цілому ряді найважливіших московських газет та журналів, завдяки чому популяризувалася українська справа і в самій Україні, позбавленій до революції 1905 р. своєї власної преси. У співробітництві з Петром Стебницьким видав О. Лотоцький у 1912 році відому книгу "Українській Вопросъ", що за короткий час витримала три видання.

Поруч із московськими виданнями писав О. Лотоцький постійно і систематично в українських: спочатку в "Літературно-Науковому Віснику", потім у "Раді", а також в українських виданнях московською мовою: "Українській Вѣстникъ" (1906) і "Украинская Жизнь" (1912-1917), де був одним із головних співробітників. Як видатний популяризатор, заслужив проф. О. Лотоцький почесне ім'я в нашій письменстві вже самою своєю хрестоматією дитячої літератури "Ви-

нок” (1905 і пізніші видання), не кажучи про десятки написаних ним книжок для народу, а зокрема для дітей.

Величезні заслуги поруч із редакторською працею в “Добродійному видавничому товаристві” поклав О. Лотоцький для справи видання українського перекладу Євангелії і першого повного видання Шевченкового “Кобзаря” 1907 року, а також для справи видання відомої “Записки” Російської Академії Наук в обороні прав української мови й письменства.

Революція 1917 року створила для О. Лотоцького нову фазу його діяльності; вона розкрила перед ним можливості прикласти свої сили й здібності на широкому полі адміністративної й державно-творчої праці. Зараз по вибуху революції брав він жваву участь в осягненні від московського Тимчасового Уряду перших поступок для українства на культурно-освітньому полі. У травні того ж року поїхав він до окупованих московським військом Галичини та Буковини як губернатор Буковини й Покуття. Своїм адміністративним досвідом, своєю людяністю й тактом він спричинився до заспокоєння людности окупованих провінцій, що стільки перед тим натерпілася під царськими властями і вписав гарну сторінку в історію взаємин між колишніми підмосковськими і південноукраїнськими українцями, показавши zarazom, як висококультурною й дбайливою може бути українська адміністрація у краю з мішаним населенням. По евакуації московським військом Галичини й Буковини поїхав О. Лотоцький до Києва і тут припало йому першому зайняти становище генерального писаря, цебто державного секретаря, в українському автономному уряді, зформованому за порозумінням із Тимчасовим Урядом.

Сміливо можна сказати, що з українських діячів, винесених революційною хвилею на міністеріяльні становища, ніхто так не надавався до цього, як саме О. Лотоцький з його довголітнім державним досвідом, здобутим службою у вищих центральних установах московської імперії. Цей досвід, свою виняткову енергію і свій ентузіазм до відродженої української державности вложив О. Лотоцький в організацію державного секретаріату автономної, а від 9-го листопада 1917 року самостійної України. Опісля короткий час був він весною 1918 року, по повороті Української Центральної Ради до Києва, державним контролером в уряді УНР, а восени того ж таки року міністром ісповідань в уряді гетьмана Скоропадського. Не вважаючи на дуже короткий час свого міністрування, устиг О. Лотоцький провести в уряді принципове ви-

знання автокефалії, як устрою Української Православної Церкви. Його славнозвісна промова на Всеукраїнським Церковним Соборі містила цілу програму церковної політики, яка зобов'язуватиме кожен уряд майбутньої відродженої України.

Повстання проти гетьмана й повалення його уряду створили новий етап на життєвому шляху О. Лотоцького, але не відірвали його від участі в державних справах України. З уповноваження уряду Директорії виїхав він на початку 1919 року послом до Царгороду, маючи за головне завдання досягти визнання української автокефалії царгородським патріархом. Гідно репрезентував він тут уряд самостійної України серед винятково тяжких обставин, і навіть серед небезпеки. Та скінчилася коротка доба відродженої української державности і проф. О. Лотоцький став політичним емігрантом.

Тяжкі були для нього роки еміграції. Віддавши все на потреби свого державного обов'язку і не дбавши за себе та за свою родину, О. Лотоцький відразу опинився в скрутному матеріальному становищі і мусів найматися за нічного сторожа на фабрику. Але від цієї ганьби — не для нього, а для українських політичних кіл, які осіли по різних європейських центрах і ще посідали деякі матеріальні можливості, — врятувало запрошення його на доцента історії канонічного права в Українському Вільному Університеті в Празі. Не можна сказати, щоб тодішні керманічі університету відповідно оцінили видатну наукову силу в особі О. Лотоцького, і нелегке було його становище в університеті. У тяжких обставинах емігрантського життя взявся О. Лотоцький знову за наукову працю. Його розвідки з історії початків українського церковного права, надруковані у львівських “Записках НТШ” (1925) і в Науковім Збірнику Українського Вільного Університету в Празі (1925), здобули високу оцінку з боку такого знавця, як покійний чеський проф. К. Кадлец, і є цінним вкладом у небагату в цій ділянці українську наукову літературу.

Запрошений у 1929 році на катедру церковного права у Варшавському Університеті на його Православному Богословському Відділі, а в 1930 році, покликаний організувати Український Науковий Інститут у Варшаві, О. Лотоцький знову знайшов той живий терен праці, якого не могла йому дати відірвана від рідного ґрунту еміграція. Знову, як колись за молодих літ, розвинув О. Лотоцький дивовижну енергію і, ставши директором Інституту, створив з нього національно-культурне вогнище, діяльність якого широтою розмаху, пляновістю, систематичністю і продуктивністю наукового видав-

ництва може рівнятися хіба з Науковим Товариством ім. Шевченка за часів головування в ньому М. Грушевського. В цих роках випустив О. Лотоцький свій курс “Джерела українського церковного права”, монографію про церковну автокефалію і 4 томи своїх прецікавих “Сторінок минулого”, які й є історією українського національного руху від 1890 до 1917 р. Крім того цілу низку менших розвідок і статей в українських і польських виданнях, знову таки — на українські теми.

Такий був хід та розвиток громадської та наукової праці О. Лотоцького. Сухо виглядають ці рядки і далеко не вичерпують змісту його багатого життя, відданого на службу українській справі. Але тяжко в коротких рисах змалювати всю його працю і його заслуги для Рідного Краю. Для цього треба великого оповідання про життя й працю діяча, що п'ятдесят років стояв на передових позиціях українського національного руху, як вірний його вартувий і оборонець.

Небагато знає цей рух діячів, щоб одночасно з безмежною відданістю справі виявити таку величезну працьовитість і таке завзяття, як О. Лотоцький. Спадають на думку імена Драгоманова, Кониського, Грінченка, Грушевського. Коли що відрізняє О. Лотоцького серед цих імен, незалежно від масштабу і окремих індивідуальних прикмет кожного з них, то це його надзвичайна скромність і відсутність особистого честолюбства, що не раз шкодило самій українській справі в діяльності неодного з наших передових людей.

Та коли говоримо про життя й працю О. Лотоцького, то не можемо не згадати і про вірного товариша його життя, про його дружину Дору Лотоцьку, одну з достойніших жінок-громадянок у найкращім, найвищім розумінні цього слова. Це вона улегшувала йому тяжку життєву путь, давала йому духову й моральну опору в найтрудніших хвиликах, заохочувала сповняти свій громадський обов'язок, не відступаючи перед небезпекою для родини, перед загрозою для власного життя. Маючи такого вірного й шляхетного супутника, легше було О. Лотоцькому йти тернистим шляхом українського письменника й громадського діяча.

Спокійно, із почуттям сповненого обов'язку, міг оглядатись О. Лотоцький на роки праці, що лежали позаду нього. Коли в незабутніх 1917-1918 роках судилося йому щастя бачити відродження української нації, то мало хто з нас, в такій мірі, як він, міг сказати: до цього прислужилася й моя праця. І нехай його праця служить для молодших поколінь за зразок і приклад сповнення національного обов'язку!

Вячеслав Прокопович

ЖІНКА-УКРАЇНКА

Пам'яті Німфодори М. Лотоцької

Передруковуємо некролог, який був поміщений у "Тризубі", ч. 44 (252), 23-го листопада 1930 р., Париж. Автор некрологу (1881-1942) — член УЦРади, довголітній прем'єр УНР, видатний науковець, редагував у 1913-1914 рр. педагогічний журнал "Світло" в Києві. Опинившись на еміграції, прибув до Парижу, де від жовтня 1925 р. до 1940 р. редагував орган УНР "Тризуб". Ініціатор створення бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі.

Могила за могилою виростають на чужині. 11-го жовтня 1930 року у Варшаві по тяжких стражданнях спочила на віки Німфодора Методіївна Лотоцька. Дружина проф. Ол. Лотоцького, одного з найвидатніших і найзаслуженіших з давніх часів діячів наших, від молодого віку ділила вона з ним нелегку долю українського патріота.

У Києві, Петербурзі, Царгороді, Відні, Празі, Варшаві, всюди, де займав визначну позицію на ниві нашої культурної і політичної роботи проф. О. Лотоцький, всюди звикли поруч з цим щирим працівником, невтомним оборонцем прав нашого народу, борцем за його незалежність та одним з найчільніших мужів державних бачити пані Лотоцьку, вірну подругу й товаришку. За той час багато народу й свого й чужого перебувало в гостинній господі Лотоцьких; багато людей знало й поважало Небіжчицю за життя. І тому, коли наша варшавська колонія зібралася віддати останній довг пані Лотоцькій на кладовищі на Волі, звідусіль, куди розкидано нашу еміграцію, об'єдналися всі, хто знав Покійну, в пошані перед її свіжою могилою, в співчутті до горя її чоловіка, її родини.

* * *

Ще задовго до того часу, коли мені довелося особисто познайомитися з Німфодорою Методіївною в Петербурзі, я вже чув про неї. Наприкінці минулого віку ми, невелика гро-

мада українців у провінційальній гімназії, нав'язали живий зв'язок з земляками в недалекому Києві, з давніх давен осередку українського життя національного. І от тоді гімназистом я почув про родину Лотоцьких, як про одну з небагатьох ще тоді щиро українських родин; почув про Pokійну, як про жінку-українку. А їх тоді було обмаль!

Теперішнє покоління, що виросло й розвивалося, захоплене могутнім розростом національної свідомости, що й на чужині живе в суцільній українській атмосфері — родинній і громадській, може не розуміє того значення, яке в темні роки реакції мала кожна українська сім'я; може не розуміє, яку вагу і вплив мала кожна жінка-українка. Адже тоді, в 90-ті роки минулого віку, навіть у родинях відомих членів Старої Громади часто панувала московська мова. Пам'ятаю, як боляче вразило це мене, молодого тоді ще хлопця, коли я вперше потрапив у Києві в родинне оточення деяких з найвидатніших наших громадян. Щоб перелічити ті сім'ї в Києві, де все було перейнято українською культурою, пальців на руках було аж занадто багато.

Привітна, спокійна, стримана, завжди рівна — такою була Німфодора Методіївна за спокійних часів, коли життя йшло своїм розміреним темпом; такою залилася вона й на еміграції, коли довелося зазнати гіркої хліба чужини та тинятися в сусідах по чужих хатах.

І тут, за тяжких умовин еміграційного побуту, не зрадила вона традиційної української гостинности. Не раз і мені доводилося користуватися милою увагою ласкавої Господині. І чи то ще за ліпших обставин у затишній віллі в Бадені, чи то пізніше в одній кімнаті з кухнею, де перебували Лотоцькі в Празі, — завжди в чепурній господі їхній знаходився хліб-сіль і притулок на ніч для гостя з далекої країни. Завдавало це чимало клопоту заподадливій Господині, але вона на те не зважала. А господар і гість могли доволі і думками обмінятися і справи обміркувати, розмовляючи до пізньої ночі і раннім ранком. Останнього разу бачив я Німфодору Методіївну влітку цього року в червні у Варшаві. Тяжко хвора, перемагаючи себе, вона проте піднялася до столу, щоб за обідом частувати гостя.

І досі згадую з приємністю години, проведені в гостинній господі Лотоцьких, і з жалем думаю, що ніколи вже не доведеться побачити ласкаву й милу Господиню.

Пані Лотоцька стояла ніби осторонь від політичної діяльності, але за нею чимала заслуга і перед рідним краєм. І за

нормальних обставин жінка може стати у великій пригоді чоловікові, піддержуючи його духа, додаючи сили на працю, заохочуючи до боротьби. Далеко більша ще вага й заслуга жінки на чужині, на еміграції.

Велику підтримку й допомогу в його невтомній праці мав проф. О. Лотоцький в особі Покійної.

Є дуже добре стародавнє наше слово на означення чоловіка чи жінки: дружина. В це слово, що на ньому позначилася сива давнина, що дійшло до нас з часів великокнязівських, вклав наш народ своє розуміння подружжя, уявлення про жінку, як про вірну подругу, товаришку життя, порадилицю й помічницю, що ділить з чоловіком і радість, і горе, ділить усе і до кінця.

Справжньою дружиною своєму чоловікові була Покійна.

Один англійський письменник сказав: “Жінка чоловікові або важкий тягар на ногах, що тягне його до землі, або крила за плечима, що підіймають його вгору”.

І щасливі ті, хто зазнав тих крил за своїми плечима, бо через них легшою стає життєва путь і підіймається людина вище.

І всі, хто знав Покійну Н. М. Лотоцьку, збережуть про неї теплий спомин, збережуть в пам'яті своїй благородний образ жінки-українки.¹⁾

---

¹⁾ Слід додати, що Покійна Н. Лотоцька пробувала своїх сил у літературі для дітей — від 1895 р. деякий час була співробітницею “Дзвінка” у Львові, де містила свої писання під псевдонімом Синичка (Б. Г.)

Олександр Шульгин

ЛИЦАРЕВІ ПРАЦІ

Стаття О. Шульгина (1889–1960), міністра закордонних справ УНР, професора УВУ, автора ряду наукових праць і статей українською, французькою та іншими мовами, була друквана в “Тризубі”, Париж, листопад, 1939. Передруковуємо повністю.

Серед поколінь українських діячів 19-го та початку 20-го століть було чимало видатних постатей, людей, що висунули великі ідеї, чимало славних письменників, істориків, учених, але серед цих діячів треба відмітити окрему групу — групу своєрідних українських “енциклопедистів”. Національна робота була колосальна, а виконавців, тих, що віддавали час і сили свої на її реалізацію, було замало, особливо в ті часи, коли ця національна праця не приносила жодної користі, а спричинялася часто до великих неприємностей для тих, що їй присвячували своє життя. Для цих людей не було справ великих і малих: були справи корисні, необхідні і ні від чого вони не ухилялися. Виконували чисто громадську працю, конче займалися видавничою справою, були журналістами, педагогами, писали часом — коли треба — дитячі казки і досконалі твори красного письменства, а часом цілком наукові праці з різних галузів знання, особливо ж із сфери історичної, філологічної, бо це було тоді найпотрібніше для української справи, розкидали перлини свого таланту по різних галузях, не маючи змоги поглибити свою працю в тій, яка була найбільш відповідною їх особистій вдачі. Але зате могли вони мати одну велику сатисфакцію: по щасливому висказу того, кому присвячуємо ці рядки — “вони творили саме життя”. Їм завдячуємо ми, що справа наша стала на порядок денний міжнародного життя, що нарід наш став Нацією.

Серед тих “енциклопедистів” у минулому найяскравішими посталями були безперечно Борис Грінченко та Василь Доманицький. До них так само належав Олександр Лотоцький. Але коли життя перших двох, перетруджених непосильною працею, рано і трагічно увірвалося, О. Лотоцькому пощастило

прожити довший вік і мати за собою коло 50-ти років невсипущої, високоцінної та продуктивної праці. І коли прийшла сумна вістка про те, що 22-го жовтня 1939 р. упокоївся проф. О. Лотоцький, жаль охопив не тільки його друзів і близьких, але все свідоме українське громадянство... Помер він на 70-му році життя, але всі, що бачили його ще місяць-два тому, знають, що був він повний сил і тієї неугасимої енергії, яка була йому і, здається, тільки йому одному властивою. Він був типовим “енциклопедистом” у минулому, але в останні роки життя свого, залишаючись завжди багатогранним творцем життя, одну сферу своєї творчости міг ґрунтовно поглибити — у сфері історії Православної Церкви та церковного права, професором якого він був спершу в Українськiм Вільнiм Університетi в Празi, а потiм на Богословському факультетi у Варшавi і залишив по собі монументальні твори.

Не можна в цій короткій посмертній статті охопити все це повне праці життя. О. Лотоцький сам оповів про себе в своїх багаточінних спогадах і прийде час, коли буде написана його біографія. Це буде не тільки пошана до одного з найбільших наших діячів, але й високо повчальна книжка, яка самим змістом своїм, прикладом Покійного буде завжди захоплювати, закликати до праці нові покоління...

Близький до Олександра Кониського, перейнятий змолоду його запалом до праці національної, О. Лотоцький був одним із найактивніших членів видавничого товариства “ВІК”, що скупчувало стільки видатних, тоді молодих українських літературних сил. Але його всеукраїнське значення виявляється в тій праці, яку довгі роки провадив він у Петербурзі. Ім’я його тісно в’яжеться з другим незабутнім покійником, Петром Стебницьким. Вони удвох були справжніми амбасадорами при російськiм урядi та громадянствi. І з огляду на те, що кожна національну українську справу треба було переводити через якусь урядову установу, весь тягар цих поневірянь — особливо перед цензурою — падав на цих двох людей, стратотерпців. Мусіли вони і в прямому розумінні репрезентувати Україну, пишучи безконечні мемуари, підтримуючи дуже широкі зв’язки в усіх колах російського громадянства, серед академіків та членів Думи. Вони високо розвинули видавничу справу, випускаючи книжки, що постійно з’являлися в ті часи в більш ліберальному, ніж провінція, Петербурзі. Їм належить честь видання першої Української Енциклопедії, що й досі є джерелом пізнання України і яка вже давно стала великою бібліо-

графічною рідкістю. Петербурзька діяльність О. Лотоцького набирає особливої ваги під час першої російської революції (1905 р.), коли утворилися українські фракції перших Дум, видавався журнал, організувався союз поневолених народів і т. д. З самого початку існування Товариства Українських Поступовців — ТУП — Покійний був діяльним членом його, постійно підтримуючи зв'язки з Києвом.

Революція 1917-го року висуває О. Лотоцького на чоловіче місце серед великої та діяльної петербурзької української колонії. А далі їде він на Буковину, як її губернатор, де ретально обстоює українське населення та нашу справу перед російською окупаційною військовою владою. З вересня 1917 року стає членом українського Уряду, як його державний писар. Пізніше вже в 1918 році він є міністром ісповідань, потім послом у Царгороді, а вже на еміграції знову стає членом Уряду УНР — з 1926 року до 1938 є заступником прем'єра і дуже діяльним, завжди ініціативним його членом.

На моїх очах переходила також бурхлива праця Покійного в Празі, де так буяло від 1922 року до 1930 українське наукове, громадське та політичне життя. Тут якості О. Лотоцького розвинулися дуже широко. З письменника він робиться професором, лектором, прекрасним промовцем і як завжди організатором: навколо Українського Республікансько-Демократичного Клубу, на чолі якого він стояв, точилося все життя колонії.

Але остання фаза його діяльності зв'язана з Українським Науковим Інститутом у Варшаві і може в цей період свого життя О. Лотоцький з найбільшою силою виявив свої здібності організатора, ученого, письменника. Шістнадцятитомне видання творів Шевченка, десятки незвичайно цінних наукових праць, надруковані Інститутом під його невсипущим проводом — це найкращий пам'ятник, якого за життя сам собі поставив О. Лотоцький...

Працездатністю та енергією О. Лотоцького можна порівняти тільки до проф. М. Грушевського. Він мусів бути господарем свого часу. Кожний час мав свою програму. На кожне засідання громадське, наукове чи політичне він заготовлював передуманий ним насамоті список питань, що треба обміркувати, намічав силу справ, які треба виконати. Сам він за цим списком виконував їх ретельно. Дуже гнівався, коли хтось свого обов'язку не виконав, дорікав часом гостро своїм товаришам праці та співробітникам, які його побоювались, хоч і знали, що в кожному труднім випадку О. Ло-

тоцький по-батьківському приходиться на допомогу. Але чим більше працював я разом з Покійним, тим більше переконався, що мав він свою рацію, коли так часто ставився з певним недовір'ям до людей та вимагав від них праці. Мав на те й право...

Один Олександр Лотоцький згадується мені при праці, другий — у дружніх товариських відносинах. Гостинний, милий, я сказав би, теплий у дружбі, він був незаступним співрозмовцем. Наші розмови тягнулися безконечно і наговоритись із ним було неможливо. Все звичайно точилося навколо української справи, але горизонти Покійного були значно ширші. Це був не тільки письменник, учений, але і справжній державний муж, який придбав свій досвід ще на державній російській службі і широко потім приміював його на службі своїй власній країні. Це був державник, фанатик українського відродження, української незалежності.

Ніколи не тратив він присутности духа, віри в справу, в нашу остаточну перемогу. Серед найгірших матеріяльних обставин, серед злиднів зберігав бадьорий настрій і вмів іншим його передати.

А разом з тим у цій до глибини громадській людині було багате життя серця, яке тішило друзів і яке виявлялося особливо яскраво в житті родинному. Не можна пишучи навіть ці короткі сухі рядки (писати про О. Лотоцького банальні фрази було б образою для його пам'яті: за нього найкраще говорить саме його діло) — не можна не згадати цієї інтимної сторони життя його. Рідко хто мав щастя, що він мав у своєму родинному житті, і смерть незабутньої дружини його, Нимфодори Методіївни, була страшним ударом для О. Лотоцького. Не можна без зворушення згадувати тієї авреолі, якою від дня її смерті в 1930 році і до самого свого кінця оточував він пам'ять дружини своєї. Яка б не була година, чи дощ чи холод, яка б праця не висіла над ним, щодня тягло його на кладовище Волю, далеко за містом... Разом з ним стояли ми ще півтора року тому над цією дорогою йому могилою: обличчя О. Лотоцького ставало яснішим, тут звик він розмовляти з нею, тут знаходив спокій і рівновагу духа... На тому кладовищі заготовив О. Лотоцький два місця поруч. І я певен, що перед смертю, один без близьких своїх, серед загальної руйни мав він одну велику втіху, що вмирає близько від Неї. Глибоко віруючий він певен був, що йде до тієї, з якою так тісно зв'язане все багатогранне життя цього чужого і суворого діяча, цієї людини і громадянина, цього славного Лицаря Праці...

Павло Зайцев

МАЛО БУЛО — ЛОТОЦЬКИХ

Стаття була друквана в тижневику “Українське слово”, Бльомберг, Німеччина, чч. 42 і 43, 1949, в 10-річчя смерті О. Лотоцького. Передруковуємо повністю з огляду і на її цінний зміст і на її автора ((1886-1965), відомого Шевченкознавця, одного з найближчих приятелів і співробітників О. Лотоцького. Заголовок статті даємо з її кінцевих слів (первісний заголовок: “О. Г. Лотоцький”).

Роки минають, як нечисленна група найближчих знайомих, приятелів та співробітників відправили на вічний відпочинок одного з наших найвидатніших діячів кінця ХІХ-го і тієї частини ХХ-го століття, яка завершилась найжахливішою з усіх попередніх воєн.

Десять років тому на православному цвинтарі у Варшаві опускали ми в домовину тлінні останки Олександра Гнатовича Лотоцького — у спільну домовину, де вже спочивала його вірна дружина Дора Методіївна.

Не було того урочистого похорону, який би йому справили повинні були українці за нормальних часів. Життя української колонії у Варшаві було дезорганізоване після пережитої німецької облоги, багатьох зовсім не було в місті, а ті, що й були, в більшості не вважали за потрібне віддати пошану одному з найретельніших будівничих нашої культури й державности.

Я стояв тоді під одним із сусідніх пам'ятників і не міг відігнати слів знаної елегії на смерть Джона Мура: “Не бив барабан перед смутним полком, коли ми вождя хоронили”... Настирливо звучали вони у вухах... Останню пошану заслуженому діячеві віддавала горстка вірних друзів...

Я не пам'ятаю дати похорону. Здається, було це на початку листопада.

Ще тиждень-два перед тим я зустрічався був з О. Лотоцьким у панства Дорошенків.

Він був настроєний дуже меланхолійно, але був здоровий, як завжди. Я, дивлячись на нього, думав: “Яке здоров’я дав йому Господь-Бог!”

Семидесятилітній старий мав вигляд 50-ти — 55-ти літньої людини. Небіжчик проф. М. Панчишин, що його пацієнтом був О. Лотоцький, не раз говорив мені: “Чого ваш старий від мене хоче? Я його дуже люблю, але не маю що йому радити: він нас усіх переживе!” І справді, здоров’я О. Лотоцького було блискуче. Умер він тому, що його, хворого на запалення легенів, з помешкання, де були частинно вибиті шиби, перевезено до шпиталю, де зовсім не було шиб і не було потрібного догляду. А організм його був ще в повному порядку. Він міг би ще довго прожити. Він був здоровіший за багатьох з нас, що ще доживають його віку!

Перший над цією несподіваною могилою говорив друг небіжчика — Дмитро Дорошенко. Він подав короткий перебіг його життя, оцінку його національних заслуг, його невсипущої праці для України. Говорив він тихо, рівним голосом, але хвилювався. Не було навіть де видрукувати посмертної згадки.

Закінчивши свою промову, Дмитро Дорошенко приспішеним кроком пішов до цвинтарної брами.

Після нього говорив я. Я говорив про велике завзяття небіжчика в праці для свого народу, про його чесність і принципиальність, про те, що він доніс до могили своє життя нічим несплямлене і, оглядаючись навколо, спитався:

— Де ж ті, що взялися сьогодні нас репрезентувати?

Я говорив про те, що в труні, над якою ми стоїмо і яку зараз закопають у землю, лежать 50 літ нашої боротьби й нашої культурної творчости.

З подвійним сумом розходились ми із кладовища в жалібний день першої “тоталітарної” осені наших надій.

З Лотоцьким я близько познайомився в 1908 році. Упродовж тридцяти років мав я змогу або особисто спостерігати його життя, або уважно стежити за його діяльністю, а іноді — місяцями, а то й роками — бути його близьким співробітником.

Я пам’ятаю його ще 38-літнім завжди здоровим, повним енергії жартуном. Його помешкання в Петербурзі, на Тучковому перевулку ч. 5, де весь маленький кабінетик господаря і довгий коридор були заставлені книжками й теками з вирізками з часописів та рукописами, — було центром, де

сходилося все, що було в столиці живого в тодішньому “українстві”. Там була й “кухня” всіх тодішніх українських політичних актів — посольських інтерпеляцій в Державній Думі, різних меморандумів, деклярацій, протестів. Там спинялись і ночували Сергій Єфремів, Михайло Грушевський, Євген Чикаленко, там можна було зустріти і галицького гостя д-ра Івана Раковського, і старого драгоманівця проф. Хведора Вовка, і всю діяльну петербурзьку українську молодь, що в 1913 році створила “Молодий ТУП”:¹⁾ В. Коваля, В. Садовського, К. Широцького, П. Балицького, Гр. Голоскевича, автора цих спогадів, М. Корчинського, Алешо, О. Кисіля та ін. Там після революції 1917 р. постав і Український Національний Комітет, що упродовж 2-х місяців був експозитурою Київської Української Центральної Ради. Головою його ми одногolosно вибрали Олександра Лотоцького. Там тоді ж візитував його, як голову того Комітету, бл. п. Митрополит Андрій Шептицький.

У Петербурзі Олександр Лотоцький займав високу посаду в Державному Контролі. Аполітичність цієї інституції вможливлювала талановитому фахівцеві службово-адміністративну кар’єру, яка давала йому добре матеріальне забезпечення. Ввесь свій вільний час він віддавав лише українській праці. Коли в 1906 році постала українська преса, головним дописувачем її зі столиці був Лотоцький. Коли б переглянути тепер комплекти київської “Ради”, то не можна було б з подиву вийти, який широкий громадський і культурний діяпазон мала ця людина. Виховуючи дітей, що мусіли вчитися в московських школах, він сам укладав для них українські підручники — читанки, “Закон Божий”, обробив народні казки (як от його прекрасно видана “Коза-Дереза”) і т. і. Багато з того всього згодом вийшло у світ (під псевдонімом О. Білушенко).

З ім’ям Лотоцького зв’язане й видання найбільшої з антологій нашої нової літератури — 3-томового збірника “Вік” (“Викъ”), друкованого ще “ярижкою” (перед 1904 р.). Видання цієї антології було ділом, без якого ввесь процес нашого відродження після революції 1905 року тяжко було б навіть уявити.

---

¹⁾ ТУП — Товариство Українських Поступовців — нелегальне, таємне товариство, створене в Києві 1897 р., яке мало свої численні відділи в підкарській Україні. Одним із засновників ТУП був Ол. Лотоцький (Прим. ред.)

Дирекція Українського Наукового Інституту у Варшаві
(1930-1939)

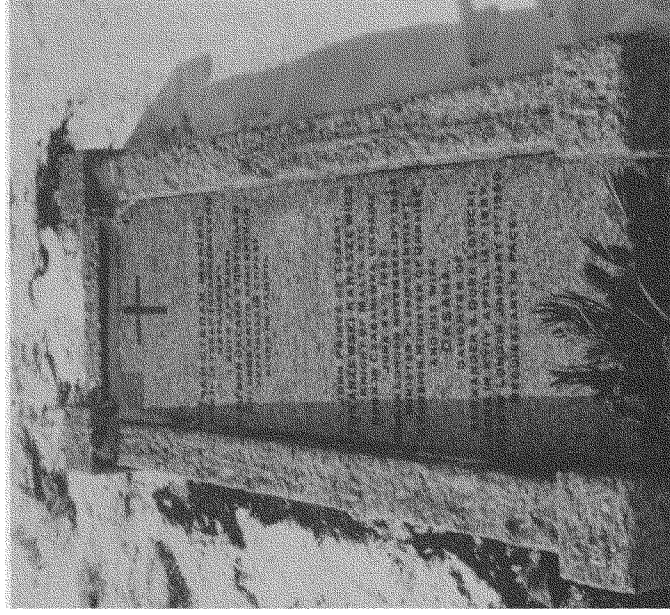
Сидять зліва: Богдан Лепкий, Олександр Лотоцький;
стоять зліва: Євген Гловінський, Роман Смаль-Стоцький,
Валентин Садовський. Фото 1938 р.

The Board of Directors
of the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw (1930-1939)
1st row left to right: Bohdan Lepky, Alexander Lotocki;
2nd row left to right: Eugene Glovinsky, Roman Smal-
Stocky, Valentine Sadovsky

Могила Олександра і Німфодори Лотоцьких
на цвинтарі св. Андрія в Бавнд Брук, Н. Дж., ЗСА

The grave of Alexander and Dora Lotocki
in the Ukrainian St. Andrew's Cemetery in S. Bound Brook, N.J., USA

Могила Івана і Оксани Токаржевських Карашевичів
на цвинтарі в Бавнд Брук, Н. Дж., ЗСА

The grave of John and Oksana Tokarzewski Karaszewicz
in S. Bound Brook, N.J., USA

Кожний активний національний діяч тієї доби мусів бути універсалістом. Був ним і Лотоцький. І культурно-освітня, і педагогічна й популяризаторська праця, і поважні правничі й економічні студії, і журналістична діяльність, і громадсько-політична праця — усе входило в коло його обов'язків репрезентанта української справи і людини нової української форми.

Після першого Українського Національного Конгресу 1917 р. в Києві Лотоцького покликано на відповідальне становище губернатора Буковини й Покуття. Разом із ним, після двох місяців спільної праці в петербурзькому Національному Комітеті, виїхав і я і зайняв пост комісара Косівського повіту. Лотоцький жив у Чернівцях. Часто бував я на з'їздах-конференціях комісарів, бував і він у мене в Косові, і я можу засвідчити, які великі здібності адміністратора й організатора він мав. Буковинці, що пам'ятають ті часи, і досі згадують Лотоцького і як адміністратора, і як людину. Зверхником його, як генерал-губернатор, був Дмитро Дорошенко.

Період українського адміністрування Галичиною й Буковиною був недовгий. Виїхали ми туди в травні 1917 р., а в січні 1918 р. О. Лотоцький уже ліквідував в Константинограді своє еваковане туди управління. Активна участь в українському державно-політичному житті привела його на пост міністра віровизнань, коли гетьман Скоропадський змушений був українізувати свій кабінет міністрів. За короткий період часу Лотоцький устиг багато зробити для нашої церковної справи. У Києві відбувся тоді український Церковний Собор, у складі якого переважали російські єпископи. Він повів тверду лінію відокремлення Церкви.

На Українському Православному Соборі Лотоцький поставив справу устрою нашої Церкви цілком виразно, відразу усуваючи можливість якихбудь компромісів: ніякої залежності від Москви — наша Церква мусить бути цілком незалежною, автокефальною! Проти себе мав величезну опозицію, яку очолював такий небезпечний противник, як митрополит Антоній Храповицький, але в особі українського міністра віровизнання він мав партнера, озброєного до зубів історичними й канонічними аргументами, людину з твердим національно-державницьким наставленням.

Акт 14 листопада 1918 р. — гетьманська “федерація” з Денікіним — перериває цю працю Лотоцького в самому її розпалі. Відійшовши на короткий час від урядової діяльності, він уже на початку 1919 року залишає Київ і поспішає до

Царгороду, як посол України, щоб знову піднести синьо-жовтий прапор над будинком українського посольства, де гетьманський посол Суковкин підніс був триколовий російський. У Царгороді Лотоцький має подвійне завдання: не тільки вирівняти шкоду, нанесену нашому національно-політичному престижеві, але й добитися визнання автокефальності Української Православної Церкви від Константинопольського Патріяршого Трону, під зверхністю якого перебувала наша Церква до 1686 р., коли її всупереч семивіковій традиції підпорядковано московському патріярхові. Як дипломат-репрезентант Української Республіки він здобуває собі пошану і в турецьких урядових колах, і серед членів дипломатичного корпусу при Отоманській Порті, а працю свою у справі визнання автокефальності нашої Церкви доводить до стану можливих досягнень: справа висвітлена до кінця, всебічно обгрунтована, але на перешкоді стоїть той факт, що Патріярший Константинопільський Трон “вдовствує” — він має лише заступника “містоблюстителя”, бо турки з політичних причин не допускають до вибору патріярха.

Царгородський період діяльності Лотоцького зафіксований в окремій книзі його споминів “В Царгороді”.

Версальська й поверсальська політична ситуація, окупація Туреччини альянтськими військами і наші воєнні невдачі 1920 р. доводять до переїзду Лотоцького до Відня.²⁾

У лютому 1921 року я відвідав його там, коли він із цілою родиною тулився у двох маленьких кімнатах і мимоволі був заклопотаний питанням дальшого існування. Але ні гумор, ні віра в нашу справу його не покидали. Найбільше він тоді цікавився київським життям 1919-1920 рр. (я залишив Київ у травні 1920 р.) — нашу культурною й підпільною політичною діяльністю під большевиками, в якій мені доводилося грати не останню роль. Особливо цікавили його подробиці із життя друга-однокашника С. Єфремова і старого колеги ще з петербурзької праці — П. Стебницького, разом з яким він кілька місяців був членом гетьманського кабінету, а з обома разом творили тріумвірат ідейних провідників радикально-демократичної партії. Особливо тішили Лотоцького мої оповідання про наш підбольшевицький гумор — т. зв. “грабуздіяду”. Коли я оповів йому про те, як ми, “ордо дякорум вага-

---

²⁾ Після виїзду О. Лотоцького посольство перебрав і керував ним князь І. Токаржевський Карашевич аж до ліквідації в 1922 р. (Прим. ред.)

бундорум”, в інтимному товаристві святкували 50-річчя життя С. Єфремова, піднісши йому почесний диплом “доктора шляхології”, Лотоцький сміявся до сліз. Я змушений був вичерпати майже весь свій репертуар оповідача: переповісти всі “сценки” із советської дійсності і взагалі з київського життя тих часів. А потім це вже увійшло у звичай під час різних товариських зустрічей. Лотоцький ніколи не пропускав нагоди, щоб не змусити мене щось оповісти. Так я і до спогадів його увійшов, як веселий оповідач.

Але тут доведеться мені оповісти річ зовсім невеселу. Перенісшись на життя до Праги, О. Лотоцький змушений був бідувати. Для нього, людини з такими заслугами, довго не знаходилося місця в наших тамошніх установах. Навіть двері такої більш, ніж скромної щодо сил (за малими винятками!) установи, як Український Вільний Університет, були завузькі для... Лотоцького! Потрібні були великі зусилля з боку самого Лотоцького і його друзів, щоб ті труднощі перебороти, і Лотоцькому довелося виступати в ролі... нічного сторожа, поки він став доцентом канонічного права. Наш празький “ордо дякорум вагабундорум” мав магніфіценції, яким їхня ще “цісарсько-королівська” авреола не освітлювала, а затемнювала всеукраїнські перспективи.

А каноністом О. Лотоцький був добрим. Ще в Духовній Академії він написав працю про наші княжі церковні устави, і пізніше ніколи не переставав цікавитися церковним правом, а новий київський і царгородський періоди його життя були чимсь більшим, ніж формальний докторський іспит хоч би й на віденському університеті.

Оселившись у Празі, О. Лотоцький у колах своїх колишніх політичних однодумців і серед співзвучної їм молоді почав гуртувати національно-державницькі елементи і здобув серед них впливи й пошану.

Зі старших діячів в'язали його вузли сердечної приязні зі старим Степаном Смаль-Стоцьким.

У 1929 році О. Лотоцький переїхав до Варшави, прийнявши пропозицію стати на чолі Українського Наукового Інституту. Тут він пропрацював десять літ, виявивши свої великі здібності організатора, що вмів сполучити великий педантизм з широким програмовим масштабом. Став він до праці з обмеженим штабом співробітників, але зумів притягти до неї всі видатні сили українського наукового світу, знання яких відповідали наміченій програмі. За десять років існування Інституту під його керівництвом видано більше півсотні то-

мів капітальних праць, серед яких серія видань, присвячених економічним проблемам України, зайняла найпочесніше місце. Упродовж 10 років з нічого виросла одна з найкращих бібліотек українознавства, серед книжок якої було багато раритетів і унікатів.

Маючи сам поважний досвід у вивченні господарських проблем³⁾, О. Лотоцький цікавиться працею Економічного Семінара, душею якого стає найближчий співробітник О. Лотоцького, інж. Є. Гловінський.

Три томи мазепинських збірників, що принесли надзвичайно цінні нові матеріали, видання Діярія гетьмана Пилипа Орлика, серія українських мемуарів, повне видання творів Т. Шевченка і т. і. — все це виходить у світ при безпосередній участі О. Лотоцького.

Як редактор інститутського видання творів Шевченка, я співпрацював з О. Лотоцьким більше, ніж 5 років.

Він стежив за розвитком цієї широко запланованої праці, до якої ми притягнули десятки учених-спеціалістів, і знаходив час для обмірковування всіх зв'язаних з нею питань. Бувало, що змучений цілоденною працею (університетські виклади, наукові засідання, адміністраційні справи, праця в бібліотеках), він не раз по півночі годинами конферував зо мною, вникаючи в усі подробиці, в усі перипетії моїх дослідів і праці моїх співробітників.

Бувало, що ми разом проводили літо на якомусь курорті, щоб не тратити контакту, наприклад, у Мушині під Криницею.

З нами були й секретарі, — Лотоцький і тут невтомно працював, але пильнував, щоб ми мали й відпочинок. Тоді ми разом мандрували по Лемківщині.

По переїзді до Варшави О. Лотоцький зайняв також і катедру історії української Церкви на Студіюмі Православної Теології Варшавського Університету. Роля його, як професора історії нашої Церкви, була вийняtkово відповідальною, і наслідки її були величезні. Ця школа була тоді єдиним джерелом знання про нашу Церкву і понад 200 українських священиків завдячують те, що знають про її історію, про її видатних діячів, — тільки О. Лотоцькому. Особливе значення мала його праця, як керівника семінара історії Церкви, і його керування магістерськими працями студентів.

---

³⁾ Ще в Петербурзі він опублікував кілька поважних праць з політ-економії. (П.З.)

Серед найрізніших складних і тяжких обов'язків, О. Лотоцький знаходив ще час керувати комісією для перекладу богослужбових книг на українську мову. Ідеальних перекладів взагалі майже не буває, але треба ствердити, що ці переклади — найкращі. Я в них брав участь лише зрідка, як помічник у розв'язуванні найтяжчих питань і казусів (переклади були з грецьких текстів), але бачив, скільки зусиль, скільки доброї волі уклав у цю працю О. Лотоцький.

В особистих стосунках О. Лотоцький не був легкою людиною. Він на кожну справу мав свій вироблений погляд і не поступався ним, поки його не переконали. Люди мали з ним і суперечки і конфлікти, але ним ніколи не керували ані впертість, ані самовпевненість: кожна позиція, яку він відстоював і яку боронив, була вислідом глибокої переконаності. Ніякої справи він не починав, не продумавши її глибоко, до кінця. Точність у виконанні обов'язків і зобов'язань, працьовитість і глибока принципальність були його головними прикметами. Суворий до себе самого, він і від інших вимагав багато. Коли з ким розійшовся, коли когось не любив, то бувало це в тих випадках, де контрагент порушував етичні норми. Ні інтриг, ні підлости людям він не прощав. В інших випадках легко з людьми приходив до давньої згоди.

Не було в ньому нічого з групової, партійної вузькості. Був сином свого часу, — виховався в атмосфері народництва і був народником. Але вже моє покоління було свідком, що між нами, молодими, і його товаришами та їх народницькими батьками, він був помостом. Друг і товариш С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського, він пережив дві епохи, але в обох них зайняв почесне місце. Належав до людей, що вміли синтезувати. Тому розумів і нове покоління, і навіть третього, останнього не боявся. Був мудрий.

Свою епоху так, як її бачив, описав у 4-ох томах споми-нів, що теж вийшли у серії мемуарів, виданих варшавським Українським Науковим Інститутом. Ці його мемуари — багате джерело для дослідників. Багатство його тим більше, що там подані сотні документів.

Для Українського Наукового Інституту О. Лотоцький придбав архів Михайла Драгоманова. З нього опубліковано лише один том. Безцінний архів цей, як і власний архів Лотоцького, згинули з вини гітлерівців.

**

Минають роки від дня його смерті. Ніде про нього — ні чирк! Стаємо безбатченками! Зле!

Отже, цим коротким нарисом, частково перетканим особистими згадками, хотів би я пригадати громадянству видатну постать цієї кришталево чесної людини великих національних заслуг, “тверезого ідеаліста”, людини пляну й послідовності, людини державницьких чинів і глибокої безкомпромісовості, — як в особистому, так і в громадсько-політичному житті.

Але згадка ця була б неповною, коли б я не підкреслив ще одного моменту в його житті, ще однієї питоменної нашим кращим людям прикмети: родинних чеснот.

Небіжчик О. Лотоцький мав вірну дружину Дору Методіївну, з якою прожив у прикладній згоді майже 35 років. Хто знав атмосферу родинного життя Лотоцьких, той мав нагоду бачити ту ідеальну гармонію, що в ній панувала, а в особі О. Лотоцького пізнати ідеальний тип голови родини й батька. Коли на початку 30-их років смерть забрала йому дорогу дружину, — горе, яке він пережив, було безмежне. До самої своєї смерті він щодня відвідував могилу дорогої істоти, що ділила з ним всі радості і всі смутки життя. Була це ідеальна пара без застереження відданих одне одному чоловіка й жінки, ідеальний образ ідеального подружжя. В атмосфері родинного тепла він працював для України і переживав всі свої і всі національні смутки й невдачі. З неї черпав і рівновагу духа і доброту серця, яка іноді крилася під зовнішньою стриманістю.

У відносинах з іншими був джентльменом, любив товариство і навіть ставши вдівцем, не покинув звичок гостинного господаря.

Таким був і в Петербурзі, і в Києві, і в Царгороді, і у Варшаві.

***

Стоїмо тепер усі перед невідомим завтра. Сперечаємось і сваримось. Гуртом, без винятків засуджуємо всіх діячів недавнього минулого. А в ньому стільки світлих постатей! Біда лише в тому, що їх менше, ніж було треба, що мало було — Лотоцьких!

Іван Власовський

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ ЯК ЦЕРКОВНИЙ ДІЯЧ

Доповідь, читана 10-го квітня 1965 р. в часі Наукової Конференції для вшанування О. Лотоцького у 25-річчя смерті, яку влаштувало Наукове Т-во ім. Шевченка в Нью-Йорку. Іван Власовський (1883-1969), автор монументального “Нарису Історії Української Православної Церкви”, Бавнд Брук, 1955-1958, 4 томи в 5 книгах. Про нього появилася публікація: “Іван Власовський — Пропам’ятна книга”, Торонто, 1974.

Св. п. професор Олександр Гнатович Лотоцький, аналізуючи вже на еміграції в Празі, пережите в бурхливі часи революції 1917-1919 рр. на Батьківщині, зокрема відродження Української Православної Церкви, писав у статті “Зневажена справа”:

“Наше громадянство в його переважній більшості ставиться до справи церковної індиферентно, навіть зневажливо. Як багато де в чому іншому, ми і тут безкритично засвоїли собі погляд старої російської радикальщини, що всю сферу релігії вважали за річ неварту й негідну уваги людини освіченої, поступової... Глибока безодня між інтелігенцією та народними масами українського народу поширювалась на точці релігійно-церковній. Консервативні в своїх духовних настроях, особливо в ділянці релігійній, маси народні додержували старих традицій релігійних, незалежно й поза новим духом офіційної церкви, а інтелігенція того ж народу українського порвала з тими традиціями, фактично ігнорувала їх і тим виключила себе з участі в цій ділянці життя свого народу. Таку позицію щодо справ релігійних засвоїли собі здебільшого навіть ті шари інтелігенції, що заховали національну єдність з українською народньою масою”. (“Тризуб”, ч. 12, 1927, стор. 6-7).

Ця “радикалізація” української наддніпрянської інтелігенції у відношенні до Православної Церкви, відчуження освічених шарів від релігійних традицій українського народу мала

місце, як і нам доводилось про це писати (“Нарис історії Української Православної Церкви”, т. III, стор. 272 і далі), в другій половині XIX віку, властиво з 60-их років, з переходом і в XX століття. Алеж не треба перебільшувати опанування “нігілізмом” у відношенні до Церкви і церковности в рядах нашої інтелігенції і в тих часах нашої історії. Не можна знецінювати заслуг перед українською культурою особливо українського духовного стану, з генерації якого вийшло немало працівників на різних ділянках національної культури, — вихованців чи то духовних чи світських шкіл в дореволюційній Росії.

Сам Олександр Лотоцький, син священничої родини, вихованець Подільської Духовної Семінарії й Київської Духовної Академії, яку скінчив у 1896 р., високо стоїть у рядах якраз української інтелігенції з духовного роду, що не порвала з національно-церковними традиціями свого народу, та вписав славно своє ім'я в історію української культури, зосібна ж, як церковний діяч, — в історію Української Православної Церкви.

Подільська Духовна Семінарія у відношенні до національного усвідомлення української молоді передувала, здається, серед духовних семінарій в Україні, коли в них у 80-90 роках XIX століття почали поставати таємні українські гуртки. Олександр Лотоцький, вступивши по скінченні тієї семінарії в 1892 р. до Київської Духовної Академії з повною національною свідомістю, сам, будучи студентом Академії, заклад таємний український гурток, в якому, під його керівництвом, йшло національне усвідомлення семінаристів Київської Духовної Академії, майбутніх пастирів Київської єпархії. Бібліотекарем і скарбником цього гуртка був семінарист Петро Сікорський, що скінчив Київську Семінарію в 1898 р. та вів українську національну справу серед семінарської молоді й далі, будучи дяком Воскресенської церкви на Печерську в Києві, а потім 18 років урядовцем Київської Духовної Консисторії, прийнявши чернечий постриг з ім'ям Полікарпа на еміграції в 1922 р., був висвячений на єпископа Луцького в 1932 р.; помер 1953 р. в сані митрополита Української Автокефальної Православної Церкви на еміграції; з великим пієтетом владики Полікарп завжди згадував свого національного усвідомителя в юності Олександра Лотоцького, з яким був у великій дружбі до самої смерти професора.

Зрозуміння ролі і великого позитивного значення Православної Церкви в історії національної культури рідного наро-

ду, в духовому житті його, диктує ще студентові Олександрові Лотоцькому теми для наукових праць з історії Українсько-Білоруської Православної Церкви, як: “Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV і XVI вв.”, “Суспільне становище білого духовенства на Україні і в Росії в XVIII віці”, — обидві надруковані в рр. 1896-98 в “Записках Наукового Товариства ім. Шевченка”. В дальшій многогранній національній діяльності О. Лотоцького, коли він до революції 1917 р. проживав у Петербурзі, де був на становищі державного урядовця в Державному Контролі та, як член української колонії в столиці, був він одним з найвизначніших діячів у боротьбі за українську справу, — слід відзначити його видатну роль в справі видання російським синодом Св. Євангелії в перекладі живою українською мовою. Була це велика подія в історії Української Православної Церкви, коли вона перебувала в складі Російської Православної Церкви. О. Лотоцький був членом Комісії при Академії Наук в Петербурзі, спеціально утвореної для остаточної редакції українського перекладу Св. Письма, під головуванням академіка О. Шахматова. Академічна комісія працювала два роки, в рр. 1906-11 була нарешті надрукована в московській синодальній друкарні Св. Євангелія мовою церковно-слов'янською і рівнобіжно українською живою. Докладно про історію перекладу українською мовою Св. Письма та видання Св. Євангелії українською мовою розповів проф. О. Лотоцький в праці “Українські джерела церковного права” (1931) та в споминах “Сторінки минулого” (1932-34). (За ним переповів я в “Нарисі історії Української Православної Церкви”, т. III, стор. 293-299).

Поява Св. Євангелії українською мовою не змінила ситуації — українською мовою можна було раз до року, на перший день Великодня, на Службі Божій в церкві прочитати євангельське читання, що було одначе дуже й дуже рідко де; проповідь у церкві українською мовою можна було почути тільки на Холмщині, або як виїмковий випадок в іншій єпархії. Проповідував по селах завжди українською мовою вікарій Волинської єпархії (в роках 1904-09) єпископ Крем'янецький Амвросій Гудко. Оце і все до часу відродження української нації з революцією 1917 року в Росії. Тільки з великої зловливості “істинно-руські” політики могли назвати це “українізацією” в Церкві. Нівеляційні заходи російської влади щодо церковного життя, практиковані впродовж XVIII-XIX віків, роблені під покровом одновірності, призвели до того, що пішло в непам'ять існування Української Православної

Церкви, як національної Церкви українського народу, серед самих українців, навіть серед українського духовенства.

Тому і в церковно-визвольному русі в його початках з революцією 1917 р., національний момент не виступав в Україні. Як свідчить і митрополит Василь Липківський, в церковних зібраннях на початках “духовенство, як і мирянство, поділились не по національності, а по ідеології, на консервативне і прогресивне, і в тому і в другому брали участь і українці і росіяни”. Основним постулятом цього руху були церковні реформи в напрямку увільнення Церкви від ролі слуги політичному режимові, оживлення церковно-громадського життя з поверненням соборних форм в устрої Церкви. Але скоро церковно-поступовий рух в Україні мусів набрати й національного характеру, оскільки в політичному житті українського народу з революцією 1917 року зораз більше виступав національний момент у боротьбі за незалежнення і державне усамостійнення українського народу. Національне відродження українського народу в ХХ віці не пройшло мимо його Православної Церкви, що свідчило про те, що Православна Церква не була і не стала в революцію пережитком у національно-духовній структурі українського народу, як це могло здаватись тим з української інтелігенції, що під впливом модерних теорій розгубили національні українські традиції.

Відродження чи утворення національної Української Православної Церкви не могло, очевидно, наступити без боротьби. Національна Українська Церква мала б стати незалежною від російської; у внутрішньому житті приступити до українізації, чи правильніше, до розмосковлення на всіх ділянках церковного життя. Ця боротьба не могла бути суто церковною, бо ж з нею були тісно пов'язані і політичні моменти — боротьба України за державну незалежність. А єпископат — верхівка церковного управління — був в Україні московський своїм національним походженням чи своїми державними переконаннями; так само і духовенство, особливо по великих і більших містах. І єпископат, і таке духовенство, і немало російського чи зросійщеного православного громадянства по містах поставили рішучий опір і всілякі перешкоди національним домаганням у церковному житті православних українців та праці створеної ними Української Церковної Ради в Києві.

У таких обставинах здавалось би, що не тільки національно свідоме українське духовенство з таким же грома-

дянством, але українська влада повинна була, в боротьбі за волю України і в творчій праці для будови української державности, звернути увагу на Церкву і церковне життя, щоб найперше унешкодити політичний її характер, суперечний інтересам української нації. Але українська влада — Українська Центральна Рада з Генеральним Секретаріатом — кабінетом міністрів при ній, що утворилась у Києві в перших днях березня 1917 р., по отриманні вістей з Петрограду при вибух там і перемогу революції, — складалась у переважній більшості саме з тієї української інтелігенції, про яку через 10 років по вибуху всеросійської революції О. Лотоцький у статті “Зневажена справа” писав:

“Великий духовний здвиг революційної доби не здвигнув української інтелігенції з її позиції в революційно-церковній справі. Навіть навпаки, наша інтелігенція стала в стороні від тих живих течій, які змагали до відновлення церковних традицій, що коріняться у віковій історії українського народу та властиві його національному духові”...

Отже, українська влада в тій боротьбі, яка розпочалась в лоні Церкви поміж національно свідомим українським духовенством і такими ж вірними з московським єпископатом та “істинно-руськими” елементами в духовенстві Києва, — зайняла далекойдучий неутралітет, точніше — проявила цілковиту байдужість. І О. Лотоцький взяв на свої плечі нелегке завдання: переконати український уряд в необхідності активного становища в церковній справі в Україні, так важливій навіть з національно-державної рації стану.

Українська Церковна Рада звернулася до “президент-міністра внутрішніх справ” України Володимира Винниченка з проханням оформити її урядове становище. Але, як оповідає в своїх споминах член Ради о. Павло Корсунський, міністер Винниченко “і руками і ногами відпекувався; він, мовляв, соціяліст і ніякої церкви не визнає”... Тоді Українська Церковна Рада порушила цю справу взагалі перед Генеральним Секретаріатом України. “Ту справу — пише О. Лотоцький — довелося в Генеральному Секретаріаті реферувати мені, як генеральному писареві, бо ресорт духовних справ не був представлений в Секретаріаті. Я доводив конечну потребу увести церковно-адміністративні справи у загальне річище діяльності української влади... Це конче потрібно було зробити, коли не було формально переведено відділення церкви від держави, і поки чужоземний у нас єпископат користався державним

апаратом та всякими засобами влади. Справа ця не знайшла вирішення в Генеральному Секретаріаті. Опісля я реферував її в Центральній Раді. Тут вона викликала бурхливі дискусії, які привели до резолюції в тім сенсі, що державним ідеалом нашим є такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя. Отже, справа залишалася *in statu quo ante*. І сталося це тому, що тодішні політичні чинники не були свідомі ні своїх прав, ні своїх обов'язків у церковних справах... Надаючи чужоземному єпископатові всі права і засоби державної влади, українські політики, ухиляючись від необхідного контролю над тією владою, давали тому ворожому чинникові цілковиту волю і змогу до найбільшого самоправства та зловживання на шкоду українським національним інтересам”.

Церковна справа у відношенні до українського народу за часів Української Центральної Ради таки і залишалась, по вислову О. Лотоцького, “*in statu quo ante*”, в попередньому стані. Голосу державної влади в церковній справі не було чути; у всіх чотирьох універсалах, виданих Центральною Радою впродовж 1917 року і на початку 1918 року, не було згадки про Церкву в Україні, якщо не рахувати тієї в III Універсалі (20-го листопада 1917 р.), за якою відбирались з “нетрудових хазяйств” і землі церковні та монастирські.

Гетьманський уряд, що прийшов на зміну уряду Української Центральної Ради в квітні 1918 р., не був, упродовж семи місяців своєї влади, байдужим до церковної справи, але попередня урядова байдужість упродовж першого року національного відродження надзвичайно затяжила на дальшій долі церковної справи в Україні. Це й відмічає О. Лотоцький, що уважно слідкував за ходом церковної справи в часах гетьманату і написав потім про це в “Українських джерелах церковного права”. З “розпаношеністю” істинно-руських людей в Православній Церкві в Україні, очолених такими стовпами російського монархізму, як київський митрополит Антоній і волинський архієпископ Євлогій, боровся, як міг, міністер ісповідань у першому кабінеті міністрів гетьмана Скоропадського проф. В. В. Зіньківський. У половині жовтня 1918 р. прийшло до реорганізації цього кабінету, коли гетьман робив спробу відірватись від впливів російських кругів і нав'язати співпрацю з Українським Національно-Державним Союзом.

У цьому другому кабінеті міністрів гетьманського уряду під проводом Ф. Лизогуба, становище міністра ісповідань обняв, з доручення Національно-Державного Союзу, Олександр

дер Лотоцький. Скоро після цього відкрилась осіння сесія т. зв. Всеукраїнського Собору, намічена ще під час літньої сесії у місяці липні, головним предметом занять Собору мало бути остаточне прийняття “Статуту Вищого Церковного Управління” в Україні, виробленого тим же Собором на засадах досить обмеженої автономії Української Церкви під московським патріархатом. Всеросійський Собор поробив до того “Статуту” ще правно-обмежуючі Автономну Церкву в Україні додатки, які й мав обміркувати “Всеросійський” Собор.

“Цю сумну ситуацію мав я перед собою, — пише О. Лотоцький, — коли увійшов до складу уряду гетьмана та прийняв на себе обов’язок міністра культів. Раду міністрів удалось переконати в хибності її церковної тактики. І за згодою ради міністрів міністер ісповідань О. Лотоцький на засіданні Церковного Собору 12 листопада 1918 р. виступив з Декляраційною Промовою:

“У нових умовах нашого державного життя виникає коначна потреба впорядкувати церковні справи. Державна влада за мого попередника пішла на тимчасове та компромісове рішення: вдалася до порозуміння з московським патріархом з огляду на попередні зв’язки нашої Церкви з Церквою російською. Але та спроба не тільки не допомогла розв’язати справу, а ще більше її ускладнила. Автократичні домагання московського патріарха, що навіть бажає затверджувати українських єпископів, ставлять справу знову на самий її початок. Перед державною владою та перед Церковним Собором знову те саме завдання: утворити церковний лад, а для того в першу чергу установити основний закон Української Національної Церкви... У нас Церква перебуває в зв’язку з державою, — тому держава має не лише право, але й обов’язок встановити взаємовідносини поміж ними. Державна влада тим охотніше виконує такий обов’язок, що це відповідає нашим старим національним традиціям: в історії нашого національно-державного будівництва моменти Церкви та Нації були тісно сполучені і в процесі того будівництва помагали один одному.

Основна засада української держави полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна Церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави і Церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов’язки, не може погодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі... Тому в своїх

відносинах до інших церков Українська Церква має бути автокефальною під головуванням Київського Митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Що ж далі до взаємних відносин у нас між Церквою і державою, то взаємовідносини ті мають стояти на непорушній основі: кесареве — кесареві, Боже — Богові...

Таким чином, автокефалія Української Церкви — це не лише церковна, але й національно-державна наша необхідність. Це конечна потреба нашої Церкви, нашої Держави, нашої Нації. І хто розуміє та щиро до серця приймає інтереси українського народу, той приймає і автокефалію Української Церкви. І — навпаки. В імені Уряду Української Держави маю честь оголосити його тверду і непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною”.

Менше ніж упродовж місяця був міністром ісповідань у гетьманському уряді Олександр Лотоцький, але його урядування стало історичним, бож у добі Відродження української нації і української державности з революцією 1917 р. належний голос української державної влади в справах Церкви в Україні вперше почувся в Декляраційній Промові міністра Лотоцького на Всеукраїнському Церковному Соборі.

Деклярація міністра ісповідань, що нею відкидав він проєкт автономії Церкви під зверхництвом московського патріярха в Україні, а проголошував автокефалію Української Церкви, надзвичайно вдарила по ворогах української державної і церковної незалежности. І російські єпископи з їх московсько-реакційними клеветами на Соборі почали непродумано галасувати, що вони “вбачають більшу свободу Церкви в большевицькій Росії та вважають за краще відокремити Церкву від держави в Україні, в інтересах церковної свободи”... На це міністер Лотоцький спокійно їм відповів, що “Уряд ніколи не перешкаджатиме переселитися на територію советської Росії, для кого тамошній лад є більш відповідний; що відділення Церкви від держави так само не зустріне перешкод з боку влади, особливо з погляду економії в державному бюджеті, але це відділення не розв'яже рук агентам церкви для деструктивної роботи в Українській Державі...”

Через день після виступу міністра Лотоцького на Соборі оголошена була 14-го листопада 1918 р. грамота гетьмана Скоропадського про з'єднання України з Росією на засадах федерації з одночасною зміною й складу ради міністрів, в якій, очевидно, Лотоцького вже не було. Взагалі експансив-

ний архієпископ Євлогій, з приводу цього “звільнення”, та як вони трактували міністра Лотоцького, радісно проголосив на Соборі: “Впав міністер, впала і автокефалія! Будемо тепер спокійно займатися справами”. І почали співати на Соборі “Тебе Бога хвалимо”... Але зовсім недовго прийшлося “спокійно” займатися церковними справами. Через яких 2-3 тижні і митрополита Антонія і архієпископа Євлогія, після арешту їх в київській Лаврі з наказу Революційного Комітету, відвезено 19-го грудня 1918 р. до василянського монастиря в Бучачі, Тернопільської області. Київ урочисто зустрів нову українську владу — Директорію Української Народньої Республіки; величавий хресний похід на Софійську площу для зустрічі був очолений архієпископом Катеринославським Агапитом. (“Нарис історії УПЦеркви”, т. IV, ч. 1, стор. 51-56).

Усього через 12 днів після врочистого в'їзду до столиці Директорії УНР, її Декретом був виданий “Закон 1 січня 1919 року про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви”. Очевидна річ, що це законодавство, яким новий державний уряд України в перших же днях свого урядування проголосив автокефальність Православної Церкви в Україні, було вже підготовлене і з'явилося продовженням чину міністра ісповідань у гетьманському уряді О. Лотоцького, для визволення з якої-будь підлеглости Української Церкви московському патріярхові. Що рука О. Лотоцького керувала в справі видання “Закону 1 січня 1919 р. про вищий уряд УАПЦеркви”, — в цьому переконує нас і зміст цього “Закону 1 січня 1919 року” в точках його, що торкаються правного положення Церкви в Українській Народній Республіці та взаємин між Церквою і державним урядом; ці точки містять постанови зовсім не в дусі соціялістичної програми. (Про це — в “Нарисі історії УПЦеркви”, т. IV, ч. 1, стор. 62-64).

І, врешті, роля О. Лотоцького в проголошенні закодатним актом Уряду УНРеспубліки автокефальности Православної Церкви в Україні ясно видно і в тім, що нікого іншого, як його, бувшого міністра ісповідань О. Лотоцького, Уряд Директорії УНР в січні ж 1919 р. делегував на чолі посольства до Царгороду; завданням його були переговори в справі визнання автокефалії Української Православної Церкви найперше з боку царгородської патріярхії, колишньої Церкви-Матері київської митрополії, тобто Української Православної Церкви. Треба думати, що й ініціатива делегування урядом цього посольства вийшла від О. Лотоцького, як історика Церкви

і каноніста. В данім випадку не є для нас важливим те, що мисця О. Лотоцького не увінчалась успіхом, бо з причини вакантності в той час патріяршої катедри (аж до 1922 р.) в Царгороді, її заступник не брався рішати важливого питання автокефальности Української Православної Церкви; справа того признання не полагоджена й досі з Автокефальними Церквами-сестрами у православному світі. Не так легко її й полагодити, доки український народ не має власної держави. Алеж для нас важливе є в даному випадку те, що в тих часах на справу признання автокефалії Православної Церкви українського народу іншими Автокефальними Церквами, які є в складі Вселенської Православної Церкви, дивились в Україні поважно, а навіть соціалістичний уряд УНР в січні 1919 року делегував за тим признанням на Схід визначного діяча на церковній ниві міністра О. Лотоцького, який, розуміється, добре знав ціну перебування нашої Церкви в складі Вселенської Православної Церкви, як з погляду церковно-релігійного, так і національно-політичного. Такого нігілізму в цьому питанні, як: “Що хтось нас не визнає, нас нічого те не може обходити. Ніякого визнання ні від кого ми не потребуємо”..., тоді не було, як не було навіть і на Соборі УАПЦ в Києві 1921 р., який постановив: “За визнання автокефалії Української Церкви, Церква Українська підіймає голос до сумління всієї Церкви Всесвітньої, і певна, що Всесвітня Церква не відмовить у такому визнанні”. (“Нарис історії УПЦеркви”, т. IV, ч. 1, стор. 111). Нехтування такого визнання нас іншими Православними Церквами з’явилося у декого тільки на еміграції.

На еміграції проф. О. Лотоцький у згаданій на початку нашої доповіді статті з 1927 року “Зневажена справа” так само з жалем писав, що “українська інтелігенція на еміграції додержується взагалі старої тактики в церковній справі, в бувших українських таборах Польщі та в деяких еміграційних осередках у Франції існують церковні православні парафії, але на терені найбільшого скупчення еміграції в Чехо-Словацькій Республіці нема навіть парафії — було зроблено спробу в Подєбрадах, та потривала вона недовго і припинилася. Ніякої організаційної праці в церковній справі не побрлено”... (Op. cit., стор. 10).

Додаємо одначе, що Олександр Лотоцький, коли переїхав до Варшави, будучи запрошений 1928 року на виклади на “Православнім Відділі при Варшавському Університеті” і у Варшаві працював, як науковець і громадський діяч у церковній справі впродовж 10 років до самої смерти, — то він змі-

нив за цей час свою думку про українську інтелігенцію на еміграції, як наче б пройняту далі радикальщиною в стосунку до Церкви й ролі Церкви в житті українського народу. Бож у Православній Церкві в Польщі український національно-церковний рух, розпочатий на Західній Волині в 1920-21 роках, хоч і був притихнутий, став надзвичайно активним з другої половини 1927 року, коли в червні того року відбувся в Луцьку Церковний з'їзд, в складі якого не було духовенства з огляду на небезпеку переслідувань його представників церковною владою, а брали в ньому участь тільки миряни в кількості 565 делегатів від парафій, також українські последи до сейму і керувала ним українська інтелігенція, як місцева, так і еміграційна, що прибула зі Сходу України.

В події цього історичного руху включився своєю цінною працею і проф. О. Лотоцький. Докладно про український національно-церковний рух у Православній Церкві в Польщі написав я в розділі III т. IV, ч. 2 "Нарис історії УПЦеркви". Там не раз зустрінуть читачі славне і заслужене ім'я проф. О. Лотоцького. В цій же доповіді подаю тільки загально ланки діяльності на церковному полі проф. О. Лотоцького в останню, варшавську добу його життя.

I. На Православному Богословському Відділі Варшавського Університету кандидат богословія Київської Духовної Академії Олександр Лотоцький був "звичайним", за польською термінологією, тобто ординарним професором "Історії Православних Слов'янських Церков і Румунської", а також керівником Семінара цієї ж історії. Як видно з офіційних справоздань з діяльності того Богословського Відділу, проф. Лотоцький давав студентам українцям на тому Відділі для семінарійних, а також і для магістерських, теми переважно з історії Української Православної Церкви, що мало велике значення в справі підготовки кадрів національно-свідомого українського духовенства для Волині, Полісся і Холмщини.

II. Як директор Українського Наукового Інституту у Варшаві, проф. О. Лотоцький утворив весною 1932 року "Комісію перекладу Св. Письма та книг богословських при Українському Науковому Інституті". Очолив цю Комісію митрополит Діонісій, а заступником голови був проф. Лотоцький. Ця Комісія працювала з широкою допомогою своїх підкомісій на Волині — Луцької і Крем'янецької, організованих, на просьбу проф. Лотоцького, членом Комісії при Інституті єпископом Луцьким Полікарпом. Заходами Інституту були видані — "Літургія св. Йоана Золотоустого", Псалтир, Божественна лі-

тургія св. Василя Великого, Літургія Раніш Освячених Дарів св. Григорія Двоєслова. Синодальна друкарня, вже в часі війни, видала з перекладів, зредагованих раніше Комісією, — “Малий Требник”, “Служебник”, “Господа нашого Ісуса Новий Заповіт”. Коли в січні 1939 р. проф. О. Лотоцький склав заяву про уступлення з посту директора Українського Наукового Інституту, і заява та була прийнята, то й митрополит Діонісій зложив з себе обов’язки голови перекладницької “Комісії” при Інституті, яка й припинила тоді фактично існування, а з нею й її підкомісії на Волині.

ІІІ. Дуже цінним були для Української Православної Церкви такі великі наукові праці проф. О. Лотоцького, у виданні Українського Наукового Інституту, як: “Українські джерела церковного права” (1931), “Автокефалія, т. I, Засади автокефалії” (1935). “Автокефалія”, т. II (1938). Том II “Автокефалії” має своїм змістом історію канонічного устрою розвитку окремих автокефальних православних церков на Сході. В пляні проф. О. Лотоцького було намічено присвятити т. III виключно історії Української Православної Церкви, та невблаганна смерть професора на початку Другої світової війни обірвала ці задуми. Мені, молодшому колезі покійного в Київській Духовній Академії, Господь судив заступити його у виконанні праці в ділянці історії нашої Церкви. Не можу не висловити тут також своєї вдячності Покійному за його щедру співпрацю історичними статтями в редагованому мною органі Волинської Духовної Консисторії “Церква і Нарід” у 1935-38 роках. У турботах про релігійне виховання українських дітей проф. Лотоцький знаходив час і для укладання підручників “Закону Божого українською мовою для початкових шкіл. Синод Православної Церкви в Польщі видав його авторства, під прізвиськом О. Білоусенко, підручники “Священна історія Старого Заповіту” і “Священна історія Нового Заповіту”.

ІV. Український церковний рух у Православній Церкві в Польщі, який мав, розуміється, велике значення не тільки для православних українців у Західній Україні, але й для цілої Української Православної Церкви, на якій би території вона не була, був дуже близький душі Олександра Лотоцького, і він його переживав, як і ми в гуші того руху, на Волині. Звідсіля його участь у церковно-громадському житті. В передсоборному зібранні, відкритому в червні 1930 р., проф. О. Лотоцький був його членом у складі української групи, зовсім нечисленною, бо на 27 його членів 21 було росіян і тільки 6

українців. Коли в листопаді 1931 року в Луцьку було відкрито “Товариство ім. митрополита Петра Могили”, то на запрошення Управи того Т-ва проф. О. Лотоцький розпочав серію публічних відчитів своїм відчитом на тему “Церковна Соборність” (а не “соборноправність”). Цю доповідь видала Управа Т-ва окремою брошуркою. Одним з основних завдань, які ставив собі Український Національно-Церковний Рух Православної Церкви в Польщі, було здобути український єпископат у тій Церкві, бож вона мала в складі її 70% українців. І через п’ять років після Луцького З’їзду вдалось врешті добитися висвяти на українського єпископа Луцького архимандрита Полікарпа Сікорського. Провидінням Божим була покладена в ті часи на єпископа-українця Полікарпа велика місія бути репрезентантом української православної ієрархії, носієм ідеї незалежності Української Православної Церкви. Таке розуміння історичної події хіротонії на єпископа архимандрита Полікарпа було у нас, присутніх при цьому священному акті в соборі св. Марії Магдалини у Варшаві. Вечором того ж дня відбулось з цієї нагоди в Українському Науковому Інституті велике прийняття, влаштоване директором Інституту проф. О. Лотоцьким, що колись виховував семінариста Петра Сікорського в українському гуртку. Була на тому прийнятті у нас велика радість, було духовне піднесення, було почуття перемоги по роках боротьби в Польщі за єпископа-українця в складі ієрархії Православної Автокефальної Церкви в Польщі.

Було це 1932 року — якраз у день сьогоднішнього Академічного Зібрання НТШ на пошану проф. Олександра Лотоцького, 10-го квітня. При нашій глибокій християнській вірі в безсмертя людської душі, — вірю, що й на цьому Зібранні в пам’ять великого церковного діяча нашої Церкви вітають тут душі блаженної пам’яті Митрополита Полікарпа і слуги Божого Олександра, вітають і радіють, що ми слідкуємо за заповітом Апостольським: “Пам’ятайте навчителів ваших, що проповідували вам Слово Боже; споглядаючи на кінець життя їх, наслідуйте віру їх” (Євр. XIII, 7).

Єп. Анатолій Дублянський

ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОКЕФАЛІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

1 січня 1919 р. в Києві і роля в цьому О. Лотоцького

Передруковуємо майже повністю статтю єпископа УАПЦ А. Дублянського, яку помістив він у редактованому ним журналі "Рідна Церква", Карльсруе, ч. 77, 1965. Первісний заголовок статті: "До 40-ліття проголошення автокефалії Української Православної Церкви". Хоч стаття є наче коротким повторенням змісту статті І. Власовського, але є їй корисним доповненням.

Події 1917 р., що відкрили можливість українського національно-державного будівництва, відкривали також перспективи для здійснення прагнень українського народу в церковній ділянці. Репрезентантами цих прагнень були окремі духовні особи, в основному серед священства, та деяка частина світської інтелігенції.

Початкові змагання до змін у церковному житті в Україні, що виявилися на скликуваних весною і літом 1917 р. єпархіяльних з'їздах, торкалися головним чином церковного устрою. Проте деякі єпархіяльні з'їзди, як, наприклад, полтавський і подільський, виявили при тому високу національну свідомість, вимагаючи одночасно конкретних заходів щодо українізації Церкви, а на київському єпархіяльному з'їзді була ухвалена постанова про необхідність скликання всеукраїнського церковного собору у складі духовенства й мирян.

Безперечно більш як 230-річне поневолення Православної Церкви в Україні Москвою не могло не відбитися на свідомості певної частини українців, що забули про існування в минулому Української Православної Церкви, яка провадила своє незалежне життя у формі Київської митрополії, як екзархат Константинопільської патріархії і користувалася значними правами, що дозволило деяким історикам говорити про

існування її в стані фактичної автокефалії. Опираючись на російський елемент і несвідомих українців, російський єпископат в Україні і частина духовенства не рахувалися зі змаганнями українців до розмосковлення церковного життя в Україні. До цього всього українські церковні кола не зустріли ще зрозуміння своїх змагань з боку певної частини української інтелігенції, що підпала під вплив соціалізму. Український уряд — Генеральний Секретаріат і Українська Центральна Рада склалися в більшості з осіб, що не прив'язували ваги до вирішення церковного питання в Україні і ставилися до Церкви байдуже.

Це привело до того, що промосковський елемент у Церкві в Україні міг без перешкод провадити свою діяльність, а українські церковні діячі були залишені виключно на свої сили.

В таких обставинах свідоме національно українське духовенство, головним чином у Києві, разом із віруючою українською інтелігенцією і при підтримці військовиків створили в листопаді 1917 р. в Києві першу Всеукраїнську Православну Церковну Раду на чолі з почесним головою архієпископом Олексієм Дородніциним, що перебував тоді в Києво-Печерській Лаврі. Головною ціллю цієї установи було підготувати скликання Всеукраїнського Церковного Собору. Завдяки заходам Всеукраїнської Православної Церковної Ради цей Собор був скликаний у Києві на 7 січня 1918 р. До складу Собору ввійшов увесь єпископат з України, представники духовенства й мирян, повний склад Всеукраїнської Православної Церковної Ради та 100 представників від українського війська. Перша сесія Собору, що мала українську більшість, була скоро перервана через захоплення Києва більшовиками.

Друга й третя сесії Собору відбувалися вже пізніше і в зовсім інших обставинах. З квітня до листопада 1918 року в Україні діяла гетьманська влада. Ця влада не була байдужа до церковної справи, як Українська Центральна Рада, але й не була в практичних потягненнях рішучою в боротьбі з московською політикою в Церкві єпископату в Україні.

Друга Сесія Всеукраїнського Церковного Собору в Києві, що відбулася в червні 1918 р., стояла під знаком боротьби московського єпископату й промосковського елемента на ньому, що становили тепер більшість на цій сесії, з членами Собору українцями, які стояли за автокефалію Православної Церкви в Україні.

Третя сесія Собору відбулася в листопаді 1918 р. Відбулася вона в часі, коли гетьманський уряд був реорганізований

і замість проф. В. Зіньківського міністром ісповідань став відомий український національний діяч Олександр Лотоцький з вищою богословською освітою. На цій сесії, що сама по собі не була зовсім важною, найважливішою подією з українського погляду була декларативна заява, яку виголосив міністер О. Лотоцький 12 листопада 1918 р. і в якій він в імені уряду Української Держави проголосив, що Українська Церква має бути автокефальною. Ця декларація, проти якої зайняв гостро негативне становище московський єпископат на Соборі, була зроблена лише два дні перед проголошенням гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. з'єднання України з Московщиною на засадах федерації і уступлення уряду, до якого між іншими належав і О. Лотоцький.

Проф. І. Ф. Власовський в нарисі історії Української Православної Церкви (т. IV, част. I, стор. 54-59) слушно зауважує, що як у добі Української Центральної Ради, так і в часі Гетьманату, була пропущена одна з найважливіших передумов здійснення автокефалії, а саме утворення національної української православної ієрархії. Цього не сталося тому, що Українська Центральна Рада не цікавилася зовсім Церквою, а гетьманська влада не боролася з засиллям московського єпископату в Україні.

Борцем за автокефалію Української Православної Церкви був Олександр Лотоцький. Він власне опрацював закон про автокефалію Української Православної Церкви, що був проголошений 1 січня 1919 року декретом Директорії УНР, на чолі уряду якої стояв Володимир Чехівський, вихованець Київської Духовної Академії. Тому, що уряд УНР тоді був соціалістичним, то безперечно на проголошення такого закону вплинули старання самого О. Лотоцького, підтримані ще В. Чехівським, бо більшість соціалістів залишалася й далі в той час байдужою до церковних справ, а зокрема цю повну байдужість виявив Володимир Винниченко. Серед членів Директорії прихильно до Церкви і вирішення церковного питання в Україні в дусі автокефалії ставився головний отаман Симон Петлюра, який дещо пізніше в своєму листі до міністра ісповідань в уряді УНР проф. І. Огієнка (пізніше митр. Іларіон) з 19 грудня 1921 р. стверджував, що "інтегральною частиною нашого державного будівництва є й плянове будівництво Української Церкви", а одночасно писав, що "такої, точно до деталей продуманої програми ми не мали; і це, з мого погляду й досвіду, було одною з головних причин наших невдач".

Декрет Директорії Української Народньої Республіки, оголошений 1 січня 1919, складався з семи пунктів:

“1. Вища церковно-законодавча, судова та адміністративна влада в Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові, постанови якого, коли мають церковно-державне значення або вимагають видатку грошей з державних скарбниць, підлягають розглядові і затвердженню законодавчих державних органів.

2. Для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви утворюється Український Церковний Синод у складі 2 єпископів, 1 протоєрея, 1 священника, 2 дияконів і 3 мирян і 1 священника від Військового Відомства. До скликання Собору, який вибирає в члени Синоду і подає на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду призначаються Вищим Республіканським Українським Урядом”.

У пункті третьому говорилося, які церковні справи підлягають Синодові, в четвертому — про участь у засіданнях Українського Синоду представника уряду та його компетенції, а в п'ятому — про оплачування церковної влади з коштів державної скарбниці.

Важливим пунктом був пункт 6-ий, який говорив, що “Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від всеросійського патріярха не стоїть”.

Останній пункт Декрету говорив, що Український Церковний Синод для керування своєю діяльністю та для скликання Собору виробляє накази, що мають бути затверджені урядом.

Декрет був важливим актом, але на шляху до переведення його в життя станула найперше та перешкода, що вже в початках лютого 1919 р. український уряд залишив Київ, який зайняли большевики, а потім українська влада й українське військо постійно знаходилися в тяжкій боротьбі з большевиками, перебуваючи часто на невеликій території нашої Батьківщини, коли не було вже ні часу, ні можливостей займатися церковними справами, хоч старання одержати канонічне підтвердження проголошеної автокефалії були роблені проф. О. Лотоцьким, якого український уряд делегував з цією ціллю до Константинополя.

Проголошення 1 січня 1919 року декретом Директорії Української Народньої Республіки автокефалії Української Православної Церкви має для нас таке ж значення, як і проголошення IV Універсалом Української Центральної Ради 22 січня 1918 року державної незалежності України.

Іван Токаржевський Карашевич

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ ЯК ДИПЛОМАТ

Статтю князя Токаржевського Карашевича (1885-1954), радника українського посольства у Відні в рр. 1918-1919, від серпня 1919 радника, а від березня 1920 до грудня 1921 голови українського посольства в Царгороді, передруковуємо повністю з часопису "Українець", Париж, чч. 10 і 11, 1952.

Коли в збомбардованій Варшаві помер 22 жовтня 1939 р., від тяжкої і короткої недуги, проф. Олександр Лотоцький, я належав до тих, кому висловлювали співчуття; разом з його дітьми оплакував я цю тяжку втрату і це перешкоджало мені віддати прилюдно його пам'яті належну честь.

Сьогодні, коли в моєму особистому житті зайшли болючі і непоправимі зміни, нехай і мені буде вільно посвятити Олександрові Лотоцькому цих кілька рядків.

Про працю і великі заслуги проф. Олександра Лотоцького на полі науки, церковної організації, громадського і державного життя появились уже статті в українській і чужих мовах з нагоди його ювілею чи після його смерті. Одначе на поважний життєпис і на свого біографа чекатиме він, запевно, ще довго, так як майже всі наші найвидатніші люди останньої доби, як Симон Петлюра, Митрополит Шептицький та інші.

Перераховуючи його твори, говорячи про займані пости, громадські та державні, підкреслюючи його невпинну працю, ніхто не оцінив належно ваги і значення Олександра Лотоцького, як дипломата.

Його незрівняна універсальність допомогла йому стати дипломатом, хоч ніхто не приготував його до дипломатичної кар'єри. Правда, траплялося й трапляється, що держави представляють за кордоном не фахові дипломати, а видатні політичні й громадські діячі, але мають вони тоді при собі радників і фахівців, які полегшують їм завдання в чужих для них обставинах. Олександр Лотоцький, ставши послом Української Держави, нічого цього для допомоги не мав, бо його

співробітники були може людьми доброї волі, але теж без жодної фахової підготовки. І, скоріш, він був для них педагогом, як вони для нього провідниками в дипломатичній рутині і практиці.

Народився Олександр Лотоцький в небагатій священничій сільській родині. Хоч родина його належала до дуже давнього роду, боярського і військово-землянського, спорідненого вже в XV віці з князями Друцькими, Соколинськими і Юрагами-Гедройцями, хоч він мусів бути культурним, бо, як сам каже в своїх спогадах, “книжка була необхідним атрибутом життя”, — виріс він, одначе, в атмосфері специфічного народницько-філантропійного демократизму, якій саме поняття дипломата було чужим.

Священиче середовище, до якого належала його родина, обмежене матеріальними можливостями, скеровувало його зацікавлення в цілком іншому напрямі.

Освіту одержав він священнику, скінчив Духовну Академію, не вступивши в духовний стан; думав присвятитися педагогічній діяльності.

Одначе в цьому перешкодив йому його свідомий патріотизм. Для царської адміністрації його українство було аж надто помітним. Він був примушеним стати урядовцем Державного Контролю і самостійним шляхом перетворюватися в правника і економіста. Великі здібності, природжений талант письменника, величезна працьовитість допомогли йому не тільки широко розвинути свою освіту, але й стати авторитетним публіцистом, який у своїх працях торкався майже всіх діянок життя.

Після того, як уже був високим урядовцем Державного Контролю в Петербурзі, де доля судила йому виконувати обов'язки українського неофіційного посла після того, як революційна завірюха 1917-1918 років кинула його на становище губернатора Буковини, генерального писаря, генерального контролера і міністра ісповідань молододі Української Держави, їде він, як надзвичайний посол і повноважений міністер, до Царгороду, столиці доживаючої свого віку султанської імперії.

Становище його, як українського дипломата, було дуже складне. Українська державність, як висловився один французький публіцист, для червоних була забіла, а для білих — зачервона.

Окупована союзними військами, столиця переможеної і обезволеної Туреччини стала центром російської інтервенцій-

но-відбудовуваної імперської акції. Альянти не крилися з ворожим відношенням до “сепаратистичних”, самостійницьких змагань поневолених народів бувшої царської, тепер большевицької, російської в'язниці! Особливо негативним було відношення до України... Натомість, усі реставратори бувшої імперії користувалися широкими симпатіями. На малодушних, безпринципових і безхарактерних українців це впливало так, що перетворювало їх відразу в “самоотверженних” малоросів, готових на все.

Попередник посла Лотоцького, посол Михайло Суковкин, в порозумінні з головою гетьманського уряду проросійської орієнтації Гербелем, і, може, з наказу міністра закордонних справ Афанасієва, в половині листопада 1918 року повідомив Високу Отоманську Порту і всі чужоземні представництва, що Україна вважає себе за частину великої російської держави і має стати тереном для її відбудови. Заборонив вживати українську мову і наказав вести діловодство посольства московською мовою. На яхті посольства, стаціонованім у Царгородськім порті, наказав піднести російський триколюровий прапор замість українського. Звільнив радника посольства, генерала, доктора Люція Кобилянського, та, де тільки траплялася нагода, показувався прикрашений російськими орденами, в товаристві старшин, приділених до посольства, в московських одностроях. Все це компромітувало посольство і в очах турків і всіх чужоземних представників, було, — зрештою, — злочинно безправним.

Коли, на початку січня 1919 р., наспіла до Царгороду вістка про відкликання Суковкина урядом Української Народньої Республіки і наказ передати керування посольством радникові Кобилянському, як тимчасовому повіреному у справах, Суковкин відмовився це зробити і подав до турецького уряду заяву, що український уряд і ті, що іменуються його представниками, це — “большевики”.

Назначивши собі сам (!) радника, бувшого перекладача російського посольства, зненавидженого в турецьких урядових колах, Тухолку, він з ним і з першим секретарем, князем Тенишевим, об'їздив всі дипломатичні, військові і церковні представництва та установи, запевнюючи всіх, що в Україні жодного самостійницького руху нема, а лише большевицькі інтриги і революційний хаос, та що все, що є культурного, цивілізованого і життєвого, є російське. Радника Кобилянського усунув тому, бо це “бундючний поляк”.

Допомагали йому у ширенні цих неймовірних чуток про події і людей в Україні скупчені в Царгороді російські штаби, пресові агенції, новоспечені місії і комітети та величезна кількість російських біженців різноманітного походження і становища, як графиня Брасова, братава останнього царя, князь Долгоруков, відомий думський діяч, славнозвісний Мілюков і різні Серафімови.

Турки вичікували, чим це скінчиться, а в дипломатичних сальонах посміхалися з цього всього і з Суковкіна, не щадячи йому повної погорди за таку “дипломатичну” акцію.

На це 23 квітня 1919 року до Царгороду прибув новий український посол, Олександр Лотоцький. Чутка про його призначення і скорий приїзд випередила його в Царгороді через офіційне повідомлення, надіслане повіреному у справах ген. д-рові Кобилянському листом турецького посольства у Відні до міністерства закордонних справ і низкою приватних листів.

Негаймо Суковкін поспішив запротестувати проти визнання посла Лотоцького. Невідомо лише, в чиєму імені він протестував, чи в імені “єдиної і неділимої матушки Росії”, чи в імені так “шляхетно” виконуваних обов'язків українського дипломата. Рівночасно посипалися “точні”, “провірені” і “незаперечні” інформації про особу нового посла, його минуле, його родину і співробітників. Отже, говорилося, писалося і друкувалося в царгородській пресі, що це — бувший моряк, який ограбував, чи навіть зарізав, якусь княгиню Горчакову, викрав дуже гарну сестру жалібницю, яку привозить з собою, а його оточення — це все міжнародні авантюристи, німецькі агенти, бувші австрійські старшини, це ніякі українці, бо не вміють говорити по-московськи.

Розуміється, такі “інформації” не створили сприятливої атмосфери і не полегшували новому послові праці. Одначе, коли “інформатори” вже переборщили, викликало це зрозумілу реакцію. Перші зареагували турецькі офіційні кола, які мали про посла Лотоцького певні відомості не тільки через віденське посольство, але і через бувшого турецького посла в Києві, Ахмед Мухтар Бея, та через бувшого консула Ахмед Ферід Бея Тека, які знали нового посла і його родину, коли він був у Києві міністром ісповідань.

Політичні ускладнення і різні формальні причини кидали послові Лотоцькому весь час нові колоди під ноги. Примушування Туреччини скасувати умови Берестейського миру, вій-

ськова окупація столиці, де союзники через свою поліцію вмішувалися в ціле життя, не раз в безправний і безглуздий спосіб, офіційне визнання переможцями “Правительства Південної Росії” з ген. Денікіном на чолі, належали до зовнішніх. Те, що ці речі були негаціями самого поняття міжнародного права, нікого не обходило! Починається епоха розбещеної фантазії в дипломатичних звичаях, коли переможців не вільно судити... Крім цих зовнішніх, були ще сумні події в Україні, які шкодили послові.

Не варто розповідати, які це створювало для українського посла труднощі, які приносили йому і його співробітникам особисті прикrostі, в яких трагікомічних обставинах приходилось їм жити; можна лише сказати, що посол Лотоцький, крім своїх офіційних доручень, які він виконував блискуче, мусів передусім рятувати положення посольства і повагу та добре ім'я України!

І це йому вдалося цілковито! Утримання і поглиблення турецько-української приязні, переведення у Вселенському Патріархаті справи автокефалії Української Православної Церкви, ревізія Софійського посольства, активізування зв'язків з кавказькими республіками і невпинне, не раз з загрозою для особистої безпеки, протиставлення всім російським реставраторським зазіханням, — це були ті офіційні доручення, які на ньому тяжили. Але, крім цього, при тяжкому становищі на Батьківщині, при дуже захитаному положенні посольства, зумів посол Лотоцький, в ім'я засади, що посол закордоном представляє “гідність і чемність своєї нації”, здобути собі повагу, авторитет і симпатії та зацікавлення Україною навіть серед засадничих ворогів нашої незалежності.

Звичайно прийнято нарікати на свого попередника і приписувати йому ускладнення, яких не вдалося перемогти. Отже, прийшовши на місце посла Лотоцького, можу сказати, що я мав гладку, протерту дорогу, і користувався тією повагою і тим авторитетом, які для українського посольства здобув він. Після такого попередника моя дволітня праця в Царгороді була значно легша, хоч і залишилися ті самі активні вороги, та дарма, що і проти мене творилися дивовижні інтриги, а наш уряд залишив мене без жодного матеріального забезпечення, до того ж союзна поліція остерігала мене, що на мое життя готується атентат.

З правдивим хистом педагога приступив посол Лотоцький до скріплення становища розхитаного посольства. Поперше, звернув він увагу на ту ділянку, в якій його попередник най-

більше скомпромітувався і показався найслабшим. Посольство відразу набрало ультра національного вигляду. Всюди державні герби, національні прапори, блискуча ліврея кавасів, з тризубами на наплечниках, однострої двох шиковних старшин кидалися всім в очі і виразно показували, що це не російська установа.

Зв'язків шукав посол Лотоцький передусім серед турецького громадянства, яким його опортуністичний і навчений росіянами попередник нехтував, обертаючись виключно серед чужинців. Цим здобув собі посол Лотоцький виключне становище посла, відомого і шанованого в турецьких двірських, урядових, військових і інтелектуальних колах.

Подруге, зайнявся посол Лотоцький чужоземними представництвами, до яких доходили через турків чутки про рухливого українського посла, де читали його інтерв'ю, деклярації і повідомлення посольства, завжди складені, або схвалені послом. Помалу вдалося йому здобути і там такий авторитет, що москалі благали його допомогти, щоб дістати візу, або прибігали питати, чи не можна записатися до українців. Дуже швидко посол зорієнтувався в ривалізаціях і квасах, які існували серед різномовного дипломатичного світу. І так, наприклад, голляндське посольство, яке від 1915 року захищало російські інтереси в Царгороді і засадничо негативно ставилося до українського посольства, запротестувало проти створення денікінської дипломатичної місії і її заяв.

Перське посольство стало як би посередником між українським посольством і іншими, що було дуже зручно, бо це якраз перський посол був деканом дипломатичного корпусу.

Своїм співробітникам посол Лотоцький сугерував стосунки, теми для розмов і давав завжди цінні поради, сам умів завжди кожного співбесідника зацікавити якимсь питанням, що відносилось до України. Виготівив він дві інформативні публікації по-турецьки і по-грецьки, і був би їх видав більше, коли б не фінансові труднощі.

В його домі бували і місцеві люди, і члени дипломатичних представництв, тому особисті стосунки, в яких йому допомагала його дружина, та часті розмови на політичні теми, зв'язані з Україною, були найкращою пропагандою, бо вироблені розмовці з охотою їх підтримували з людиною освіченою, розумною, твердих переконань і великого такту.

Такт, себто уміння поводитися, був завжди підставою дипломатичних успіхів. Олександр Лотоцький відзначався тактом, а педагогічні нахили й богословська освіта, ніби дуже

далекі від дипломатії, ставали йому в пригоді. Мимоволі згадується Талейран і Кавур; лише Олександр Лотоцький не мав ні державного фону, який мали вони, ні низки полегшуючих життя обставин.

Із знаною всім скромністю, описав він своє перебування в Царгороді в своїх спогадах і якимсь сухо згадує про ці свої успіхи. Держава наша тонула в хаосі боротьби на три фронти, і не була фоном, на якому посол, який би він не був, виглядає завжди поважно. Турецька громадська опінія, збаламучена ворожою пропагандою, ставилася до України, як до ще одного непевного і, може, загрозового сусіда. Треба було цю опінію, рахуючись з новою течією, — кемалівським націоналізмом, — переробити і здобути для України зрозуміння, як для чинника, що своєю державною незалежністю кладе печатку на домовині російської імперії і її загарбництві. Посол Лотоцький це зробив, і довгі роки після того, як у Царгороді вже не було посольства, траплялося мені чути від турків думки про турецько-українські відносини майже в його формулюванні.

У Православному Вселенському Патріархаті і серед царгородських християн, греків і вірмен, переборюючи їх традиційне русофільство, посол Лотоцький і його родина мали важливі і впливові стосунки. Стосунки ці багато допомогли до поширення зв'язків в альянтських колах.

Своєю спокійною вдачею і умінням жити з людьми завоював посол Лотоцький різноманітні сфери отоманської столиці, що давало посольству змогу освідомлювати їх і уміло переконувати про вагу Української Держави. Його аргументи в справі автокефалії Української Православної Церкви давали таку прецизійну картину канонічного і державно-правного життя тієї Церкви, що ніяка візантійська казуїстика не могла їх заперечити. З найвищими церковними достойниками, навіть після свого від'їзду, зберіг він найліпші стосунки, а я, зайнявши його пост, користувався в Патріархаті особливою увагою.

У своїй статті про Олександра Лотоцького з приводу його ювілею, проф. Д. Дорошенко назвав його “лицарем праці і обов'язку”; в некролозі, що йому присвятив проф. О. Шулгин, названо його знову “лицарем праці”. Мені здається, що значно більше слухним було б назвати його лише лицарем, не зменшуючи цього окреслення прикметниками чи уточненнями. Він був лицарем у всьому, не лише в праці, або з обов'язку.

Коли згадую постать і вдачу Олександра Лотоцького, то власне такими уявляю собі середньовічних лицарів, яким на виховання в лицарських засадах і практиці віддавали молодих шляхтичів; або наших запорозьких “стариків”, бувших отаманів і полковників, що вишколювали молодих джур та учили їх, як боротися за правду. По-лицарськи відносився він до своїх обов’язків, до своєї невпинної праці, до тих шляхетних, непорушних засад, з яких складалося його релігійне, політичне і життєве вірую. Лицарськими були його відношення до жінки, до священика, до друга і до ворога. По натурі людина дуже добра, показував він дуже суворого, здається, щоб не стати занадто м’яким, на що нам тверде життя не дозволяє. Вороги його могли переконатися, що він ніколи не думав про помсту за заподіяну йому чи його близьким кривду. Найвищою карою в нього було, коли він від когось відвертався, і було це завжди за якесь порушення засад, які він вважав непорушними. По-лицарськи, мечем, перекреслював він у своїй пам’яті чиесь ім’я, і на цьому був кінець.

Дипломатія, на його думку, це не була, як собі багато серед нас уявляє, жонглюванням брехнею і фальшем, а поважна, ділова оборона національної правди, з дотриманням лицарських форм співжиття. Він вважав, що дипломат мусить бути еkleктиком, а український дипломат мусить, в першу чергу, сам ставитися з повагою до своєї ролі і дбати про викликання поваги до себе. Він мусить бути бездоганим морально, непохитним у засадах, правдомовним і діловим, а еkleктична освіта повинна давати йому можливість лише завоювати собі весь час нові знання.

Архів проф. Лотоцького загинув; про його дипломатичну діяльність, про його розуміння дипломатії знає мало хто, а коли згадаю мою з ним співпрацю та наслідки його праці, як посла в Царгороді, то гадаю, що він повинен стояти зразком для майбутніх українських представників закордоном, як правдивий педагог, дипломат і лицар.

Тиміш Олесіюк

ПЕРШЕ ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ

Автор, уродженець Підляшшя (1895-1978), член УЦРади, з жовтня 1919 р. аташе Української дипломатичної місії у Варшаві та секретар на переговорах уряду УНР з Польщею. У 1932-44 рр. лікар на Підляшші. З 1947 р. в ЗСА, член уряду УНР в екзилі. Автор спогадів та ін. Похоронений у Бравнд Бруку, ЗСА.

Весною 1928 р. я дістав від проф. О. Лотоцького запрошення прийти до нього на обід. У призначений час я приїхав до Лотоцьких, де, крім господарів, застав відомого мені українського письменника Володимира Леонтовича. Після спільного обіду проф. Лотоцький почав ділову розмову. Він сказав, що еміграційний уряд Української Народної Республіки, з осідком у Польщі, і польський уряд домовилися в справі заснування Українського Наукового Інституту у Варшаві, а для зорганізування і ведення цього Інституту намітив О. Лотоцького. Він уже зладив проєкт статуту, обміркував уже його з деякими українськими професорами, однак уважав доцільним перед завершенням проєкту засягнути ще опінії свого давнього приятеля Володимира Леонтовича, людини консервативних переконань, і Тимоша Олесіюка, колишнього голови Союзу Громад Студентів-Емігрантів у Польщі.

По заслуханні проєкту статуту Українського Наукового Інституту відбулася над ним наша дискусія, однак істотних змін не ввели. Виготовлення польського перекладу статуту було доручено мені — з тим, що остаточний його текст буде зроблений особою польського роду.

З помешкання Лотоцьких я поспішив додому, окрилений радістю, що був присутній при народженні корисного діла для української науки.

Аби мати спокій для дальшої підготовної праці, О. Лотоцький постановив на якийсь час виїхати з метушливої Праги. Я запросив його до мого помешкання в Горних Черношичах біля Праги. Моя Дружина з Дочкою нещодавно виїхала

до моїх Батьків до Берестя над Бугом, а я лишився в Чехії кінчати науку. Я проводив цілі дні в Празі, працюючи над останніми іспитами, а О. Лотоцький розкошував “раєм” цілковитої самотності в нашому помешканні. Я пізно вертався з Праги, ми спільно вечеряли і тоді поміж нами велася сердечна бесіда на всі актуальні українські теми.

В один із таких вечорів я сказав О. Лотоцькому, що від деякого часу займаюся в Чеському Державному Статистичному Уряді вивченням демографічних даних із советського всесоюзного перепису 1926 р. Ці статистичні дані опубліковані советським статистичним урядом у кількадесятьох величезних томах. Вони з’ясовують стан людности в містах і сільських місцевостях по всій території ССРСР за ознакою народности і рідної мови. Ці дані дають дослідникові можливість точно з’ясувати взаємовідносини й удільну вагу кожної національности в кожному географічному пункті ССРСР. Коли попередній всеросійський перепис 1897 р. подавав числа з п о в і т о в и х одиниць, то всесоюзний перепис 1926 р. подає числа включно з р а й о н н и м (волосним) адміністративним поділом. Ця деталізація статистичних даних уможливує з’ясування точнішого й виразнішого територіально-демографічного образу України. Українське суспільство потребує знати і усвідомити собі всі зміни, що зайшли в світовому становищі України за тридцятилітній період часу поміж переписами. Нові дані 1926 р. показують не лише числову потугу України, але й важливу кореляцію поміж українським народом і українською землею.

Сучасна проблема України виявляється не справою “малого” народу на обмеженій та непевній території Придніпрянщини-“Малоросії”, а є проблемою “великої нації” — “Сфінкса Європи”. Величезна північно-чорноморська просторонь метрополії України від Карпат по Кавказ простягається українськими осельчими раменами далеко на азійський схід аж по Сирій і Зелений Клини...

Спочатку О. Лотоцький вислуховував мої геополітичні “фантасмагорії” з досить скептичним видом, але пізніше став прихильнішим до мого “скакання” в не медичну ділянку і обіцяв подумати над тим, щоб у майбутньому Науковому Інституті зорганізувати статистично-демографічну секцію.

У квітні 1929 р. я закінчив свої медичні іспити і разом із численними медиками-українцями одержав від Медичного Факультету Карлового Університету в Празі диплом доктора медицини. Чеський уряд, уможливаючи українцям емігрантам

одержання потрібної їм освіти, доконав акту шляхетного і розумного, за який належить йому велика вдяка. Президент ЧСР, “татічек” Масарик, залишиться завжди в пам’яті українців, як правдивий приятель українського народу.

По відбутті обов’язкової піврічної лікарської практики на університетських клініках, я постановив подякувати чеській владі за її семирічну гостинність, з якої я користав у цілковитому спокої. Я повернув їй свій емігрантський “пруказ” і повернувся в рідні сторони — до Берестя над Бугом, де проживав мій Батько з родиною.

Польська академічна влада постановила “нострифікувати” мій чеський лікарський диплом, але тільки під умовою, що я студіюватиму два з половиною роки як звичайний студент Варшавського університету, оплати й успішно здам там усі іспити з клінічних предметів... На таке “діктум ацербум” я міг лише розвести руками...

Я був бідний, як турецький святий, а при мені Дружина і маленька Доня... Як нам вижити в дорогій Варшаві? Але порятували вірні друзі — подбали про посаду викладача російської мови й літератури в польській Вищій Військовій Школі у Варшаві. Мої освітні кваліфікації вповні відповідали вимогам посади, а за політичну благонадійність свідчила довголітня діяльність, як ворога московського большевизму. Моя заробіткова праця тривала в цій Школі три роки (після мене цю посаду займав поет інженер Євген Маланюк).

Увесь час мого перебування для нострифікації диплома у Варшаві я утримував тісний зв’язок з О. Лотоцьким, який, окрім викладів на Богословському Відділі Варшавського університету, мав на своїх плечах увесь тягар організаційної праці для урухомлення Українського Наукового Інституту. Комплектування співробітників зразу йшло пиняво, бо науковці оглядалися на настрої українського суспільства, зде-нервованого і мальтретованого польською адміністративною політикою в Галичині. Автори мали виготовлені праці, однак не поспішали з надісланням їх до видання під фірмою Українського Наукового Інституту.

Все ж весною 1930 року зібралось вже багато виготовлених праць для публікації Науковим Інститутом, однак ніхто з авторів ще не дав згоди, щоб його праця була опублікована Інститутом п е р ш о ю . . .

В часі одного з побачень зі мною проф. О. Лотоцький почав нарікати на цю нерішучість і вагання українців науковців, що затримують таку важливу справу. Слухаючи ці жалі, я

заявив, що коли б мав готову працю, то не побоявся б дати її до опублікування Інститутом першою. Продовжуючи розмову, я конкретно запропонував проф. Лотоцькому, що, оскільки йому не вдасться мати згоди на “першуна” когось із науковців, то я готов спішно скомпонувати книжку на основі статистичних матеріалів з перепису населення СРСР 1926 р., про що я говорив ще в Черношицях у Чехії.

Моя проєктована книжка складалася б із самих лише таблиць, в яких офіційні числа з перепису 1926 р. були б уложені за національністю. Окрім чисел з УРСР, поданих в адміністративних границях, включно до районів, були б подані числові дані по районах із переважною або значнішою українською людністю по всій території СРСР. Загалом, усі таблиці були б уложені способом, що “грамотні люди” могли б їх студіювати та робити далекоюсяглі висновки для різних потреб української науки. Критикам було б трудно до чогось зловливо причепитися — статистична книга з числами перепису була б неприступна для критики так, як і книга логаритмів.

По цій розмові з О. Лотоцьким я виїхав до Батька в Бересті над Бугом, а за деякий час наспіла телеграма від Лотоцького, якою закликав він мене негайно приїздити до Варшави і братися за укладання і друк моєї статистичної книжки.

У Варшаві проф. Лотоцький негайно перевів зі мною докладну конференцію і встановив остаточний плян праці. При цьому виявилось, що в таблицях до чисел з абсолютною кількістю народностей треба буде додати ще й їхній відсоток. Цих відсотків нема в советських офіційних публікаціях, тому для нашої книжки треба їх обов’язково обчислити і додати. Сизифова праця цього безконечного обчислення відсотків припала на мою Дружину.

Уложення числових даних у таблиці населення УРСР та європейської частини РСФСР було, порівнюючи, простим і легким, натомість правдиву головоломку справляло укладання в таблиці чисел різних народностей азійської частини РСФСР.

Для того, щоб використати вільне місце на сторінках книги, постановлено було помістити на ньому, в таблиці IV, дані всеросійського перепису 1897 р.

Правдиве “хожденіє по муках” почалося для мене, коли почався склад у друкарні. Коректа кожної сторінки мусіла десятикратно переводитися зі справджуванням кожної цифри з оригіналом у рукописі. Украй перемучений і знеохочений усе новими труднощами, я цілком упав був на дусі та й був би

з ганьбою вирікся цієї “афери”, коли б не залізна воля професора Лотоцького.

У перших днях грудня закінчено друк і оправу книжки розміром 120 сторінок. Текст українською, польською і французькою мовами займав лише дві сторінки, решта 118 сторінок були самі лише числа.

На початку січня 1931 року, в присутності численних чужих і українських гостей відбулося офіційне відкриття Українського Наукового Інституту. Присутні одержали до рук свіжо надруковану книжку: “Статистичні таблиці українського населення ССРСР за переписом 17 грудня 1926 року”.

Уважно слідкуючи за виразом обличчя осіб, що уривково заглядали до книжки, я бачив, що, за винятком директора польського статистичного уряду Вакара і білорусина професора Івановського, майже ніхто не знає, як і з якого боку приступити до безконечних стовпчиків із числами і відсотками.

Директор Інституту, проф. Лотоцький, зайнятий розмовами з гостями, був у спокійному, доброму настрої, бо, очевидно, бачив, як і я, що зовнішні ворожі чинники не будуть такі “розумні”, щоб виявити якусь слабу сторону книжки, щоб можна було її заатакувати...

Аби бути цілковито певним того, що запроєктований корабель Українського Наукового Інституту зможе цілком безпечно виплисти на бурхливі зовнішні води, проф. Лотоцький постановив видати чергову книжку також статистично-демографічну... Цей збірник статей кількох авторів мав би вже бути написаний звичайною “людською мовою”, і кожна письменна людина могла б читати ці статті, не наражаючись на втрату своєї психічної рівноваги. Статті до цієї другої “інститутської” книжки написали, на запрошення проф. Лотоцького, наші подебрадські статистики: проф. В. Садовський, О. Питель, О. Чубенко. Додав до збірника і я свої дві статті, попередньо написані ще в Чехії.

Після оголошення Інститутом проекту видання творів Т. Шевченка в шістнадцяти томах (вийшло 13), науково-дослідча і видавнича праця Інституту ввійшла в норму, не викликаючи вже будь-яких критик чи й ворожих виступів.

Опрацьовані мною — під ім'ям Тиміш Олесевиц — “Статистичні таблиці українського населення ССРСР за переписом 17 грудня 1926 року” — донині лишаються настільним підручником демографії українського народу, замість трудно нині доступних советських публікацій з перепису цього року.

Марко Антонович

ЖМУТ СПОМИНІВ

Ці спомини особливо вартісні — це спогади дитини-читача “Віночка” і “Вінка”, “Пригод Вовка Неситого” та інших творів для дітей О. Лотоцького — будівничого української справи від основ — від літератури дітям. Автор спогадів народжений 7. VII. 1916 р. в Києві, звідкіля виїхав у 1923 р. і з того часу жив у Празі до 1945 р., де здав матуру 1936 р. в німецькій державній реальній гімназії. Відтак студював у Карловому університеті і паралельно в УВУ, де здав докторат у 1942 р. Головний предмет — історія античного світу та історія України. Опісля продовжував студії в Мюнхенському німецькому університеті. Від 1950 р. живе в Канаді. Ряд праць і статей в наукових виданнях і пресі.

Почну свої спомини з кінця. Коли одного дня довелося стати на цвинтарі в Савт Бавнд Брук над свіжою, а водночас давньою могилою Олександра Ігнатовича Лотоцького, мене охопило дивне почуття. Пригадався повний сили, хоч уже немолодий діяч українського суспільно-громадського, політичного і державного життя від 1890-х до кінця 1930-х років, його міцна і в той час трохи понад норму повна постать, рижавий йоржик на голові, а зокрема незвичайна манера розповіді. Здавалося, слухав би і слухав би цю непересічну людину, яка ще до Першої світової війни в українському житті відіграла роль мироносця, що вмів і тоді мирити людей, коли здавалося ніхто і ніщо даних противників помирити не в стані. Тільки ж про це довелося чути від батька і геть пізніше читати у спогадах і листах наших діячів перед Першою світовою війною. Мої ж особисті спогади про О. Лотоцького скромніші — це спогади дитини і підлітка-парубка.

Час — середина 1930-х років, чи не 1934-ий рік? Місто — Прага, куди О. І. Лотоцький вряди-годи приїздив після того, як він восени 1928 року перебрався з Праги до Варшави. Звичаєм 16-17-річного хлопця я ввірвався одного дня до хати, де застав Олександра Ігнатовича з моїм батьком. Проф. Лотоцький саме прибув з Варшави і розповідав дуже

веселу історійку про приїзд до Варшави сестри маляра Мако, яка короткий час була одружена з Петром Євгеновичем Андрієвським, колишнім передовим діячем Революційної Української Партії в Харкові на початку 1900-х років. Після розводу сестра Мако мала якісь безпідставні претенсії до Василя Олексійовича Біднова лише на тій підставі, що він її, мовляв, познайомив з П. Андрієвським.

Я й не зчувся, як присів до стола і заворожено прослухав довгої розповіді Олександра Ігнатовича. Мої інтереси — безусого тоді ще парубка були ж напевно дуже далекі від інтересів старшої генерації, представниками якої були і мій батько і старший за нього проф. Лотоцький. А все ж таки так уважно прослухав цю веселу розповідь, що вона назавжди запам'яталася мені до найменших подробиць.

Пізніше я не раз згадував той день і хотів сам собі з'ясувати, чим мене так причарувала та розповідь... З того часу проминуло уже понад 40 років, а я до найменших подробиць пригадую лагідну усмішку, спокійний, рівний, можна сказати теплий голос і дотепну міміку лиця. Та цей опис надто зовнішній, формальний, — і він не дає розгадки того дивного явища, що своїми розповідями проф. Лотоцький приковував увагу слухачів. Мабуть він вмів переживати те, що в даний момент розповідав, а це переживання передавалося слухачам, які й собі забували все довкола них, слухаючи цікавої розповіді.

Моє перше знайомство з Олександром Ігнатовичем звичайно багато ранішої дати. Познайомився я з ним тоді, коли й зовсім його ще не знав, чи принаймні не пригадую собі його. Маю на увазі його читанку "Віночок", з якої й мені довелося вчитися читати. Коли ж у Празі перевидано 1926-го року цю читанку, то друга її частина під назвою "Вінок" стала на деякий час моєю супутницею. І не лише тому, що частину малюнків малювала моя мама. "Вінок" О. Білоусенка і на мою теперішню думку майстерно складений, а малій дитині в 1926-му році видавався просто чарівною скарбницею різних оповідань, віршів, приповідок. Зокрема мене дивував спосіб укладача подавати вірші прозовими рядками. Робив це О. Білоусенко-Лотоцький мабуть для того, щоб заощадити місце. Звичайно я цього тоді ще не знав, але, навчившись читати прозу в цій читанці віршами, я мав претенсію до інших письменників, що їх я тоді читав (Кашенко, Корнієнко, Олелько Островський та ін.), коли з читання віршем їхніх творів у мене нічого не виходило.

Особисто я пригадую Олександра Ігнатовича з 1924-го року, коли він, приїхавши раз до Збраславу коло Праги, де ми тоді жили, подарував мені свою книжечку “Пригоди Вовка-Неситого”. Це була моя перша книжечка з автографом автора, при чому мені було трудно розібратися, як це так, що та сама людина називається і Білоусенко і Лотоцький.

Книжечка “Пригоди Вовка-Неситого” була видана на поганому папері — це ж було після Першої світової війни, малюнки не були надто ясні, зокрема на обгортці ледве що й можна було розібрати, а все ж таки довгі роки поряд з переробкою для сцени О. Олеся “Івасика-Телесика” це була моя улюблена книжка. Оформленням вони рівнятися не могли. “Івасик-Телесик” вийшов у Празі на гарному білому папері в прекрасному оформленні і був це мій перший подарунок під ялинку після приїзду до Праги з України. “Пригоди Вовка-Неситого” на поганому жовтому папері, а обгортка на гнідому, який часом вживали для пакування. А все ж таки “Пригоди Вовка-Неситого” я перечитував безліч разів, розглядав численні малюнки і захоплювався оповіданням, хоч воно й не було для мене новим. До цієї книжечки Олександр Ігнатович зібрав про вовків народні казки та оповідання наших найкращих авторів, зокрема байкаря Л. Глібова, і з’єднав в одне ціле — життєпис вовка від народження до смерті.

Пізніше, мабуть наприкінці 1920-х років Олександр Ігнатович видав у львівському видавництві “Світ дитини” ще дві книжки паралельного змісту “Зайчик-Побігайчик” і “Лисичка-Сестричка”. Ці дві книжечки вийшли друком на гарному білому папері, в далеко охайнішому вигляді, але вони вже не відіграли в моєму житті тієї ролі, яку відіграла дешева, скромно і погано видана книжка про “Вовка-Неситого”. Очевидно, я був уже трохи “застарий” на ті книжечки і сам автор, пишучи і на цей раз присвяту, відчув це і написав щось у тому дусі, що він хоче, щоб я мав комплект його книжечок про звірів.

Та мої спомини про Олександра Ігнатовича Лотоцького не були б повні, коли б я не згадав його декілька доповідей, хоч і не надто багато я про них пригадую. Аджеж першу доповідь-спогади про мого діда я чув, коли мені було 12 років та й то неповних. Проф. Олександр Лотоцький тоді ще жив у Празі. Весною 1928-го року Українське Історично-філологічне Товариство відзначило 20-ті роковини смерті Володимира Б. Антоновича. Засідання відбулося в приміщенні Карлового університету на Бружеговій ч. 5, хоч і не в малій авди-

торії, де засідання цього товариства та переважна більшість викладів філософічного факультету відбувалися пізніше. Пригадую простору залу, заставлену лавками, вуглем рисований великий портрет діда, що його для цієї нагоди намалювала моя мама. Пригадую також, що дискусія тоді торкалася більше доповіді Дмитра Дорошенка, який, мабуть, оцінював В. Б. Антоновича зі своїх ідеологічних позицій. Але й цього я тоді ще не міг розуміти. Щойно пізніше викомбінував собі причини завзятої дискусії.

Ще один виступ Олександра Лотоцького я пригадую на зібранні “Республікансько-демократичного Клубу”, який улаштував досить регулярно раз у місяць сходуни в готелі “Граф”. Декому могло б здаватися дивним, що за 1930-х років молодий і дуже завзятий націоналіст відвідував зібрання групи, яку ми тоді називали “уенерівцями”. Проте відвідував їх не лише я, але часом і О. Ольжич, М. Сорока та Є. Врецьона.

Націоналістична молодь могла не погоджуватися з поглядами “уенерівців”, хоч головні розходження були не так у поглядах (крім, очевидно, польського питання), як у темпераменті. А все ж таки з перспективи прожитого часу можу сказати, що мені не доводилося ні перед тим, ні після того бувати в культурнішій атмосфері українського життя, як на тих зібраннях. Між присутніми бували звичайно: А. Яковлів, В. Садовський, М. Славінський, С. Смаль-Стоцький, О. Бочковський, Є. Вировий, полк. Крицький, іноді бували ген. В. Петрів, І. Мазепа, рідко О. Олесь і навіть Д. Дорошенко, не зважаючи на розходження поглядами. Часом бували гості з-за кордону О. Шульгин, В. Прокопович, В. Біднов та інші. Одного разу був і О. Лотоцький. Спогади й думки О. Лотоцького були для мене в дечому немов з іншого світу. Він же пригадував ще часи, коли українство ледве жевріло маленьким вогником, що ось-ось міг загаснути. У всякому разі ті колишні “уенерівці”, хоч і не були націоналістами 30-х років, то все ж таки були великими патріотами і часом висловлювали думки, які деяким сьгоднішнім націоналістам виглядали б занадто гострими.

О. Лотоцький був старшим товаришем мого батька. Від першої половини 1890-х років вони належали до кола молоді, яка гуртувалася довкола О. Кониського і там плянувалися речі, які потім учасники цього кола здійснювали десятками років. Щоправда на початку століття їхні шляхи розійшлися, коли мій батько став соціалістом. Зрештою в той час Олек-

сандер Ігнатович жив у Петербурзі. Зійшовшия пізніше в Празі, вони спільно закладали “Музей Визвольної Боротьби України”, співпрацювали при повному виданні творів Шевченка у Варшаві, тощо. І хоч поглядами вони дещо різнилися, то лишилися великими друзями, а завдяки цій дружбі і я мав змогу познайомитися з О. І. Лотоцьким і навчитися його шанувати, знову ж таки, не зважаючи на розходження поглядами.

Зрештою, хоч останніх кільканадцять років свого життя О. Лотоцький жив у Варшаві, він, так би мовити, був “присутній” у Празі принаймні в нашій хаті, де мій батько про нього часто згадував. Для Українського Наукового Інституту у Варшаві мій батько на прохання Олександра Ігнатовича написав був свої спомини, однак вони не вийшли друком, бо делікатний Олександр Ігнатович просив мого батька поробити деякі зміни, від яких мій батько відмовився. О. Лотоцький аргументував це тим, що тепер ще не час “про це писати”, а мій батько уважав, що правду треба писати без уваги на час і обставини. Однак це не вплинуло на їхні відносини, які до кінця лишилися сердечні. Пам’ятаю, як мій батько важко переживав смерть Олександра Ігнатовича.

Автор цих рядків хотів своїми дуже скромними спогадами віддати шану великому українцеві, невтомному робітникові і людині, яка напевно також відіграла свою роль при формуванні мене, спершу дитини, а потім юнака.

Іван Коровицький

ОЛЕКСАНДЕР ЛОТОЦЬКИЙ У ВАРШАВІ В РР. 1929-39

Автор статті студіював і викладав в університеті у Варшаві, де в 1934-39 рр. був також директором Митрополитального Архіву Православної Церкви. По Другій світовій війні був викладачем у Православній Академії в Мюнхені, потім у ЗСА працював як бібліотекар-бібліограф та як викладач у Православній Семінарії в Бавнд Бруку. Дав досі ряд статей літературознавчих та з історії Церкви, є редактором наукових збірників, м. ін. "Листи Дмитра Дорошенка", вид. Інституту ім. В. Липинського, Філядельфія, 1973.

З початком 1924-25 шкільного року був відкритий у Польщі, у Варшаві, Православний Богословський Відділ Варшавського університету. Офіційна назва Відділу була: "Studium Teologii Prawoslawnej Uniwersytetu Warszawskiego".

Створення вищої богословської школи для кількомільйонного православного населення тогочасної Польщі було пекучою потребою Православної Церкви, що перебувала у занепаді по подіях Першої світової війни і наступних воєн і революцій, які відбувалися на територіях Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся, з переважним українським населенням.

Перший зверхник Православної Церкви поверсальської Польщі митрополит Юрій опрацював був проєкт такої вищої школи і склав його у міністерстві Віроісповідань і Освіти; по трагічній смерті митрополита Юрія, його акцію продовжував митрополит Діонисій, пізніший незмінний декан школи. Митрополит Діонисій склав у сенаті Варшавського університету меморандум "Про необхідність утворення в Польщі вищої православної наукової інституції", де був поданий начерк предметів та прізвища кандидатів на викладачів. Сенат прихильно поставився до цього внеску і на засіданнях 28 березня і 26 червня 1924 р. вирішив створити таку школу з початком шкільного року 1924-25. Урочисте відкриття школи відбулося 8-го лютого 1925 р., а даліше організування провадилося під

наглядом окремої сенатської комісії, що її очолювали кожночасні ректори університету.

На початку 1930 рр. у Відділі діяли 4 звичайні катедри, 4 надзвичайні та 26 годин т. зв. “доручених” викладів і практичних вправ, а при катедрах діяло 8 семінарів. Доповнення окремих кафедр і створення додаткових семінарів продовжувалось до припинення діяльності Варшавського університету в 1939 р., коли Варшаву окупували німецькі війська, а вищі школи зліквідувала окупаційна німецька адміністрація.

Відновлена нині у Народній Польщі вища православна школа (Православний Відділ Християнської Теологічної Академії у Варшаві) не є продовженням давнього Відділу Варшавського університету.

З початком 1929-30 шкільного року почав свою працю у Православному Богословському Відділі Олександр Лотоцький, як керівник і єдиний викладач катедри Історії Слов'янських Православних Церков і Румунської Церкви. Запрошено його до Варшави ще при кінці 1925 р. і він, для уточнення справ, їздив туди з Праги у лютому 1926 р. Було домовлено спочатку лише на три роки; виклади мав О. Лотоцький розпочати восени 1926 р. Одначе різні перешкоди відсунули цю дату й подружжя Лотоцьких переїхало до Варшави при кінці 1928 р. Перші два роки перебування у Варшаві були особливо сприятливі різносторонній діяльності Лотоцьких. Їх дім став одним з огнищ місцевого українського товариського життя. О. Лотоцький мужньо переніс смерть Подруги свого життя (1930 р.), поглинувши у наукову працю.

Складом викладачів і мовою викладів тогочасний Відділ Богослов'я був частинно український, до чого прислужився у великій мірі й О. Лотоцький рекомендаціями українських учених на окремі курси; так він спровадив до Варшави з Праги свого давнього приятеля проф. Василя Біднова, який викладав загальну історію Християнської Церкви і Літургіку. Між тогочасними викладачами-українцями були Іван Огієнко (церковно-слов'янська мова і кирилична палеографія), Вячеслав Заїкин (історія Православної Церкви), Сергій Кисель-Киселевський (Старий заповіт, старо-жидівська мова), Павло Зайцев (українська і латинська мови) та кілька викладачів “доручених” предметів і асистентів.

У складі студентства також переважали українці, що походили переважно з Волині і були абсолювентами Крем'янецької духовної семінарії. Вони творили 60-65 відсотків слухачів Відділу; решта були росіяни і білоруси. Усіх студентів Відді-

лу під час його відкриття у 1924-25 шкільному році було 35, 1927-28 — 194, у 1931-32 — 115. Перед кінцем існування Відділу кількість студентів зменшувалась, що було спричинене наступом на Православну Церкву в Польщі, посиленою її польонізацією, звільненням викладачів українців і заміщенням їх некваліфікованими силами, що окреслювали себе “поляками православного віроісповідання”.

Заки дійшло до польонізації Відділу, О. Лотоцький, як й інші викладачі українці, зумів виховати кількох молодих науковців та зацепити зацікавлення історією української церкви десяткам майбутніх священиків. Біля нього і його Інституту скупився гурт талановитих людей, між ними поважно зацікавлений історичними дослідями студент-богослов Іван Сойко та Борис Ольхівський, блискучий журналіст, за студіями правник, захопленням археолог, автор книги “Вільний нарід” і репортажів про Полісся “Вітер у нетрях”. Обидва, як і дехто з інших співробітників УНІнституту, як і сам його директор, не пережили Другої світової війни.

На кожному семестрі студенти писали по 1-2 праці й О. Лотоцький визначав теми переважно з минувшини української Церкви, між ними: “Значення монастирів для церков і культури східніх слов’ян”, “Церковні братства в Польсько-Литовській державі у 16-18 віках”, “Розвиток православної релігійної письменности і православного богослов’я у Польсько-Литовській державі кінця 16 віку”, “Видання і переклад східньо-слов’янської Біблії”, “Відношення Руси до константинопільської церкви” тощо.

У численних “рецензіях” — оцінках магістерських праць, що публікувалися в науковому журналі Відділу “Елпіс” О. Лотоцький повторював свої погляди на засадничі проблеми української Церкви, що їх він наголошував у викладах. Особливо остерігав він своїх слухачів від довірливості до історично-богословських праць авторів росіян, які часто ставали рупором централістично-русифікаційних прямувань російського народу. Так, наприклад, в оцінці магістерської праці про “Початки церковної унії у Польсько-Литовській державі”, О. Лотоцький вказав, як на її методологічну слабкість, на безкритичне користання “літературою російської доби, без перевірки її тверджень автентичними джерелами”. У рецензії на працю про “Передсоборну комісію 1906 року та синодальний устрій російської Церкви” О. Лотоцький підкреслив, “що в автора часто повторюється анахронічний термін “Росія” у прикладанні до Київської Руси”. Об’єктивно вказуючи на хиби

праць, писаних з патріотично-українських позицій, рецензент усе таки не забував прихильно підкреслити зацікавлення студента важливими моментами історії української Церкви та користання всебічними науковими джерелами. Магістерські праці, що їх О. Лотоцький дораджував своїм слухачам, торкалися також історії або канонічно-правних питань українсько-білоруської Церкви на початку 17 в., “Право Патронату в Православній Церкві у давній польській державі”, “Візантізм і система державної церковности” тощо.

Під час викладів і в щоденних зустрічах із студентами, які затримували його в коридорах університету, у професорській кімнаті та відвідували у кабінеті в Українському Науковому Інституті, О. Лотоцький був привітний, товариський і, як автор наукових праць, скромний. Дораджуючи необхідну літературу для семестрових і магістерських праць, він лише зрідка згадував і про свої дослідження. Однак, хоч більшість з його давніх праць була у Варшаві недоступна, студенти відшукували його нові праці, що публікувалися в тогочасних журналах, зокрема у либонь кожному числі поважного наукового органу професорів Богословського Відділу “Елпіс”. У “Тризубі” студенти використовували такі його статті, як: “Хресний шлях української церкви”, “Пункти малоросійського духовенства”, у “Записках НТШ” — “Соборні крилоси на Україні та Білій Русі”, “Устав кн. Володимира Великого”, у “Духовній Бесіді” більш популярні “Національний елемент у Церкві”, “Змінність церковних канонів”, у “Przegląd Wspolczesny” — “Zagadnienia religijne w ZSRR” та ін. Найчастіше ж зверталися студенти до його поважних монографій, виданих у Варшаві. Зокрема велика, — 318-сторінкова, — праця “Українські джерела церковного права” по-новому освітлювала устрій української Церкви і переконливо заперечувала твердження російських учених про суцільність церковних дій на усіх обширах російської імперії.

У низці рецензій варшавської доби, що їх Лотоцький вміщував переважно в “Елпіс-і”, був і ґрунтовний огляд великої праці (700 стор.) польського історика церкви Казімежа Ходиницького про православ'я: K. Chodynicki, “Kosciol Prawoslawny a Rzeczpospolita Polska, 1370-1632”.

Давні студії церковного права, що були заманіфестовані такими працями О. Лотоцького, як “Из истории отношений церкви и государства”, у передвоєнній журналі “Исторический Вестник”, набули тепер практичного застосування. Роки, що їх пробув О. Лотоцький у Польщі, були добою активізації

українського церковного руху, що вимагав канонічно-правного й історичного обґрунтування. Праці О. Лотоцького, В. Біднова, І. Огієнка допомогли цьому рухові успішно відрусифікувати Церкву на Волині, Холмщині й Поліссі та протиставились щораз гострішому натискові польської державної влади, яка намагалась польонізувати Православну Церкву не тільки вихованням у школах, переслідуванням свідомого духовенства, але й масовим руйнуванням православних святинь, як це було у 1938 році на Холмщині й Підляшші.

Здобуття автокефалії для Православної Церкви в Польщі був порваний її довголітній юрисдикційний зв'язок з Москвою, отожд українські церковні діячі (А. Річинський, прот. П. Табінський, І. Власовський, М. Кобрин, Є. Богуславський та інші) намагалися наснажити цю Церкву духом давньої Київської митрополії, а своє об'єднання назвали ім'ям митрополита Петра Могили.

У допомозі їм став О. Лотоцький, авторитетний професор Богословської школи і директор Українського Наукового Інституту у Варшаві. І так, допомагаючи церковним діячам, що виступали проти вживання у богослуженнях старо-слов'янської мови в російській редакції, О. Лотоцький заснував при Українському Науковому Інституті у 1932 р. "Комісію для перекладу Св. Письма та богослужбових книг на українську мову". Комісія, що мала свої відділи у Крем'янці й Луцькому, за кілька років, до початку Другої світової війни, опрацювала й опублікувала серію перекладів богослужбових текстів, які частково задовольнили потреби зукраїнізованих парафій та вживаються за кордоном у вільній Православній Церкві нарівні з київськими текстами УАПЦ 1920 років. Співпрацюючи з Т-вом ім. Петра Могили, О. Лотоцький відбував часті наради та виступав з доповідями, — однією з них була його доповідь у Луцькому про "Церковну соборність". Співпрацюючи з церковними діячами, О. Лотоцький охолоджував запал тих, що прямували до швидких і рішальних змін в устрої церкви. До таких змін він підходив обережно і, як сам посвідчив, згадуючи про своє перебування в Константинополі, "На канонічних засадах та на українських національних традиціях і мав я провадити справу визнання автокефалії української Церкви перед царгородським патріархом".

Використовуючи матеріяльне забезпечення, — чого не мав у Празі, де існування Українського Вільного Університету завжди було непевне, — і користаючи з варшавських книгозбірень і архівів, О. Лотоцький не тільки сам посилено пра-

цював науково, але й допомагав матеріалами своїм колегам за кордоном, виславши, наприклад, проф. Дмитрові Дорошенкові до Праги працю Тарановського про магдебурзьке право.

Під час посиленої наукової діяльності в роках перебування у Варшаві, О. Лотоцький закінчив і опублікував великі праці: “Українські джерела церковного права” і “Автокефалія”.

“Українські джерела церковного права” становлять підсумок багатьох років його дослідницької праці над правно-канонічним становищем Української Православної Церкви. Ця книга вийшла у 1931 р., як перший том правничої серії “Праця Українського Наукового Інституту”. Праця стверджує, що українська Церква, окрім загальних церковно-правних підстав, що обов’язують й інші церкви, має свої власні закони, які впливають з джерел, що їх автор усистематизував і описав.

Джерела церковного права автор поділив на внутрішні й зовнішні, себто ті, що їх оформила сама Церква, і ті, що їх опрацювали світські державні чинники, окреслюючи співвідношення держава-церква.

Між “внутрішніми” джерелами автор особливо наголошує важливість “Ісповідання Віри” митрополита Петра Могилу, яке стало символічною книгою всього православного Сходу. Окреме значення мають літургичні книги, між ними “Службеник” єпископа Гедеона Балабана і “Літургіаріон” митрополита Петра Могилу, — які закріплювали традиційні обряди, — вияв церковної і національної окремішности народу. Своєрідні церковні обряди утривалені також у численних “Требниках” і автор вважає ці богослужбові книги за важливе джерело церковного права.

Автор вказав також на недоцінювану вартість полемічної літератури 16-17 віків, з численними покликаннями на правні підстави і традиції Церкви таких компетентних у цій ділянці осіб, як: Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Філалет, Захарій Копистенський та інші. Правні відносини у Церкві виявляють також численні Статути церковних установ і згуртовань, різні акти виборів на церковні становища, зокрема на церковних старостів тощо.

Окрему групу джерел творять акти приватного характеру, що виявляють норми тогочасного традиційного права в Україні, — зокрема численно збережені заповіти.

Від початків охрещення Київської Русі діяли й безпосередні кодекси церковного права, як, наприклад: “Номоканон” (“Кормчая Книга”), — грецький збірник, що дізнавав пристосування до місцевих правничих норм (як т. зв. “Київський Номоканон”, що його часто публіковано у 17 в.).

Ухвали церковних соборів, почавши з 1147 р., звернули особливу увагу О. Лотоцького. Хоч досі мало досліджені, ці ухвали виявляють творчу працю в ділянці правного ствердження становища Церкви, особливо в її внутрішніх справах. Діяння соборів тісно пов’язані з справами, що їх торкались пастирські послання східних патріархів та ієрархів Київської митрополії. Між цими документами автор підкреслив значення канонічного уставу (регуляміну) митрополита Іоана (XI в.).

Розгляд загального церковного права О. Лотоцький розпочав також від доби Київської Русі, з уставів князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Менше значення, — проте необхідні для вивчення церковно-правних відносин в окремих обширах України, — мають грамоти удільних князів (стор. 253-256 “Джерел”).

Наступні розділи праці присвячені аналізі татарських ярликів і, далі, грамот і уставів литовських князів і польських королів.

У розділі “Пам’ятки другої доби державної незалежності”, автор розглянув Зборівську умову (1649 р.), Гадяцькі пункти (1658 р.), Переяславський та інші договори, листування гетьмана Івана Самойловича, себто документи, в яких заторкувано й оформлювано становище Православної Церкви.

З-поміж документів російської доби особливу увагу автор звернув на “Духовний Регламент” та численні адміністративні акти, що прямували до повного знищення української Церкви.

Коротка доба відродження державности позначилась активністю у праці над відродженням Церкви, включно з актом 1. січня 1919 р., що його оформлював сам автор.

Шість сторінок книги займає перелік головніших джерел і літератури, між ними рідкісні видання, що їх нечисленні примірники загинули під час Другої світової війни. Натомість недостає цій праці показника імен і праводавчих актів.

Недоступність архівів у ССРСР унеможливила авторові використати рукописні джерела, однак й у теперішньому вигляді авторове завдання скласти вперше систематичне згру-

повання і огляд джерел українського церковного права було повністю виконане.

Його, майже півстолітньої давности, праця й досі неперевершена. Тож невідкличною потребою є видання цієї праці однією з світових мов. Незначні доповнення про сучасне правне положення російської (що їй підлягає т. зв. Київський скзархат) Церкви в ССРСР та українських Церков поза Україною, як також відсвіження бібліографії і зложення показника, висуне цю працю на належне їй місце в науковій літературі про церковно-правні відносини слов'янських церков.

Активного церковного діяча і правника О. Лотоцького потягла тема про самостійність національних церков, — однаково канонічне обґрунтування автокефалії, як і її практичне впровадження в устрій православних церков. Думалося, звичайно, про майбутнє оформлення Церкви української, одне з центральних зацікавлень О. Лотоцького, — себто про необхідність повернення давньої самостійности української Церкви, втраченої 1586 р., з приєднанням Київської митрополії до московського патріярха.

Праця про автокефалію вийшла вперше польською мовою у 1932 р., — це був лише перший том широко задуманої теми. Але й у цій формі ця праця, опублікована у серії авторитетного Польського Товариства для Дослідів Східної Європи та Близького Сходу, звернула увагу фахівців. Українською мовою “Автокефалія” появилась у виданні Українського Наукового Інституту у Варшаві — I-ший том у 1935 р., II-гий том у 1938 р.

У вступі автор пояснив необізаному користувачеві праці про устрій Вселенської Православної Церкви, що складається з окремих церков в окремих державах. Ці церкви мають власне управління і притримуються устрою притаманного окремим народам. Така тенденція намітилась уже в перших віках християнства, коли, за апостольських часів, творились відокремлені громади і церкви. Тож автокефалія — устрій, що розвинувся і традиційно триває у Православ'ї.

У першому томі автор проаналізував підстави автокефального церковного устрою, у другому томі подав здійснення тієї засади в окремих помісних церквах. Розглянувши по-дрібно теорію церковного устрою, автор окрему увагу присвятив національній підставі в житті церкви та нестійкості церковних канонів. Він ствердив, що події часто порушували або ігнорували існування канонів і таке порушування окре-

мих приписів входило в норму і фактично впроваджувало нові або модифіковані канони. Деякі канони, не будучи ніколи відкликані, перестали діяти, як, наприклад, заборона пресвітерам і дияконам переноситись з місця на місце.

Дальші розділи праці обговорили різні схеми автокефалії. Автор ствердив, що у житті православних церков виявилось багато відхилень від канонічних підстав. Причиною цього було те, що тисячу років не були скликані вселенські собори, а помісний собор найбільшої православної церкви не був скликуваний 200 років. Тому, як практичне впровадження своїх міркувань, автор бачить необхідність еластичності канонічного устрою окремих церков і пристосовання їх однаково до вимог життя і до традиційності канонів.

У процесах, що намітились у добі між двома світовими війнами, автор добачив порушення традиційних устроєвих приписів церкви. Виявом цього став антагонізм між вірними й ієрархією та навіть у середовищі самого духовенства. Направу такого захитання О. Лотоцький пропонує у впровадженні соборного устрою та в активізуванні діяльності церковно-супільних установ і товариств.

Третій том “Автокефалії” мав бути присвячений виключно історії Української Православної Церкви, але передчасна смерть обірвала всі дальші великі задуми.

Варшавська доба життя О. Лотоцького позначилась його найбільшими щодо розміру і значення працями, що між ними, окрім згаданих “Українські джерела церковного права” і “Автокефалії”, були “Сторінки минулого” і низка праць з ділянок історії, історії літератури, педагогіки, що з них деякі були програмові щодо поглядів О. Лотоцького, — згадати хоч би “Вступні міркування до історії церкви на Сході Європи” у 1-2 числі журналу “Елпіс”. Його тогочасні дрібні праці порозкидані по журналах, ще не всі зібрані. Деякі видані були окремо, як у 1936 р. “Симон Петлюра” (118 стор.).

Неоціненної вартости архів О. Лотоцького, що його він зберігав у зразковому стані на полицях свого кабінету в Українському Науковому Інституті, загинув під час Другої світової війни, сконфіскований німцями.

Від 1930 р. О. Лотоцький був також активним членом “Передсоборового зібрання”, що мало завданням опрацювати матеріяли для запроєктованого, але не здійсненого, собору Православної Церкви. Як член “Зібрання” він, м. ін., підписав заяву на захист живої мови, як мови церковних богослужб. Підтримав також номінацію архимандрита Полікарпа (Сікор-

ського) на єпископа Луцького, і після його хіротонії влаштував в Українському Науковому Інституті урочисте прийняття.

Заклопотаний викладами, писанням наукових праць і, найбільше, очолюванням Інституту, О. Лотоцький знаходив час на політичну діяльність, мав вгляд у працю “Українського Центрального Комітету”, “Українського Воєнно-Історичного Товариства”, цікавився акцією ліги поневолених Росією народів “Прометей”, студентськими справами (“Українська Студентська Громада”, корпорація “Запоріжжя” та ін.), виставами мистецького гуртка “Спокій”, місцевими періодичними виданнями (“За незалежність”, “За державність”, “Ми” та ін.), виданнями Православної Митрополії тощо. Натомість не мав ділових чи приватних зносин з журналами “Наша культура” і “Рідна мова”, що їх редагував у Варшаві проф. І. Огієнко. Для більшості із згаданих організацій О. Лотоцький опрацьовував програмові матеріали, консультував, виступав, на їхнє прохання, прилюдно; одним з таких його виступів було слово на академії у 950-ту річницю охрещення Києва, що її влаштував 1938 р. Український Центральний Комітет.

Привітно-товариська людина, О. Лотоцький підтримував приятні зв'язки не тільки з своїми друзями з-поміж української колонії, але й з чужинцями. Деякі з цих зносин тривали з часів спільної праці в Києві й у Празі, а з проф. Бідновим і Дорошенком в'язали його ще й спільні наукові справи. Його приятелі були вдячні за таке тепле відношення, — так Д. Дорошенко з сумом згадує в одному листі, як для нього спорожнила Прага по виїзді О. Лотоцького, бо “найбільшою приємністю для мене було те, що, бувало, зайду до Лотоцького”... Загальна пошана до О. Лотоцького особливо виявилась у Празі, коли у листопаді 1928 р., перед виїздом подружжя Лотоцьких до Варшави, їм влаштовано, з численною участю празько-подобрядської української колонії, тепле прощання-проводи. Похорон Німфодори Лотоцької у Варшаві, восени 1930 р., також став виявом співчутливої уваги громадянства до заслуженого діяча і товариської людини.

Давній політичний діяч, О. Лотоцький і у Варшаві діяв як заступник голови еміграційного уряду УНР і тому перебував в особливо близькому контакті з наддніпрянською еміграцією УНР. Його офіційна співпраця і особисті симпатії спричинили розходження з частиною варшавського українського націоналістичного студентства, яке осуджувало Інститут і його директора за його контакти з польськими урядовими і науковими чинниками, хоч, у дійсності, ці контакти

були найтісніші з групою поляків-українофілів і їхнім органом “Biuletyn Polsko-Ukrainski”. Мав, звичайно, зв'язки з науковими і церковними колами Польщі. Так був членом організаційної комісії і учасником Міжнародного Конгресу істориків у Варшаві та належав до президії польської секції Об'єднання Дружньої Співпраці Церков.

Виклади в університеті й співпраця в церковній ділянці творили лише один з секторів різноманітної активності О. Лотоцького в роках перебування у Варшаві. Багато часу присвячував ще й досі не зовсім доцільній праці — своїм “Сторінкам минулого”. Ніби передчуваючи близьку війну і пов'язану з нею загибель архівів і бібліотек, намагався закріпити друком своє, як громадського, політичного і церковного діяча, минуле. Чотири томи “Сторінок” вирятували якусь частину того, що зникло, разом з архівом Українського Наукового Інституту, Музеєм Визвольної Боротьби, Бібліотекою ім. Симона Петлюри, збірками Воєнно-Історичного Товариства і сотками приватних збірок. Моттом до I. тому “Спогадів” стали слова з Патерика Печерського: “Аще бо аз премолчу, от мене забвена будуть, і к тому не помянутся імена їх, якоже било і до сего дні”. Записати минуле спромігся лише у Варшаві, бо — як ствердив у передмові — “обставини життя за останні десять літ, вимагаючи дуже напружено жити сучасним, не дають ні часу, ні духової можливості спинитися на минулому”. Ствердивши, як тяжко писати спогади без друкованих матеріалів, без особистого архіву, “без усякого мнемонічного матеріалу”, Лотоцький все таки виконав свій обов'язок літописця, розуміючи, що “можна не діждатися кращих умовин; і час не жде, і нові події можуть одвернути на себе всю увагу”.

У Варшаві й закінчив своє життя О. Лотоцький, — незадовго після вибуху німецько-польської війни й під час німецького панування у столиці Польщі. Упокоївся 22 жовтня 1939 року. На його похороні зібралися лише найближчі друзі, одні виїхали з Варшави, інші не могли дістатися до далекого кладовища на Волі із-за транспортних труднощів. Поховано його тоді поруч Дружини, недалеко від церкви. Минуло 32 роки і заходами сина Покійного останки подружжя Лотоцьких, разом з намогильною плитою, були перевезені до центрального українського кладовища в Америці, у Бавнд-Брук. Їхня могила знаходиться на почесному місці, між найвизначнішими громадськими й церковними діячами, що серед них є і колишні добрі друзі Лотоцьких.

Зенон Пеленський

МЕМУАРИСТИКА ВЕЛИКОГО СТИЛЮ

“Сторінки минулого” Олександра Лотоцького

Зенон Пеленський — відомий журналіст і громадсько-політичний діяч, родом з Галичини (1902-1979), помер у Мюнхені, помістив був у журналі “Шлях нації”, Львів, червень 1938 р., рецензію на “Сторінки минулого”, звідкіля її тут передруковуємо з невеликими скороченнями. Залишаємо тодішній термін “Велика Україна” на означення наших центральних і східних земель.

О. Лотоцький: “Сторінки минулого”. — Частина перша. Варшава, 1932. Ст. 286+II. — Частина друга. Варшава, 1933. Ст. 482+IV. — Частина третя. Варшава, 1934. Ст. 392+IV. — Праці Українського Наукового Інституту, томи VI, XII, XXI; серія мемуарів.

Поява споминів Олександра Лотоцького є безсумніву одною з найбільш позитивних подій на українському книгарському ринку в останніх літах. Якби Український Науковий Інститут у Варшаві не вчинив нічого більше, окрім видання цих споминів, то вже саме одне те видання було б справжньою великою заслугою УНІ та вповні виправдало б його існування. На ділі, УНІ має вже за собою — окрім цих одних споминів — цілу низку цінних публікацій, що підносять УНІ до рівня одної з найповажніших сучасних українських наукових установ.

“Спомини минулого” О. Лотоцького — це мемуаристика великого стилю, яка своїм рівнем, шириною погляду, багатством тем та обставин переходить уже у сферу об'єктивного історизму. Є це спомини людини старшої, яка вже до деякої міри виходить поза межі “гніву і страсти” і яка тільки й турбується тим, щоб для досвіду та науки залишити грядучим поколінням усе те, “чого доля поставила його свідком”. Окрім хіба тільки одних спогадів Євгена Чикаленка і до деякої міри спогадів д-ра Ст. Шухевича, я не

знаю в українській новітній мемуаристиці такого твору, що його можна б було поставити нарівні і поруч із обговорюваними тут “Сторінками минулого”. На жаль, не кожен наш видатний діяч чи громадський муж почуває обов’язок здати перед самим собою і перед суспільністю справу із діл своїх та свого оточення. В цьому відношенні поява споминів Ол. Лотоцького справді повинна б зробити школу.

Опінія читацького загалу не віднині звертає увагу на величезну різницю, яка ділить спомини галицьких та великоукраїнських авторів. Галицька українська мемуаристика якась немов би бідніша, обмежена однаково в своїх темах, як теж у поглядах, ледве не провінціоальна. Нема в ній цього життєвого розмаху, багатства тем, цих масштабів і переживань, цього еяну, чи теж — назв’їм це так — цього “гарячого пульсу крови”, що характеризує мемуаристику великоукраїнських діячів. Розуміється, це має свої узасаднені причини. Українське життя на Великій Україні з природи речі било сильнішим і куди обильнішим ключем, як галицьке. Там не тільки перебувала більшість українства, ота т. зв. “подавляюча українська маса”, але теж широкі рамки московської тюрми народів витворювали хоч і невільну, але велику розпнутість українських життєвих чинностей між “трьома столицями” — Києвом-Петербургом-Москвою. Але це вже трохи інакші виміри, як вузькі простори та життєві інтереси довоєнної Галичини. Як то в нас говорять, тамошні наші земляки мали куди “розмахнутися”. Оту ширину й розмах, оті далекі інтелектуальні й життєві горизонти мають у собі в дуже видатній мірі спомини Лотоцького. При їх читанні галицький читач почувається якось немов би ширше й свобідніше; в тих ширших перспективах українство перестає бути якоюсь місцевою, “народовецькою”, ледве не партійною галицькою категорією, стає вже не тільки розумово усвідомленою, але й чуттєвою, великою, історичною, соборницькою потенцією.

Кілька слів про самого автора. Ол. Лотоцький, подолянин, (народився в с. Брониці, біля Могилева), подібно як і Михайло Грушевський — нащадок старої української священичої родини. По усталеній родинній традиції дістав духовну освіту, отже, вчився найперше в початковій духовній повітовій школі в Шаргороді, далі в Тульчині. Згодом, в 1884 р., по скінченні початкової школи переходить вчитися до духовної семінарії в Кам’янці-Подільськїм, потім у Тифлісі, кінчає врешті семінарію у Києві. По скінченні семінарії, від 1892 р. продовжує вчитися в київській Духовній Академії.

Студіює на Академії з наміром присвятитися педагогічній діяльності і кінчить Академію у 1896 р. з тим, що завдяки своєму гостро підкресленому українству в атестат абсолювента вписують постанову про “небажаність його праці на педагогічному полі”. Отак абсолювент Духовної Академії попадає у висліді цілком не по фаху на службу до... Державного Контролю, аби тут — згодом у Петербурзі — видобути на один з верхівних щаблів чиновничої кар’єри. Перебуває на державній службі до 1917 р., до вибуху російської революції. В перших місяцях революції є головою Української Національної Ради в Петербурзі, а з дальшим розвитком державного перевороту переїздить в Україну і стає на службу у власній, вже тепер українській державі. На цьому факті закінчується третій том споминів. Таким чином перші три томи “Сторінок” обіймають більше, як 4 десятки літ життя від дитячих літ аж до вибуху революції. Як відомо, далі Ол. Лотоцький був міністром в українському уряді; від 1920 р. перебував постійно на еміграції, в останньому ж часі є директором Українського Наукового Інституту у Варшаві.

Оці зовнішні рамки одного життя вміщують у собі “від юних днів, днів весни” — аж до зрілого віку автора тільки один зміст, одну велику пристрасть: безнастанну, невгаваючу службу українству, українській визвольній справі. Рівнобіжно з розвитком життя автора слідкуємо за перипетіями, упадками та перемогами все інтенсивнішого та все міцніючого розвитку українського національного життя в довоєнній та до-революційній Росії. На жаль, до нинішнього дня не маємо систематичного викладу історії українського національно-політичного визвольного руху на Великій Україні в цій добі. І досі ще пізнаємося з історією цього руху з різних індивідуальних споминів Чикаленка, Андрієвського тощо. В тому відношенні споминам Ол. Лотоцького прислуговує безумовне першенство остільки, що оце вперше дістаємо до рук у пов’язаній формі, якщо не ситематичну історію, то бодай дуже всебічний, багатий своїм змістом сурогат тієї історії. Перед нами пересувається низка пов’язаних зі собою подій з кількох десятків літ, галерії постатей, вичерпуючі особисті характеристики чоловічих діячів і головних акторів великої української визвольної драми, врешті, вникливі історичні й соціологічні аналізи розвитку тодішнього нашого національного положення. Важна ця праця особливо для нас, галичан. Відрізані впродовж століть кордоном Збруча від розвитку українського національного життя на Великій Україні, ми давніше

не знали просто нічого і ще й досі знаємо властиво дуже мало про те, що діялося з українством в минулих десятиліттях “по тамтім боці”. Як ніяка може інша книжка, так саме “Сторінки минулого” Лотоцького є для цього якби створена, щоб ломити глуху й темну стіну галицької ігноранції про великоукраїнські справи. Написані барвно і живо, — і справді — писані “кров’ю серця” відкривають перед нами незнаний світ, незнані дії, незнаних людей — дарма, що серед нас вже засвоєно собі подекуди механічне знання тих чи інших прізвищ, тих чи інших фактів. Перед нами розгортається саме оте життя, як воно родилося і йшло з усіми його добрими й лихими сторінками, з усіми його нескладностями, усіми його змаганнями, поривами, нікчемностями; перед нами живі діла й живі люди, такі як вони були, жили й чинили.

Річ ясна, завданням цієї рецензії не скорочено переповідати зміст трьох грубих томів. Обмежуся лише підкресленням деяких цікавіших, на мій погляд, партій книги, які особливо заслуговують на пильну увагу.

Том перший “Сторінок” обіймає добу життя автора від дитинства аж по 1900-ті роки минулого століття. Особливо ж гарно й ядроно автор розвиває перед нами картину середовища українського і московського духовенства в Україні тих десятиліть. Ми щось трохи знаємо завдяки гарному письменству про життя тодішнього нашого етнографічного простолюддя, дещо про ліберально-революційну інтелігенцію (твори Винниченка), дещо про студентські політичні конспірації, усе те, зрештою, здебільша в неясних картинах. Про тамошнє духовенство ми тільки й знали, що з творів Ів. Н. Левицького; прототипом тамошнього духовника був нам темний, некультурний, терплячий від обжерливости о. Зенон з “Миколи Джері”, а загал духовенства представлявся нам як однастайна і однородна, чорна, патлата, мало освічена реакційна, чорносотенна московська армія, що сама втримувана в темноті й ігноранції, була призначена на те, щоб тримати народні маси в ще більшій тьмі, забобонності й обскурантизмі. Отож ревелаяцією стала для нас несподівана українізація і автокефалізація православної церкви в Україні в 1917/18 рр. Все це виглядало як якесь особливе “чудо”; десь за одну ніч з’явилися в Україні, немов би з-під землі вирости українські єпископи й численні кадри національно свідомого українського духовенства. Тим часом ніякі чуда ніколи в політиці не діються; усе тут має свій початок і свою причину. О. Лотоцький доказує нам, що наше загальне уявлення про одно-

рідність і реакційний обскурантизм тамошнього духовенства було наскрізь неслухне. Тамошнє духовенство не було такою збитою, однородною, чорною масою; йшли в ньому в Україні підземні національні різничкуючі розвитки і стремління, продовжувалася ввесь час для поверхового погляду непомітна боротьба українського духовенства й українських духовно-релігійних принципів з духовним московленням та уніфікацією, що виходили від московського патріярхату. Жили й глибоко корінилися, особливо ж у свідомості українського подільського духовенства, традиції організаційної самостійності української церкви, плекалися по різних парохіях національна культура, рідна мова і свій народний побут. Саме зі середовища нашого тамошнього духовенства вийшли перші й рішальні ідеологічні та практичні імпульси в напрямку українізації принайменше початкового народного шкільництва в Україні. Довідуємося, як ще далеко перед 1905 р., перед першою російською революцією, різні духовні семінарії в Україні включно з київською Академією були вкриті сіткою українських гуртків, серед яких велася інтенсивна національно усвідомлююча праця. Тут кувалися ті кадри, які в 1917 р. вийшли несподівано для старого режиму на поверхню. Слідкуємо за автором подрібно за життям і працями цих гуртків, за тим, як з-під намулу поневолення і чужого вчення оті молоді люди майже самостійно, сливе без ніякої помочі догребувалися до своєї національної свідомости, видобували на поверхню життя своє власне національне "я", свою культуру і політичну самобутність. Сучасні молодші покоління мають усе те вже готове, оброблене, усистематизоване; хто нині вже має до вільного користування готові підручники української історії, літератури, соціологічні розвідки, збірки клясиків, усе оте надбання батьків, той не здає собі справи, що означало в 70, 80 та 90-тих роках добитися до свідомого українства. Аджеж щойно діяли чи виростали і починали діяти Антоновичі, Грушевські, Чикаленки, Кониські, Грінченки, Доманицькі, Дорошенки, Дурдуківські, Єфремови, Старицькі, Лисенки, ті, що почали вперше систематизувати, зводити до купи, класти наукові підстави під сучасне українство, чи, взагалі, підстави під створення новітньої української культури, музики, театру тощо. Перед нами пересуваються старші і молодші постаті великоукраїнського громадянства 80 і 90-тих рр., а з ними також ці громадські організації, які були в тому часі. Правда, це не були широкі проблеми, ані широкі аспірації, що їх собі ставило тодішнє політичне українство. Алеж на свій час і в

порівнянні зі страхітливою реакційною добою царя Олександра III, це були величезні осяги, це вже були етапи, які мусіли бути пройдені, заки можна б було зробити хоч би один крок далі вперед. Це є щоправда лиш тільки доба усвідомлення українського етнографізму, але все ж таки, вже одне те усвідомлення було справжньою революцією. Подвигом було взагалі найперше зірватися з ланцюга тьми і душевної неволі, в якій була закована душа українства. Як цей зрив ішов уже на верхах генія — як у Шевченка — але в сірої людської маси, про це саме й говорить перший том споминів Лотоцького.

Другий том “Споминів” обіймає добу від 1900 р. до вибуху першої російської революції (1905) і скликання 1906 р. першої російської Державної Думи. Про виїзд автора до Петербургу рішило остаточно от що: цензурні умовини, що їх наложила валуєвщина на українське друковане слово, були дуже важкі. Усе, що українці хотіли в своїй мові друкувати, опинювалося за спеціальним наказом у Петербурзі. Треба було бути комусь на місці, щоб пильнувати, — пропихати української публікації через голчине вухо суворої московської цензури. Цей невдячний і чорний труд взяв на себе саме Лотоцький. Це й був властивий стимул, який наказав йому перенестися з Києва до Петербургу.

І знову автор відкриває незнаний світ: українство в Петербурзі. І знову: зрив 1917 р. не був ніяким “чудом”, бо перед ним ішли десятиліття невпинної, мозолистої, може непомітної, але тим більше основної української усвідомної підготовчої визвольної роботи. Великі заслуги в тому напрямку має право записати за собою саме петербурзький український центр. Бачимо тут українську Стару й Молоду Громаду, “батьків” і “дітей”, світ старого “етнографізму” і світ чергових молодих і нових українських політичних поривань і змагань. Характеристика цих двох поколінь є одна з найкращих, які взагалі існують на цю тему в українській суспільницькій літературі. Перед нами низка характеристичних постатей старшого покоління, особливо ж капітальні портрети О. Кониського, Данила Мордовця, потім низка трохи молодших: П. Стебницький, О. Русов, Хв. Вовк, М. Славінський, А. Кашенко, обидва Житецькі та ін. Побіч цього характеристики Мих. Грушевського, Єв. Чикаленка, А. Саліковського, І. Полторацького, С. Єфремова та ін. А далі плеяда українських студентів, яким згодом судилося відіграти чималу історичну роль в Україні: Сергій Шемет, Олекса Назаріїв, Вол. Дорошенко, М. Маслов, Сергій Тимошенко, Дмитро Донцов, Борис Іваниць-

кий, Дмитро Дорошенко, О. Севрюк, Микола Скрипник, Василь Мазуренко, Дм. Андрієвський, М. Кушнір та інші. Кипіло там серед тодішнього нашого молодняка, засновувалися й розбудовувалися перші українські політичні партії “самостійники”, “есдеки”, “есери”, “есефи” та інші — все те, що пізніше відіграло рішальну роль під час національного визвольного зриву в Україні. Тут у зародку, в ядрі кувалися ті гасла та ідеї, які пізніше кликали у бої українські національні елементи. Існували тут різні українські товариства, особливу вагу кладено на організацію видавничої діяльності для України. Автор пише багато цікавого про тамошні українські відносини; це мало для нашої історії вирішне значення, бо Петербург, як столиця імперії, стягав до себе з природи речі всі вирішальні елементи і тут була ота властива кузня, що в ній кувалася доля поневолених Москвою народів. Але більше уваги, як отим внутрішньо-українським відносинам, автор присвячує “зовнішньому фронтові” — москалям. З Петербургу, з центру павутинної сітки, аналізує систему московського адміністративного правління і культурного утиску народів імперії, а передусім України. Ми, галичани, не знали і ще не знаємо москалів. Не знаємо їх психіки, їхніх життєвих методів, не знаємо тієї їхньої страхітливої вродженої системи — денационалізаційного й соціального утиску, передусім фізичного й психічного насильства, засади “держать да не пущать”; “прибирання до рук” і “держання за морду”. А нам таки треба пізнаватися з цим їхнім життєвим стилем! Наш автор найбільшу увагу присвячує, наприклад, докладній аналізі вирафінованого, просто диявольського московського утиску українського слова; відносні розділи твору (“Цензурні митарства”, “Російська Академія Наук в українській справі”, “Лябораторія общеруской души”, “Між двома душами” — про малоросів), є просто клясичні. Це все дуже сильне, але дуже потрібне антидотум на всякого роду галицьке русотяпство, яке з-під дощу польсько-українських ненавистей і недоладностей тікало під ринву московського себезнищування. Це ж просто страхітлива річ, як далеко наші доморослі русотяпи, не знаючи, що таке Москва і московська система, не здавали собі не раз справи, яке страшне діло чинять своїм політичним і культурним заграванням з Москвою. Всяким нашим політичним і освітнім організаціям я поручив би цей том Лотоцького, як обов’язкову лектуру для їхніх членів; на ділі, без знання цих московських речей нині не можна говорити про повноту української національної свідомости.

Третій том “Сторінок” обіймає роки від 1906 до 1917 р. Знаходимо тут передусім досить докладну — і оскільки знаю — взагалі одну до тепер історію політики українських парламентарних репрезентацій у чотирьох перших російських Державних Думах. На думському терені українські репрезентанти далі розбивали глухий камінь утиску, який наліг на все українство, особливо ж — що авторові особисто з усього найбільш — систему диких репресій, стосованих до українського слова. І від 1905 р. так і видно, як щораз більш інтенсивно та переможно український рух захоплює щораз ширші кола, щораз дужче пробиває собі дорогу. Автор описує далі роки Столипінської реакції після “днів свободи”, віднову системи антиукраїнського утиску, а ще далі повний розгром українства в Росії на початку 1914 р. Характеристичне от що: автор докладно з’ясовує політичний перелім в тих українських настроях, які ждали, сподівалися, що разом з перемогою російської демократії та упадком старого режиму прийде визволення українства у “братнім” демократичнім союзі з російським народом. Тим часом єдиноділимська й національно крайне реакційна поведінка російської демократії в рр. 1905-1917 розбила твердим кулаком усі ті українські демократичні “братерські” сподівання. Почали нарешті наші люди поволі, та, на жаль, дуже таки поволі розуміти, що політично чорний чи червоний чи рожевенький москаль, реакціонер чи ліберал, соціяліст чи демократ, все одно, кожен однаково зажерливий московський націоналіст, кожен однаково фанатичний прихильник засади: “інородцев держать да не пуцать...” Але це зрозуміння прийшло запізно. Річ у тому, що український політичний провід так довго наставляв українство на лінію цього демократичного “братерства”, що коли прийшло до розгивки і коли московська демократія вже без маски вишкірила свої імперіялістичні асиміляційні зуби, вже було запізно пропагувати засаду української самостійності, суверенітету й державної соборності. Аналіза відношення російського вже не тільки урядового, але й опозиційного політичного світу, взагалі всього т. зв. “російського громадянства” — від кадетів аж до комуністів у відношенні до української справи є в автора зразкова, вичерпна, політично всебічна, просто — клясична. Дуже спізнено ми зробили ці гіркі досвіди — все ж завжди “краще пізно, як ніколи”. Окрім тих засадничих речей маємо ще в третім томі переповіджену історію першого повного видання “Кобзаря” за царату, зло-

женого Василем Доманицьким, історію видання першої всеукраїнської енциклопедії, розгляд посиленої антиукраїнської реакції в духовнім середовищі, врешті цікаву характеристику польської колонії в Петербурзі.

Часто вживаємо “гладку” фразу, що якусь книжку читаємо з таким зацікавленням “як напружливий роман”. Ця “гладка” фраза стає при читанні “Сторінок минулого” реальною дійсністю. Зайво також повторювати таке вже банальне прийняте в рецензії речення, що “цю книжку повинен обов’язково прочитати кожен свідомий український громадянин”. Знання тих речей є настільки основним обов’язком справді інтелігентної і чогось вартної людини, що почувуюсь попросту звільнений від обов’язку цю книжку кому-небудь аж спеціально рекомендувати. Це занадто самозрозуміле.

А все ж, не дивлячись на те, треба з особливим натиском підкреслити: працю О. Лотоцького повинні читати і постійно прочитувати передусім наші молоді і наймолодші покоління, а в першу чергу наше студентство. Маючи переч очима історію цих кількох десятків літ невгаваючої боротьби батьків за українство, за душу нації, за її живе слово, маючи перед очима образ цього страхітливого тодішнього заковання душі і тіла народу, оте розпачливе зішарпування з себе ланцюга неволі, оті, не раз здавалось би, безнадійні сизифові праці, що пригинали людські спini аж до сірої землі — отоді, знаючи все те, напевно не було б стільки не раз нерозважних осудів-балачок різних філістрів про “епігонне українство”, про “опортунізм батьків”, про їхню “безхребетність”, “провансальство”, “етнографічну нікчемність” і т. п. Прочитуючи це і довідуючись, як було колись і як є завдяки праці батьків нині, зрозуміли б, який шмат важкого, забитого колодами і каміннями національного ґрунту батьки все ж таки відорали й засіяли — і не тільки кукілем, але й щирим добрим зерном!

Іван Кедрин

ЧУДОВА КНИГА

“Сторінки минулого” Олександра Лотоцького

Автор цієї статті — один з найвидатніших наших журналістів і політичних діячів (*1896 в Галичині), говорить тут про чотири томи споминів О. Лотоцького — це тому, що при перевиданні в 1966 р. в ЗСА трьох томів “Сторінок минулого”, слушно влучено до них, як четвертий том, спомини “У Царгороді”, які первісно появилися у Варшаві 1939 р., як окрема книжка.

Попри давніші публікації автора (“Берестейський мир”, 1928, “Причини упадку Польщі”, 1940, під псевдом Гомо політикус, “Паралелі в історії України” та ін.) особливо живий відгук має його велика книга п. з. “Життя-події-люди”, спомини та коментарі, видана в Нью-Йорку, 1976.

Ця перлина української мемуаристики куди менше відома українському загалові, як вона вартна цього, — може, власне тому, що це такий великий кількатомовий твір і що його найперша вартість — для дослідників минулого, а не як лектура для широкого читача. Але ні один історик, що займається станом українства у другій половині минулого сторіччя та на переломі минулого і цього сторіч, ні один дослідник російської політики за царату супроти України і українського народу, ні один публіцист, зацікавлений тернистим шляхом, що ним ступала українська політична думка, як вона і з чого взагалі народжувалася і хто саме з іскорок українського емоційного патріотичного відчуття й мислення розпалював полум'я самостійницького руху — ніхто з оцих причетних до україністики людей не може поминути “Сторінки минулого” Олександра Лотоцького. У цьому збірнику, що присвячений пам'яті того великого українського патріота, ученого і державного мужа, є теж статті, які з'ясовують його життя як людини, як чоловіка, що обожав свою дружину, і батька, який писав українські казки і вірші, щоб читати їх своїм дітям, бо не було тоді ніякої дитячої літератури. Очевидно, біо-

граф Олександра Лотоцького знаходить у “Сторінках минулого” скарб для найбільш авторитетного накреслення його характеристики, для змалювання його вдачі в різних етапах життя. Нас у цьому нарисі цікавить Олександр Лотоцький передусім як мемуарист, що залишив унікальний твір з великим багатством історичного матеріалу, багатством відомостей про сотні людей, які відіграли більшу чи меншу ролу не тільки в його, Олександра Лотоцького, житті, але в житті нашого народу, врешті з багатством своєрідного, тільки йому прикметного соковитого елегантного стилю. Ясно, що в рамках тільки однієї статті та й поруч багатьох інших статей у збірнику, можна дати тільки загальний образ того великого твору, що має скромний заголовок “Сторінки минулого”.

**

Видані вперше у Варшаві в рр. 1932-34 I-ий, II-ий і III-ий томи й у 1939 р. IV-ий том як “Праці Українського Наукового Інституту”, були б стали бібліотекарською рідкістю, коли б не те, що перевидав цей твір у 1966 році Науково-Богословський Інститут при Українській Православній Церкві в Америці, коштом її Консисторії і сина Покійного Автора — д-ра Бориса Лотоцького.

Яка це монументальна праця — говорять про це цифри. Чотири томи формату великої “вісімки”, по 40 рядків сторінка, — з яких перший том охоплює 286 сторінок друку, другий 488, третій 396 і четвертий 176 — разом 1 348 сторінок друку. Перший із них не має ніякої світлини — три дальші з численними світлинами. У трьох перших томах поданий реєстр згаданих у книжці прізвищ і разом є їх 2 661. Очевидно, деякі особи зустрічав Автор у різному часі і при різних нагодах, а втім — навіть поменшена дещо цифра прізвищ, що про них говорить Автор, свідчить про багатющий матеріал твору. Читач тим більше захоплений масою фактичного матеріалу, що — як виходить з заяви самого Автора — він не мав під рукою великого власного архіву, ані можливості користатися іншими архівами. Перший том “Сторінок минулого” присвячений споминам Олександра Лотоцького з його дитячих та шкільних років. У них — величезний сантимерт до його рідного Поділля, до його Білоусівки Тульчинського повіту, до Кам’яця-Подільського. Вийшовши із священничого роду, він своїми споминами про перші і шкільні роки свого життя подає наче епос українського священничого стану —

нижчого священства, бо все вище священство було російське, обрусительне, україножерне. Вихованець Духовної Академії в Києві, подає характеристику десяток осіб, які становили тодішню верхівку, за нинішнім терміном ““естаблішмент” Православної Церкви в Україні в другій половині минулого сторіччя і початку цього сторіччя. Але, хоч у першому томі “Сторінок минулого” індекс згадуваних прізвищ називає 286 осіб, то ще можна вірити, що затямила їх першорядна подивугідна пам’ять Олександра Лотоцького. Це справді особисті, родинні спомини, що їхню потребу і доцільність гарно називає Автор “даниною до певної міри особистим переживанням, які що-більше манять до себе в міру того, як віком од них відходиш. Гадаю, що спомини з молодих літ можуть мати і певний інтерес громадський, як малюнок того, в яких умовах жили та доходили до національної свідомости люди під режимом, що змагався знищити все українське”. Автор сказав повну правду: його спомини з дитячих і початкових шкільних років, які виповнили весь об’ємистий перший том “Сторінок минулого”, читається як повість з чужою нам і невідомою тематикою, такі далекі вже ті часи і так основно змінилися від тих часів відносини в Україні — на соборній українській землі, де большевицька займанщина до решти викорінила ті традиції й звичаї українських священничих домів, які існували ще за царського дореволюційного режиму.

Можна зрозуміти, що ту повість із своїх дитячих і шкільних років списував Автор із своєї глибинної пам’яті. Зате з куди більшим подивом читаємо два дальші томи “Сторінок минулого”, присвячені громадським і політичним подіям. У вступі до другого тому “Сторінок минулого” Автор жалує, що не міг користуватися великим джерельним матеріалом. “Багатий мій особистий архів з численним листуванням та іншими недрукованими документами часу, загинув у Петрограді. Не товаришить мені вже вірний товариш мого життя, без якого бодай моральної участі не робив нічого, моя Дружина, що могла б поновити та скорегувати заміти моєї пам’яті. Лише для порівнюючи небагатьох фактів, головню щодо життя студентського, пощастило мені покористуватись пригадками кількох з того часу свідків, яким належить найсердечніша моя подяка, а саме: Д. І. Дорошенкові, В. В. Дорошенкові, Б. Ю. Іваницькому, І. М. Кабачкову, І. Ф. Косенкові, М. В. Маслову, П. К. Пилипчукові, С. Л. Пташицькому, Л. І. та В. В. Садовським, С. П. Тимошенкові. Удалося знайти дещо з друкованого у свій час матеріалу, що нав’язує певні асо-

ціяції до фактів, людей та часу, про які заходжуюся писати. Цінний матеріал документальний, що належить до кількох розділів “Сторінок минулого”, знайшов я в “Дѣлѣ о мало-русскомъ языкѣ Департамента Общихъ Дѣлъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ; се “Дѣло” знаходиться в “Русскомъ Историческомъ Архивѣ” у Празі, — за користування сим матеріалом складаю мою глибоку подяку проф. Якову Славікові, а за технічну допомогу в користуванні ним проф. Д. І. Дорошенкові і О. Ф. Ізюмову”. (До речі: всі цитати з “Сторінок минулого” подаю без найменших мовних і правописних змін). Проте, маса фактичного історичного матеріалу в другому і третьому томах “Сторінок”, пребагато наведених цілістю документів різними мовами, особливо російською, доказує, як дбайливо і морочливо Олександр Лотоцький використовував той “Рускій Архивъ” у Празі. Мимоходом кажучи: після окупації Чехо-Словаччини советськими військами — більшевицькі спеці напевне перевели в тому “Архіві” таку частку, як у Бібліотеці НТШ у Львові, чи вивезли його до Москви...

**
*

Три перші томи “Сторінок” Олександра Лотоцького стосуються років від часу його народження 1870 р. до вибуху революції 1917 р. Це давні часи, проте можна знайти в них чимало аналогій до сучасного стану в Україні. Розказує, наприклад, Автор, що в 1890-му році треба було “розшукувати” українців у Києві. Сьогодні їх там багато і, ніби, нічого шукати за ними, але шукати треба за тими, які мають відвагу говорити на публічному місці голосно по-українськи. У 1890 р. — твердить Автор — українська громада в Києві нараховувала 30 осіб: невідомо, чи найкращі знавці нашого сучасного руху спротиву в Україні могли б з певністю сказати, що існує в Києві зорганізована громада нескорених, що перевищує 30 осіб. Відомо, що загальна лінія сучасної московської політики супроти України зводиться до принципу такого спрощення всього українського, щоб воно акуратно дійшло до такого стану, що про нього говорить Олександр Лотоцький, згадуючи роки на переломі минулого і цього сторіччя: “нешасне наше вузьке культурництво українського руху”. Більшевицькому режимові приписується ту заслугу, що ніби він викоринив неграмотність в Україні та підніс освіту українського села. Лотоцький змальовує справді страхітливую темряву сучасного йому села, в якому різними штучками

такі ідеалісти-студенти, як він, намагалися навчати грамоти нечисленних з-посеред пречисленних неграмотних.

Узагалі — чимало цікавих паралель між тодішніми часами й нинішніми. Ось Олександр Лотоцький говорить про “московське культуртрегерство” на Поділлі. Чи вся теперішня русифікаторська політика Москви це не продовження її давнього “культуртрегерства”?! Лотоцький раз-у-раз таврує московський “націоналістичний імперіялізм”: чи Ленін і його наступники та послідовники не надхнені тим самим, що тоді, тому кругло сто років, націоналістичним імперіялізмом?! “Настала в Україні темна ніч безнадійного життя, що, здавалося, і краю їй не буде” — з розпаччю стверджує Автор. Цікаво, як тодішнє українство використовувало деякі ліберальні кола російського суспільства і російські пресові органи, чи українські, писані по-російськи. Однаково, як “Щоденник” Євгена Чикаленка, так і “Сторінки минулого” Олександра Лотоцького — необхідне, невідхильне джерело для дослідників історії української преси та ролі преси в розвитку української політичної думки: цю велику роль відігравали не тільки україномовні, але й чужомовні, в даному випадку російською мовою видання. Стосується це не тільки таких видань, як, “Українській Вѣстник” у Петербурзі (1909-10 — 14 чисел), чи місячник “Украинская Жизнь” у Москві (1912-1917) з редакторами Симоном Петлюрою і Олександром Саліковським, але й журналу “Киевская Старина”. У цій атмосфері, створеній російською політикою на відірвання українства від його рідної мови, на зведення українства до якогось невиразного етнічного малоросійства, йшла боротьба за душі. У тій боротьбі, у тій, пересяклій поліційним терором та моральним натиском задушливій атмосфері одні душі сталилися і кристалізувалися у свідомість свого українського “я”, інші ламалися і, хоч давнього українського роду, ставали дійсно безполовими малоросами чи просто яничарами рідного народу. Варто навести два такі характеристичні приклади, що їх Олександр Лотоцький описує прикметним йому блискучим стилем. Як яскравий приклад людини з роздвоєною національною психікою О. Лотоцький називає Володимира Науменка, педагога, співробітника, відтак редактора “Киевской Старини”, який у 1918 році приступив навіть до “Української Федеративної Демократичної Партії” і був міністром освіти в останньому кабінеті гетьмана Скоропадського (за прем’єрства Гербея). Олександр Лотоцький ставить до нього дуже суворо: “З початку 90-их р.р. був співредактором “Ки-

евской Старини” (яку фінансував український багатир-меценат В. Смиренко — І. К.), був головою “Киевского Общества Грамотности”, що мало в Києві народні аудиторії та провадило виклади (власне — читання ухвалених для того брошур на українські теми, розуміється, російською мовою). В праці на тих своїх становищах і засвоїв він ту легальність до дна душі, в якій нарешті втопилося остаточно почуття української гідності”. Можливо, що з нинішньої перспективи треба би дещо злагіднити наше відношення до Володимира Науменка просто тому, що його — за його участь в гетьманському уряді, большевики — розстріляли...

Зовсім інакше підходить Автор до Олександра Саліковського, який був спершу російським публіцистом-редактором газети “Киевские Отклики”, антагоністом Сергія Єфремова, та згодом — українським державником-патріотом, співредактором разом із Симоном Петлюрою, з яким особисто приятелював, “Украинской Жизни”. “Російський Савл став українським Павлом” — стверджує Автор, який сам згодом найтісніше співпрацював та приятелював з Олександром Саліковським. До речі: Олександр Саліковський був на еміграції у Польщі редактором “Української Трибуни” у Варшаві, яку заснував лікар д-р Євмен Лукасевич — це був один з найкращих часописів в історії української преси (закритий поляками!) З якими труднощами боролася тоді, наприкінці сторіччя, молода українська політична думка, чи, може, вірніше кажучи, почуття української національної свідомости, свідчить про це й процес, що його переходив Дмитро Донцов, який згодом став ідеологом українського націоналізму: “Яскрава національна думка майбутнього популярного публіциста ще в той час перебувала на терезах, де важилися альтернатива — українства чи російщини”... Сам О. Лотоцький чудово висловлюється про той внутрішній психічний процес, що його в умовинах царського гнету переходили українські люди: “Хто не носить в своїй душі чуття національного, той не може зрозуміти й психології національного покривдження. А національний інстинкт в дійсності було під впливом обрусення ослаблено і се не давало інтелігенції українській з походження — зрозуміти всю глибоку цінність національного моменту в життю як окремої людини, так і цілої нації...”

**
*

Відомо, що Олександр Лотоцький закінчив Духовну Академію у Києві і готувався до педагогічної праці, але його

туди не допустили за те, що він зважився помістити українською мовою статтю у “Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка” у Львові. Хоч стаття була тематикою з історії Церкви і хоча його зверхники признали, що стаття добра і корисна, проте не могли вибачити “злочину”, що студент зважився писати українською мовою та й до закордонного журналу! У тодішній російській термінології це називалося “українофільством”. І Олександр Лотоцький був записаний у списках царської охрани, як “українофіл”. Цікаво, під які різні назви підпадали українці в різних часах за різної московської влади: вони були мазепинцями і петлюрівцями, українофілами і сепаратистами, тепер ми у вільному світі є “буржуазними націоналістами”, а всі ці штудерні терміни придумані людьми з ворожого московського режиму тільки тому, що вони не хотіли ніяк примиритися з фактом існування української нації — не хотіли і по нинішній день не хочуть, вважаючи українство за предмет експериментів, які мусять, в їхньому переконанні, довести до “злиття націй” з одною — російською — мовою. Очевидно, це була глупота — як нерозсудливою була й польська політика супроти українців у 20-их і 30-их рр. Слушно французький дипломат Наполеонської доби Талейран висловився: “Це гірше за злочин, бо це глупота”. І Олександр Лотоцький раз-у-раз підкреслює “неуцтво” й “анальфabetизм” керівних кіл російського суспільства та державно-адміністративного апарату в українських справах. Він подає пречисленні приклади на той анальфabetизм, що сприяв політиці націоналістичного імперіялізму — щоб “прибрать в руки ету Україну”...

Але — характеристична риса вдачі і світогляду Олександра Лотоцького — він признає, що захоплювався архітворами російської літератури, петроградським театром і оперою. Він наводить теж список тих російських інтелектуалів, які стояли вище анальфabetичної маси своїх земляків та які знали українську справу і на різний лад допомагали боротися проти таких безглузких заборон і переслідувань, як Валуївський розпорядок 20 липня 1863 р. із твердженням, що “малоросійського язика не било, нет і бить не может”. Власне дослідники тієї історії переслідування українства за царського режиму в минулому сторіччі, зокрема в його другій половині з ославленням “Ємським указом” з 1876 р. та боротьби проти тих переслідувань, не можуть поминути “Сторінок минулого”, Автор яких був не тільки безпосереднім свідком тих подій, але й активним учасником, активним борцем проти то-

го тодішнього царського божевілля. Це теж цікавий момент: Олександр Лотоцький займав високе становище в російському державному апараті, в його Державнім Контролі, де дивним збігом обставин знайшов порядних, ліберально настроєних зверхників. Проте він увесь час був неначе офіційним репрезентантом київського видавництва “Вік” перед центральними цензурними властями в Петербурзі й увесь час займався інтервенціями в різних українських справах, здебільша й головно — друкарсько-видавничих. Охрана про це знала і робила проти нього доноси до його зверхників, але Олександр Лотоцький так зручно вмів створювати позначки легальності свого поведіння, що його безпосередньо не чіпляли. Тут теж цікаво переводити паралелі з відносинами за польської влади в Західній Україні у 20-их і 30-их рр. та за теперішньої большевицької влади: порівняння в даному випадку виходить у користь царської влади. Її безмежно безглузда політика “націоналістичного імперіялізму” (термін О. Лотоцького) супроти українства йшла впарі все ж із куди більшою пошаною для законності і правосуддя, як за переємників їхньої політики — большевицької влади. Ані за Польщі між двома світовими війнами, ані за існування СРСР (за винятком короткого епізодичного періоду “українізаційного курсу” і НЕП-у) не можна було уявити, щоб українець з почуттям своєї національної гідності займав власне становище державного урядовця, був погано записаний у реєстрах тайної поліції та проте одночасно міг переводити інтервенції у справах української переслідуваної культури! Між отими інтервенціями просто дивоглядно звучить, як російська цензура й різні російські анальфабети на високих становищах противилися виданню українського перекладу Євангелії (Біблії). Біблію в українському перекладі Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя та Івана Левицького, що його видало Бритійське Біблійне Товариство у Відні, не вільно було спроваджувати, не вільно було спроваджувати навіть “Псалми” Маркіяна Шашкевича зі Львова. Пилип Морачевський зладив власний переклад Нового Заповіту і тут цікаво стежити за всіма митарствами, що їх треба було поборювати — власне Олександрові Лотоцькому — щоб добитися до дозволу на друк того перекладу: справа мандрувала від Академії Наук у Петербурзі до міністерства внутрішніх справ, звідтіль до “Святішого Синоду”, до різних цензорів...

Не знаю теж, чи існують доступні нам кращі джерела для пізнання всього морочливого процесу, що його — під поштвов-

хом головно Олександра Лотоцького — вели члени російської Академії Наук у Петербурзі — Ф. Є. Корш та особливо Олексій Шахматов — в обороні “малоросійського язика”, в обороні української мови, як мови самостійної і здатної для публікацій не тільки примітивних белетристичних творів. Лотоцький подає цілий гурт росіян і поляків у Петербурзі, яких можна назвати білими круками в тодішній політичній дійсності і тодішній ворожій українству атмосфері. Розповідь Олександра Лотоцького про тих людей — росіян і поляків — які не солідаризувалися з націоналістичною більшістю своїх суспільств, як теж характеристика окремих найвидатніших діячів, росіян і поляків, є світлим доказом об’єктивізму Олександра Лотоцького, який сам не керувався зоологічним націоналізмом, що згори виключає, щоб між ворожими нам росіянами і поляками могли бути люди — інші, чесні, порядні, мудрі і — поруч із своїм державницьким патріотизмом — прихильні українству, його культурі і його аспіраціям. Над могилою Ф. Корша промовляв С. Петлюра: “Брате мій...” Авторіві було дуже приємно, коли він, перечитуючи ще раз “Сторінки минулого” в їхньому новому виданні, зустрів прізвища багатьох українців та поляків, які були активними на петербурзькому ґрунті за перебування Олександра Лотоцького. І так можна було дізнатися від цього найвидатнішого свідка, що видавець і редактор тижневика “Воля” у Відні в рр. 1920-23, де автор цих рядків був близьким співробітником, Віктор Піснячевський, був, як студент медицини, активним членом української громади в Петербурзі. З видатних поляків, з якими автор цих рядків мав нагоду часто зустрічатися і вести з ними довгі розмови у Варшаві у 20-тих і 30-тих рр., О. Лотоцький широко і з найбільшою пошаною згадує професора Бодуена де Куртене та Леона Васілевського: вони все своє життя ставилися до України і її проблематики якнайпристойніше, якнайприхильніше, не думаючи категоріями націоналістичного імперіялізму. Тому Леон Васілевський соромився своєї згоди на Ризький мировий договір і нерado говорив про це у зустрічах з українцями у Варшаві та власними земляками.

Взагалі ж цікавою була українська громада в Петербурзі, цікавою була атмосфера, в якій вони жили і яка мусіла на них впливати. З одного боку те чуже російське столичне оточення сприяло асиміляції українців до російщини, з другого — воно давало українцям у Петербурзі більше свободи рухів, аніж вони могли мати їх у Києві, Харкові чи Полтаві. Але

й створювала та атмосфера явища інколи дивоглядні. Ось оповідає Автор:

“...Не могли мені петербурзці дарувати моєї статті у “Правді”, де я різко характеризував поступовання петербурзької публіки під час роковин Шевченківських, які замість урочистого національного свята обернулися в якийсь уличний балаган; танцювали тут гопака; співали російський гімн; коли артист Й. В. Тартаков відспівав “Гетьмани”, вигукувано: “З Демона”... На тлі такої маловартної української тодішньої петербурзької громади яскраво виходять такі постаті, як П. Стебницький, П. І. Зайцев і ті “петербурзькі гості”, що приїздили до Петербургу з України та обов’язково зустрічалися з Олександром Лотоцьким. Автор подає десятки таких українських прізвищ. Не про всіх висловлюється однаково. Прославляючи, наприклад, Михайла С. Грушевського за його велетенські заслуги для української науки, особливо за час його головування в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові, таврує зависть і зловний підхід Грушевського супроти появи популярної “Історії України” Миколи Аркаса 1908 р. Згодом, Автор описує, як він ступнево розчаровувався у Грушевському і, врешті, порвав із ним персональні зв’язки, коли Михайло Грушевський зробив несподіванку всім колишнім членам “Старої Громади” у Києві, як теж членам “ТУП-у”, скрутивши несподівано дуже “наліву” і ставши, за висловом Лотоцького “архисоціалістом”. Оці власне характеристики десятків осіб, українців і не-українців, дають пізнати однаково даних осіб і самого Автора, як тонкого обсерватора і психолога.

**
*

У нас звичайно, говорячи про новітнє українське відродження, вказується на його початки — від появи “Енеїди” Котляревського 1798 р. у Петербурзі та “Русалки Дністрової” Шашкевича 1837 р. в Будапешті, — на тісну залежність українського національного відродження від літератури. Великим пробудником нації був письменник-поет, а не політичний діяч, Тарас Шевченко, який своїм пламенним словом перший закликав до революційної боротьби за волю, правду і віру. У Західній Україні був епізод “Головної Руської Ради” з “весною народів” у 1848 р., після чого прийшла реакція не тільки в правлінні Австро-Угорщини, але й у суспільстві українському, бо піднесло голову москвофільство, проти якого почав боротися народницький рух. І щойно на переломі минулого та

цього сторіч зродилися однаково в Західній Україні перші три політичні партії і майже в тому самому часі сталося те саме в Наддніпрянській Україні (ТУП, РУП), і майже в тому самому часі появилася “Україна іредента” галичанина Юліяна Бачинського та “Самостійна Україна” Миколи Міхновського. Це все відомі речі не тільки дослідникам, а й учням предметів українознавства. Алеж революція 1917 р. не прийшла, як “де-ус, екс махіна”, і її відгуки в Україні із створенням могутнього, опершу автономістично-федералістичного, згодом самостійницького руху не появились знечев’я. Хронологія і прагматика обов’язують не тільки всесвітню історію, але й українську. Проте, наша публіцистика мало згадує власне про ті інші події, які були передвісниками зриву 1917 року. Може я помиляюся, але мені здається, що в українській літературі немає кращого і авторитетнішого джерела для пізнання україністики в петербурзьких Думах — у тих невдячних, нещирих, згори на смерть засуджених спробах російського царського абсолютизму піти ніби назустріч демократично-ліберальним течіям і дати щось у роді парламенту. Немає, мабуть, кращого джерела для познайомлення з наслідками тієї першої революції, яка прийшла в Росії 1905 р. після розгрому, що його зазнала російська імперія у війні проти Японії. Олександр Лотоцький подає докладні дати всіх чотирьох Дум, він наводить поіменні списки українських членів 1-ої і 2-ої Дум та наводить усі деталі української проблематики, що виринала на терені отих Дум. Він говорить про Український Політичний Клуб “Громада” у Петербурзі, що його статут затверджено в серпні 1906 р., про “Союз Автономістів”, про “Українську Демократично-Радикальну Партію” у Другій Думі та вказує на паралельні прояви національно-політичного відродження в Україні під подихом того ніби більш свободолюбного духу, що тоді повіяв — коротко і проминально — в Росії. Та частина “Сторінок минулого” прецікава з’ясуванням першої української тактики на отому псевдопарламентарному ґрунті в Петербурзі, деяких дуже зручних ходів українців у 1-ій і 2-ій Думах, коли то вони шукали собі союзників серед інших поярмлених імперією народів та й серед ліберальніших росіян. Згадуваний уже польський лідер того часу — професор Бодуен де Куртене — в розмовах з автором цих рядків згадував у 20-их рр. у Варшаві ті тодішні петербурзькі близькі контакти з українцями і нарікав: “Коли ми тоді, за царського самодержавія, могли співпрацювати і розуміти один одного, то чому тепер у вільній польській державі опинилися як два воро-

жі табори, між якими нема спільної мови”. Відомо, що Йосиф Пілсудський був завжди за приналежність Східньої Галичини до Польщі, давши згоду на Ризький мир у 1921 р., перекреслив Варшавську конвенцію з квітня 1920 р., врешті, прийшовши у травні 1926 року до диктаторської влади, — відсунув від себе зовсім усіх своїх колишніх близьких співробітників з демократичного табору та, зокрема, не допускав до себе й професора Бодуена де Куртене, що у відродженій польській державі не мав уже ніякого впливу.

Олександр Лотоцький жив у Петербурзі безперервно 17 років. Він пережив там теж ще вибух березневої революції у 1917 році і докладно оповідає її хід та ролю у тій революції Волинського полку, зложеного з українських вояків. Згадує радість українців у Петербурзі з упадку царату і згадує теж жалюгідну ролю деяких українців на службі новопоставленого большевицького режиму після упадку Тимчасового Уряду. Ось страхотливий опис дії Миколи Скрипника, що ми його звикли ставити поруч із Миколою Хвильовим, з яким зазнав подібного трагічного кінця, поклавши на себе руку, коли побачив безвиглядність співпраці з большевиками. Але поки до того дійшло, Олександр Лотоцький так авторитетно пише про Миколу Скрипника: “...Дістає (Скрипник) від Совнаркому доручення розвантажити Бутирську в’язницю, в якій перебувало до 5 000 в’язнів. Скрипник блискуче виконав завдання — за короткий час розстріляно було до 3 000, а решту вислано. Се дало йому становище комісара освіти — на тому становищу львов’яни влаштували йому урочисте й почесне прийняття в НТШ...” Може бодай частинкою виправдання такого заламування характерів і такої покvapности до вислужництва ворожому режимові стане загальна характеристика, подана Олександром Лотоцьким: “Російська революція застала нас без хребетного стовпа...” Українські партії творилися, каже Лотоцький, за російським зразком і найбільшим їхнім страхом був “страх перед шовінізмом...”

**
*

У половині травня 1917 року Олександр Лотоцький переїхав до Буковини, прийнявши пропозицію державного комісара Галичини й Буковини Дмитра Дорошенка — стати комісарем власне Буковини. Він потягнув за собою ще багатьох українців, що їх ми потім стрічали в Києві, Варшаві і Львові, як ось Михайла Корчинського (що став був у Львові навіть

членом УНДО), прегарного шевченкознавця Павла Зайцева та інших. Але на цьому спомини Олександра Лотоцького про українські справи кінчаються, чи пак вриваються. Читач — заскочений і збентежений. Адже Олександр Лотоцький був державним контролером уже в Українській Народній Республіці, був міністром віровизнань за прем'єрства Лисогуба під час гетьманату П. Скоропадського, був автором закону про автокефалію Української Православної Церкви, опісля, вже на еміграції, був професором історії Церкви в університеті у Варшаві та директором Українського Наукового Інституту у Варшаві, що за короткий час свого існування вславився своєю науково-видавничою діяльністю. Як це сталося, що про все це нема споминів Олександра Лотоцького?! Яким це чином не пише він про смерть своєї дорогої Дружини, якій присвятив “Сторінки минулого”? Я звернувся з такими запитаннями до сина Олександра Лотоцького, д-ра Бориса, з яким часто мав наймиліші зустрічі у Нью-Йорку, поки д-р Борис не перенісся на постійне до Льозанни у Швейцарії. Ось відповідь, яку я отримав:

“...Коли Батько починав писати свої спомини, то, очевидно, мусів передусім вирішити, з чого починати. Він казав мені, що хотів би написати про все, що бачив у своєму житті, але не знав, скільки матиме на це часу, і тому вирішив починати з того, про що інші не писатимуть. Про революційні часи, казав Батько, буде сила-силенна споминів, а передреволюційні часи кануть у забуття. Ось тому довів перші три томи до від'їзду на Буковину, а хотів описати Царгородський час, чого ніхто інший не міг зробити (мій покійний швагер кн. Токаржевський Карашевич приїхав туди вже пізніше). Після закінчення третього тому Батько взявся писати про своє перебування на Буковині (літо 1917 р.) в характері “губерніяльного комісара” і вже досить далеко ту частину розробив, а потім мав приступити до писання про період половина 1917 р. — січень 1919 р., про що мав уже зібраний багатющий матеріал.

“Коли з вибухом німецько-польської війни у вересні 1939 р. на дах будинку при вул. Вейській у Варшаві, де Батько мешкав, потрапила німецька граната і почалася пожежа, Батько заходився переносити свої писання і архів до льоху, що йому вдалося, але при цьому застудився. При вибитих шибках застуда перейшла в запа-

лення легенів і прийшов передчасний кінець. Коли 28 чи 29 серпня ми з Батьком відвідали д-ра Панчишина у Львові, я, після консультації, ніби забувши рукавички, навспіх повернувся до лікаря, щоб довірочно спитати про стан здоров'я Батька, — він сказав: «Можу тільки потвердити, що я вже Вашому Батькові сказав — стан дуже добрий, хіба лише один додаток — Ваш Батько має шанси Вас пережити...» Але так не судилося. А всі писання Батька і його архів, що були перевезені до Українського Наукового Інституту у Варшаві, загинули: нагрянули гестапівці і все забрали, — куди і чому — так і невідомо, очевидно просто, щоб знищити, так само, як і Бібліотеку С. Петлюри в Парижі...»

**
*

4-ий том “Сторінок минулого”, як сказано на вступі цих завваг, залишається цінним джерелом для студій нашої дипломатії в чужих країнах. Тут мова тільки про українські справи — в Україні та на терені Петербургу. Очевидно, що згадано у цих заввагах про “Спомини минулого” тільки побіжно. Є там безліч ніби епізодичних розповідей, які проте мають документальний характер, наприклад, про вивезення, ув'язнення і звільнення з вибухом революції Митрополита Андрея Шептицького і його вітання надніпрянськими громадянами, про відгуки у Думі протиукраїнського погрому, що його зробили москалі з приходом їхнього війська до Східньої Галичини включно зі Львовом у 1914 році в першій стадії 1-ої світової війни, про студентський рух і могутній вплив на молодь, що його мав Драгоманів, про святкування 50-річчя смерті Т. Шевченка та заборону святкування 100-річчя його народин, про гострі виступи проти тієї заборони також деяких російських діячів, про відкриття пам'ятника Котляревському у 1903 р. в Полтаві і зв'язані з цим перипетії — безліч таких подробиць доповнює образ переслідування українства за царського режиму та боротьбу проти того україножерного режиму. Ставши головою Української Національної Ради в Петербурзі і діставши уповноваження від київського післяреволюційного центру заступати українські інтереси перед Тимчасовим Російським Урядом, Олександр Лотоцький описує теж докладно свої дві авдієнції у першого голови Тимчасового Уряду князя Львова і те безголов'я, безпляновість, розгублення і нерішучість, що були характеристичні

для російської демократії, що й довело до її загиби. Ще про першу революцію у 1905 році Олександр Лотоцький писав: “Революція поглиблювалася, аж поки на мілке не вскочила”, — чи не правильний цей вислів також про українську визвольну війну-революцію, яка “на мілке вскочила”...

Проте “Сторінки минулого” не сповнені песимізмом і розпачем. Із мемуарів Олександра Лотоцького рине на читача його непохитна віра у добру справу й невичерпна енергія — боротися за добру українську справу. Його ідеалістичний бадьорий світогляд схоплений, наприклад, у такому вислові: “Хоч як там самодержавний режим душив українську політичну думку, але ідеї національного визволення не здолав таки задушити. Навпаки, як ми бачили, посилений натиск репресій викликав реакцію...” Той сам ідеалістичний світогляд зберіг Олександр Лотоцький під час української війни-революції, про яку, на жаль, згадує тільки за самих її початків. Він, колишній вихованець Духовної Академії, людина глибоко релігійна, пов’язаний найтісніше з письменницьким світом і видавничим рухом, з боротьбою за культуру, був противником тієї наївної віри в російську демократію, яку він, Олександр Лотоцький, знав найкраще. Але він був об’єктивним учасником того визвольного руху і так характеризував своїх інакходумуючих земляків: “...Найсоціалістичніші есери українські, з своїм новим архисоціалістом на чолі, коли справа торкалася інтересів національних, таки завжди гідно зраджували (у розумінні: виявляли — І.К.) буржуазну національну породу...” “Буржуазно-національною породою” відзначався Олександр Лотоцький все своє, на жаль, надто коротке життя, і залишив нам малюнок тієї породи у своїх мемуарах. Чудова книга!

Омелян Прицак

РОЛЯ О. ЛОТОЦЬКОГО В ЗАХОДАХ ДЛЯ УНЕВАЖНЕННЯ УКАЗУ ЗАБОРОНИ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА З 1876 Р.

Академік, проф. д-р Омелян Прицак, директор Українського Наукового Інституту при Гарвардському Університеті в ЗСА, був ще як студент співробітником видань Українського Наукового Інституту у Варшаві — в II томі збірника МАЗЕПА, 1938, помістив працю: “Гетьман І. Мазепа і княгиня Анна Дольська”, а в III томі цього ж збірника працю: “Мазепинська бібліографія” (цей III том був друкований 1939 р. у друкарні НТШ у Львові, але знищений більшовиками після окупації Галичини).

1

У нашому минулому було багато спонтанних поривів, протестаційних акцій та інших народних рухів “проти”. Хоч вони коштували багато крові, грошей та інших жертв, тільки у виняткових випадках такі пориви приносили деякі успіхи. Головна причина і трудність була в тому, що оті акції велися непляново і без належного знання, а саме, як можна добитися очікуваного успіху. Обі сторони, народна українська та державна (польська, австрійська, російська), говорили, так би сказати, різними “мовами”. Кожна сторона признавала тільки свою рацію, хотіла другій щось готове накинути, і через те не можна було мати продуктивного діялогу, який єдиний міг би подати розв’язку. Одним із нечисельних винятків із того правила був період — дев’яносто роки 19-го сторіччя до 1914 року, коли в Петербурзі, столиці російської імперії, жив і працював невеликий гурт інтелігентних і дуже активних людей. Вони твердо виростили на українському ґрунті, але опісля зайняли відносно високі пости в системі імперської бюрократії. При тому вони зуміли заволодіти обома “мовами”: мовою українських національних потреб і мовою імперських бюрократичних можливостей.

Тут відразу насуваються імена трьох таких активістів: Петро Саладилов, Петро Стебницький та Олександр Лотоцький.

Два перші, народжені у 1860-х рр., включилися в український столичний актив у 1890 році, третій (народжений у 1870 році) — десять років пізніше, після свого приїзду з Києва.

Про Саладилова (мабуть із давнього Солодило) наші відомості дуже обмежені, навіть невідомі нам точні дати його народження і смерті. Спочатку він був військовик — полковник генерального штабу, а опісля перейшов до міністерства внутрішніх справ, де завідував відділом обезпечень. Був активної і пригодницької вдачі, і як своєрідне “гоббі” вправляв мистецтво нав'язувати зв'язки з високопоставленими особами, зокрема з такими, до яких доступ був нелегкий.

Біографія Петра Стебницького (1862-1923) відносно відома. У столиці імперії він жив від 1886 року (закінчивши Київський університет), працюючи в міністерстві фінансів та в торговельно-телеграфічному агенстві. Самітний, надзвичайно працьовитий, він поєднував свої фахові зайняття економіста з українською історично-публіцистичною діяльністю. А що найважливіше, він був герой чорної роботи, на якого в усіх обставинах можна було покладатися.

Олександрові Лотоцькому (1870-1939), високому службовцеві в уряді Державного Контролю, належить спеціальне місце в тій петербурзькій трійці. Тоді як Саладилов і Стебницький дісталися до столиці імперії, щоб робити там службу кар'єру, Лотоцький, який уже мав постійну посаду в київським відділі уряду контролю, переїхав у Петербург у 1900 році не із-за кар'єри, а спеціально тому, щоб використати можливості столиці для пляномірного і доцільного ведення української видавничої роботи, основної бази майбутнього розвитку українства. Він і став основним архітектором запланованих акцій.

Це була Сизифова праця, бо все ще діяли страшні цензурні обмеження, створені ганебної пам'яті актами 1861 та 1876 рр.

2

Було багато спроб з української сторони добитися полегші для українського друкованого слова ще перед прибуттям Лотоцького до Петербургу; але всі вони були без висліду.

Так, наприклад, Олександр Кониський (1836-1900), кийвський адвокат та відомий письменник і громадський діяч, подав у 1890 році міністрові внутрішніх справ кн. І. М. Дурново записку про скасування Емського указу. У 1900 році, Олександр Коваленко, що жив поза Україною на Уралі в місті Челябінськ, просив міністерство дозволу видавати українською мовою тижневик “Україна”. Два роки пізніше, у 1892 році, Харківське Товариство Грамотности післало петицію до уряду, щоб звільнити українські публікації від обмежень. Оту сумну листу безуспішних старань можна б легко продовжити; усім їм спільне те, що вони осталися безплідними.

3

24 квітня 1904 року уряд імперії скасував закон про обмеження друкованого слова литовською мовою, що був введений у 1864 році у зв'язку з польським “січневим” повстанням.

Ота подія була стимулом для акції нашої трійці. Покликуючись на литовський прецеденс, Лотоцький і Стебницький склали записку, яка пояснювала konieczність скасування заборони з 1876 року. Записка була зроблена у двох примірниках, бо дві установи були заангажовані: міністерство внутрішніх справ та “Головне правління у справах друку”. Щоб надати своїй записці належний авторитет, її автори намовили двомовного письменника (російсько-українського) Данила Мордовця (Мордовцева), щоб він її підписав і подав від імені очолюваного ним “Благодійного Товариства для видання загальнокорисних та дешевих книг”. Участь Мордовця (1830-1905) була важливою ще тому, що він був загальновідомий автор, якого твори мали величезне число читачів по всій імперії. Мордовець погодився і 13 листопада 1904 року записка була післана міністрові кн. Петрові Д. Святополк-Мірському та голові управління друку. Місяць пройшов — і ні одна, ні друга установа не вважала за потрібне відповісти. Лотоцький і Стебницький не опустили рук, а рішилися на наступний крок. Треба було дістатися до самого голови комітету міністрів Сергія Ю. Вітте (1849-1915). Знову пішли до Мордовця з відповідним текстом і проханням, щоб він як “действительный статский советник” постарався зустрітись особисто з Вітте. Мордовець документ радо підписав, але йти до Вітте відмовився із-за стану свого здоров'я. Це була надто відповідальна справа і вимагала навіть фізичного зусилля, на

яке його вже не ставало; і, дійсно, шість місяців пізніше Мордовець помер.

У такій ситуації Лотоцький, що мав службовий доступ до прем'єра, перебрав виконання пляну на себе. Він уже 26 грудня 1904 року повів записку до приватного мешкання Вітте і передав її особисто прем'єрові, який — на здивування Лотоцького — виявив зацікавлення нею і обіцяв свою поміч відважним діячам.

І, дійсно, оцей сміливий крок мав успіх. Вітте подав записку на розгляд своєму комітетові міністрів уже на його найближчому засіданні, яке відбулося два дні пізніше. Міністри розглянули записку на тому (26 грудня) і наступному засіданні (31 грудня), не зважаючи на різдвяну пору. Справа потреби скасування закону з 1876 року була представлена у записці так логічно і переконливо, що комітет міністрів поставився до неї прихильно і рішився на акцію. Щоб підсилити аргументацію, було постановлено запитати, яка думка про ту важливу справу найвищої наукової установи держави — Імператорської Петербурзької Академії Наук; крім того попросили вони про опінію двох державних університетів, положених на території України (Київ, Харків), та тамошнього представника царського уряду — генерал-губернатора київсько-подільсько-волинського (ген. Н. В. Клейгельса). Прийнявши таке рішення, комітет переслав його до затвердження самому цареві Миколі II, який 21 січня 1905 року таке затвердження дав. Тепер дня 30 січня 1905 р. міністер освіти генерал-лейтенант В. Г. Глазов звернувся з проханням про авторитетне слово президента Імператорської Академії Наук.

Президентом тієї установи ще від 1889 року був дядько царя, вел. князь Константин Константинович (Константин Романов; 1858–1915), син Константина Миколаєвича, брата Олександра II. Він був людина освічена, гуманна і толерантна, при тому в добрих приятельських відносинах із ведучим російським славістом академіком Олексієм Ол. Шахматовим (1864–1920), що 31 січня 1904 року був обраний відділом славистики репрезентувати її в президії Академії.

Справу нав'язати знайомство з Шахматовим взяв на себе Саладилів і виконав завдання успішно ще в квітні 1904 року. У той час на його прохання Шахматов мав розмову з вел. кн. Константином Константиновичем ще в іншій справі. Тоді йшлося про дозвіл надрукувати українською мовою “Новий Заповіт”, переклад знаходився віддавна в Академії Наук. І, дійсно, президент 12 травня 1904 року написав відносного

листа до тодішнього міністра внутрішніх справ Вячеслава К. Плеве, а вже 13 червня того ж року прийшла позитивна відповідь міністра. У той час також Лотоцький познайомився з Шахматовим; вони навіть досить подружили, академік бував гостем у домі Лотоцьких, а Лотоцькі бували у Шахматових. Це очевидно ще більше скріпляло проукраїнські почування Шахматова, який, як науковець, умів безпристрасно зайнятися вивченням початку обох мов — російської та української — і дуже дорожив їх розвитками.

Діставши листа від міністра освіти, вел. кн. Константин доручив акад. Шахматову підібрати членів академічної комісії. Це було дуже делікатне завдання, бо ж у самій академії були деякі славісти, які вороже ставилися до проблеми самостійності української мови; між ними був послідовник теорії Погодіна — акад. Олексій Соболевський (1856-1926). Шахматов блискуче виконав своє доручення. Із мовознавців він запросив лише двох своїх колишніх учителів, що прихильно ставилися до питань української мови: акад. Филипа Ф. Фортунатова ((1848-1914) та акад. Федора Є. Корша з Москви (1843-1916). Акад. Ф. Корш не тільки був прекрасним знавцем української мови і літератури, але навіть писав і друкував деякі свої поетичні та наукові твори українською мовою. Він, будучи теж учителем Агатангела Кримського, став посередником поміж Кримським та Шахматовим, а крім того гідно обстоював права українського народу в своїх статтях, що друкувалися в престижених журналах імперії.

Крім мовознавців до складу Комісії запрошено ще трьох інших членів Академії: історика-медієвіста, родом з України, акад. Олександра С. Лаппо-Данилевського (1863-1918), м. ін. автора студії про печатки галицько-волинської держави, а теж двох представників природничих наук: зоолога та ембріолога акад. Володимира Заленського (1847-1918, українця), та ботаніка акад. Андрія С. Фамінцина (1835-1918), що довгі роки співпрацював і приятелював з українським ботаніком Йосипом Баранецьким (1843-1905). Офіційно до Комісії ще ввійшов новообраний (1904) невідмінний секретар Академії, акад. Сергій Ф. Ольденбург (1863-1934), визначний буддолог й орієнталіст, людина висококультурна та прихильна українству.

Позатим Комісія запросила до участі культурних діячів і науковців української громади Петербургу. Серед них бачимо в першу чергу трійцю — Лотоцький, Саладилов, Стебницький, а крім них були новоприбулі товариші праці: (в ро-

ці 1902) подружжя Русових — статистик Олександр (1847-1915) та педагог Софія Ліндфорс (1856-1940), (в році 1905) юрист і публіцист Максим Славінський (1868-1945) та відомий етнограф Хведір Вовк (1841-1918).

Комісія, якою офіційно керував Корш, а фактично Шахматов, відразу взялася збирати відповідні довідкові матеріали і вже протягом березня 1905 року відбула чотири “робочі” засідання — або в Шахматова, що жив у будинку Академії, або в Лотоцьких, яких мешкання містилось у сусідстві.

На засіданнях був усталений текст записки п. н. “Про знесення обмежень малоросійського друкованого слова”, головними авторами якої були академіки Шахматов і Корш. Оцей цінний документ став навіки доказом, що серед росіян є також шляхетні та відважні науковці, яким справа позитивного налагодження російсько-українських взаємин є близькою.

До записки Шахматов додав ще еляборати, підготовлені представниками українського культурного Петербургу (стаття О. Лотоцького мала заголовок: “Короткий огляд українського літературного руху в Росії і закордоном”) та ще інші матеріали, м. ін. дотичну записку високого службовця управління у справах друку Константина А. Воєнського. Він, росіянин, знайомий Лотоцького і Стебницького, ще 12 листопада 1900 року передав своєму зверхникові “історичну записку” про потребу знесення заборони з 1876 року; тепер, коли була покликана спеціальна комісія в тій справі, Воєнський передав їй копію своєї записки.

Ще при кінці березня конференція Імператорської Академії Наук прийняла в цілості записку Комісії як свій документ, додавши від себе заввагу, що кінчається побажанням, щоб “малоруське населення мало таке саме право як і великороси говорити публічно і друкуватися рідною мовою”. Увесь зібраний матеріал відразу був надрукований Академією “на правах рукопису” з датою “березень 1905” та розісланий до офіційних установ.

П'ять років пізніше, у 1910 році, за згодою Академії Наук, записка (на жаль, без додаткових матеріалів) появилася в Петербурзі друком у великому тиражі.

4

Записка Імператорської Академії Наук вирішила раз на все справу окремішности і самостійности української мови і української літератури — після її появи ніхто в культурному

світі вже не посмів сумніватися в українській мовній справі. В тому загальноісторичне значення отого цінного документу.

Але коли про заборони українства писалося чимало, то заходи, які звели нанівець оті ганебні заборони, осталися назагал невідомими. Мабуть тому, що люди звикли сприймати успішні акції як щось самозрозуміле.

Тому, коли я дістав почесне запрошення взяти участь у збірнику в пам'ять Олександра Лотоцького, вирішив подати (з можливою докладністю) драматичну історію плянування і заходів петербурзької трійці, а в першу чергу її духового надхненника, Олександра Лотоцького, у позитивному розв'язанні одного з найбільш скомплікованих завдань, перед яким українство стояло.

ДЖЕРЕЛА І БІБЛІОГРАФІЯ: Г. А. Князев (ред.), **Архив Академии Наук СССР** (Ленінград 1933) (там про переписку Шахматова із вел. кн. Константином Романовим і академіком Заленським, Коршем, Лаппо-Данилевським, Ольденбургом, Фамінцином та Фортунатовим); **Алексей Александрович Шахматов 1864-1920.** АН СССР. Очерки по истории знаний, VIII (Ленінград, 1930); **Императорская Академия Наук. "Об отмене стеснений малорусского печатного слова"** (Петербург, 1905, III 96 стор.; передрук (частинний) (СПБ. 1910), 43 стор.; укр. переклад: **Петербурзька Академія Наук у справі знесення заборон українського слова. Реферат Академії** (в перекладі Володимира Гнатюка) з додатком **"Історичної записки"** К. А. Воєнського (у перекладі Івана Франка) і вступним словом проф. М. Грушевського (Львів, 1905), 2-48 стор.; Ник. Фабрикант (псевдонім) **"Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе"**, **"Русская Мысль"**, т. 26, зош. 3 (Москва, 1905), стор. 127-146; **"Записка"** Вол. Антоновича в справі обмеження української мови, **Записки Українського Наукового Товариства в Києві**, т. 3 (Київ, 1908), стор. 33-39; Олександр Лотоцький **"Сторінки минулого"**, томи 1-3 (Варшава, 1932-1934; передрук, б. м. 1966); Софія Русова, **"Мої спомини"**, **За сто літ**, т. 3 (Київ, 1928), стор. 188-189. С. Ю. Витте, **Воспоминания**, т. 2, 2-е вид. (Москва, 1960), спеціально стор. 366-367.

ці 1902) подружжя Русових — статистик Олександр (1847-1915) та педагог Софія Ліндфорс (1856-1940), (в році 1905) юрист і публіцист Максим Славінський (1868-1945) та відомий етнограф Хведір Вовк (1841-1918).

Комісія, якою офіційно керував Корш, а фактично Шахматов, відразу взялася збирати відповідні довідкові матеріали і вже протягом березня 1905 року відбула чотири “робочі” засідання — або в Шахматова, що жив у будинку Академії, або в Лотоцьких, яких мешкання містилось у сусідстві.

На засіданнях був усталений текст записки п. н. “Про знесення обмежень малоросійського друкованого слова”, головними авторами якої були академіки Шахматов і Корш. Оцей цінний документ став навіки доказом, що серед росіян є також шляхетні та відважні науковці, яким справа позитивного налагодження російсько-українських взаємин є близькою.

До записки Шахматов додав ще еляборати, підготовлені представниками українського культурного Петербургу (стаття О. Лотоцького мала заголовок: “Короткий огляд українського літературного руху в Росії і закордоном”) та ще інші матеріали, м. ін. дотичну записку високого службовця управління у справах друку Константина А. Воєнського. Він, росіянин, знайомий Лотоцького і Стебницького, ще 12 листопада 1900 року передав своєму зверхникові “історичну записку” про потребу знесення заборони з 1876 року; тепер, коли була покликана спеціальна комісія в тій справі, Воєнський передав їй копію своєї записки.

Ще при кінці березня конференція Імператорської Академії Наук прийняла в цілості записку Комісії як свій документ, додавши від себе заввагу, що кінчається побажанням, щоб “малоруське населення мало таке саме право як і великороси говорити публічно і друкуватися рідною мовою”. Увесь зібраний матеріал відразу був надрукований Академією “на правах рукопису” з датою “березень 1905” та розісланий до офіційних установ.

П’ять років пізніше, у 1910 році, за згодою Академії Наук, записка (на жаль, без додаткових матеріалів) появилася в Петербурзі друком у великому тиражі.

4

Записка Імператорської Академії Наук вирішила раз на все справу окремішності і самостійності української мови і української літератури — після її появи ніхто в культурному

світі вже не посмів сумніватися в українській мовній справі. В тому загальноісторичне значення отого цінного документу.

Але коли про заборони українства писалося чимало, то заходи, які звели нанівещь оті ганебні заборони, осталися назагал невідомими. Мабуть тому, що люди звикли сприймати успішні акції як щось samozрозуміле.

Тому, коли я дістав почесне запрошення взяти участь у збірнику в пам'ять Олександра Лотоцького, вирішив подати (з можливою докладністю) драматичну історію плянування і заходів петербурзької трійці, а в першу чергу її духового надхненника, Олександра Лотоцького, у позитивному розв'язанні одного з найбільш скомплікованих завдань, перед яким українство стояло.

ДЖЕРЕЛА І БІБЛЮГРАФІЯ: Г. А. Князев (ред.), **Архив Академии Наук СССР** (Ленінград 1933) (там про переписку Шахматова із вел. кн. Константином Романовим і академіком Заленським, Коршем, Лаппо-Данилевським, Ольденбургом, Фамінцином та Фортунатовим); **Алексей Александрович Шахматов 1864-1920.** АН СССР. Очерки по истории знаний, VIII (Ленінград, 1930); **Императорская Академия Наук. "Об отмене стеснений малорусского печатного слова"** (Петербург, 1905, III 96 стор.; передрук (частинний) (СПБ. 1910), 43 стор.; укр. переклад: **Петербурзька Академія Наук у справі знесення заборон українського слова. Реферат Академії** (в перекладі Володимира Гнатюка) з додатком **"Історичної записки"** К. А. Воєнського (у перекладі Івана Франка) і вступним словом проф. М. Грушевського (Львів, 1905), 2-48 стор.; Ник. Фабрикант (псевдонім) **"Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе"**, **"Русская Мысль"**, т. 26, зош. 3 (Москва, 1905), стор. 127-146; **"Записка"** Вол. Антоновича в справі обмеження української мови, **Записки Українського Наукового Товариства в Києві**, т. 3 (Київ, 1908), стор. 33-39; Олександр Лотоцький **"Сторінки минулого"**, томи 1-3 (Варшава, 1932-1934; передрук, б. м. 1966); Софія Русова, **"Мої спомини"**, **За сто літ**, т. 3 (Київ, 1928), стор. 188-189. С. Ю. Витте, **Воспоминания**, т. 2, 2-е вид. (Москва, 1960), спеціально стор. 366-367.

Митрополит Мстислав

КВІТКА НА МОГИЛУ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО

Майже щороку син св. п. проф. Олександра Лотоцького — д-р Борис Лотоцький, що тепер проживає в Швейцарії, відвідує цвинтар Церкви-Пам'ятника в Бавнд Бруку в ЗДА, щоб помолитись за душі своїх найрідніших та схилити голову перед могилами Батька й Матері та Сестри й Швагра, пам'ять про яких він переховує з гідною подиву зворушливістю. Тут треба згадати, що д-р Б. Лотоцький подбав, щоб могилки його найближчих знайшлися поруч одна одної в Українському Пантеоні, на цвинтарі Церкви-Пам'ятника: тлінні останки Батька й Матері були перевезені з Варшави, а сестри Оксани й її чоловіка — князя Івана Токаржевського-Карашевича з Англії.

На початку лютого 1980 року д-р Б. Лотоцький відвідав Бавнд Брук разом із своєю Дружиною. Після панахиди у Церкві-Пам'ятнику та молитви над могилками спочилих, вони завітали і до мене. Під час довшої розмови Борис Олександрович “зрадив” мені свій задум: вшанувати пам'ять свого Батька виданням збірника статей і спогадів, що були написані його друзями, приятелями і звеличниками. При цій нагоді попросив мене додати до того збірника хоч “пару слів”. Для написання отих “пару слів” залишався короткий час, бо, як виявилось, вже почався в друкарні склад збірника. Та, не зважаючи на це, відмовити я не міг, тим паче, що моя щира пошана до проф. О. Лотоцького йшла впарі із зворушливою пошаною його сина. Ще в 1966 році ми спільно здійснили перевидання 4 томів спогадів проф. О. Лотоцького — “Сторінки минулого”, що вийшли у дбайливому графічному оформленні з друкарні Української Православної Церкви в Бавнд Бруку. Так оце й дійшло до викликання в моїй пам'яті спогадів про мої зустрічі з проф. О. Лотоцьким.

***

Перша зустріч і знайомство з проф. О. Лотоцьким відбулася в київському готелі “Прага”, в якому мешкав Симон В. Петлюра, в той час голова Всеукраїнського Союзу Земств. Пригадую, що проф. Лотоцький зустрічався в тому готелі з С. Петлюрою не один раз. Під час однієї вечери, на якій і я був присутній, дочув, що основною темою їхньої розмови були церковні справи. У той час, мене, “здемобілізованого” молодого старшину розформованого німцями і гетьманським урядом І-го Гайдамацького кінного полку ім. кошового отамана К. Гордієнка, дивувала розмова на церковні теми двох визначних українських діячів, бож уже тоді ширились чутки про недалеке протигетьманське повстання. Щойно тоді, коли проф. О. Лотоцький став міністром віровизнань у гетьманському уряді і довів до постанови того уряду про конечність автокефального устрою Української Православної Церкви, я зрозумів, чому саме проф. Лотоцький і С. Петлюра вели розмови про церковні проблеми. Адже перший з них мав академічну теологічну освіту, а другий навчався в духовній семінарії.

Дальші зустрічі С. Петлюри з проф. О. Лотоцьким прикоротила така подія: одного досвітнього ранку з’явилися в готелі “Прага” німецькі й гетьманські старшини й арештували С. Петлюру, а разом із ним і його брата — полковника Олександра Петлюру та мене грішного — його небожа. Визволило нас двох — полк. О. Петлюру й мене — із в’язниці на Лук’янівці протигетьманське повстання.

Нові зустрічі й цікаві та цінні для мене розмови з проф. О. Лотоцьким відбувалися вже тоді, коли він переїхав із чеської Праги до Варшави. Тоді і я несподівано скочив на вище громадське становище — став послом до польського сейму від Волині та секретарем його президії.

З переїздом до Польщі проф. О. Лотоцький став директором зорганізованого ним Українського Наукового Інституту у Варшаві та професором Православного Теологічного Факультету Варшавського університету. Після замешкання у Варшаві він відразу ввійшов у контакт з українською громадою в Польщі, особливо ж з церковними діячами на Волині, які розпочали боротьбу за відмосковлення проводу Православної Церкви в Польщі взагалі, а на Волині зокрема. Він частенько відвідував майбутнього митрополита Полікарпа, архимандрита Жировецького монастиря на Поліссі, а пізніше єпископа Володимира-Волинського. Були вони нерозлучними приятелями ще з київських шкільних лавок. Приїзд проф. О. Лотоцько-

го був для Владики Полікарпа великим святом. Владика влаштував тоді вельмигостинне прийняття, на яке запрошував усю українську “сметанку” Волині, до якої зараховував і українських послів до сейму.

Частішими стали приїзди проф. Лотоцького на Волинь, коли постало Т-во ім. митрополита Петра Могили в Луцьку. Цю визначну подію попередив переїзд Владики Полікарпа з Володимира-Волинського на постійний осідок у Луцьку. Частішими тоді стали й мої зустрічі з проф. О. Лотоцьким. Мав я тоді ще одну добру життєву школу, як член управи Т-ва ім. П. Могили, на засіданнях якої бував і проф. Лотоцький. До речі тут згадати, що завдяки Владиці Полікарпові і проф. О. Лотоцькому постали дві комісії для перекладу українською мовою богослужбових книг, одна при Т-ві ім. П. Могили, а друга при Українському Науковому Інституті у Варшаві. Ці комісії тісно співпрацювали й довели до видання українською мовою на престольної Євангелії та майже всіх книг на потреби церковного року. У цих комісіях працювали м. ін. такі світочі, як знавець давніх мов проф. М. Кобрин та історик Української Православної Церкви проф. І. Власовський, який був одночасно секретарем Т-ва ім. П. Могили. Цю громаду невтомних працівників науки очолював визначний знавець канонічного церковного права взагалі, а українського зокрема, постійно творчий проф. О. Лотоцький.

Згадаю ще про деякі епізоди з моїх взаємин із проф. О. Лотоцьким. Отож, як один із секретарів президії сейму, мав я в сеймовому готелі більше мешкання — вітальню й спальню. Не мав у той час відповідного для праці помешкання проф. О. Лотоцький. Тож українські послы подбали про таке мешкання для нього в сеймовому готелі, а до того по сусідству з моїм. От тоді ми стали не тільки добре знайомі, але й дружні. Частенько спільно обідали або вечеряли і, очевидно, розмовляли.

А розмовляти було про що. Саме в той час наростало знуцання польських шовіністів над українським православним населенням Річипосполитої, яке врешті довело до руйнування православних церков на Холмщині й Підляшші та насильного навертання на римо-католицизм українського населення Волині, зокрема в прикордонних з СРСР місцевостях. Не помилюся, коли скажу, що $\frac{3}{4}$ моїх виступів на сеймовій трибуні були присвячені обороні православних українців. Сердечно допомагав у цьому посол д-р Степан Баран, католик із Галичини. Проте, з найглибшою вдячністю згадую тепер про-

фесора О. Лотоцького, який давав тоді нам поради та озброював аргументами з історичних джерел.

Саме тоді проф. Лотоцький був завантажений працею над його капітальною “Автокефалією” та над джерелами українського канонічного церковного права. Під час бюджетної сесії сейму, яка тривала не раз три місяці, я мав чимало вільного часу, який використовував, очевидно, разом із іншими послами, на знайомство з Варшавою, включно з такими, оспіваними поетами, місцями, як винярня Фукера на ринку Старого Міста, до якої в сиву давнину і гості з Запоріжжя заглядали. Професор, як пізніше признався, рішив “скорегувати” мій режим і попросив мене допомогти йому впорядкувати його джерельну картотеку. Не було іншої ради, як послухатись. Пізніше усвідомив, якою далекосяглою і корисною для мене була пропозиція-прохання любого і незабутнього професора — я пізнав творчу лабораторію вченого та, що головне, збагатив себе кращим знанням історії Української Православної Церкви і тих норм українського церковного права, що керували її життям у минулому, зокрема тоді, коли на її брамах не висіли замки бого- і людоненавидників.

Цих “пару слів” кладу на могилу спочилого в Бозі професора Олександра Лотоцького як ту квітку, що її виростило моє віддане Йому серце.

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО

(1891 — 1983)

Оцей список друкованих праць включно до 1937 р. зладив був самий Автор, а від 1938 до 1983 р. д-р Борис Лотоцький, доповнення дав Б. Гошовський, все ж не можна сказати, що нема в ньому прогалин, зокрема коли йде про статті і под. в періодиках в останніх роках до вибуху II. світ. війни, одначе є включені всі книжкові видання.

Мова і правопис як в оригіналах.

1891

До О.В.Р. Вірш. “Правда”, 1891, IX.

1893

Вісті з Камянця (огляд економічного життя Поділля за сто літ). “Правда”, 1893, IV.

Василь Гречулевич. “Зоря”, 1893, ч. 19.

3 грузинських поезій. Переклади. Весна (І. Г. Чавчавадзе). “Правда”, 1893, I.

3 грузинських поезій. Переклади. Хвора (кн. А. Р. Церетелі). — “На що тобі дзеркало, моя ти мила” (кн. Р. Д. Ерістов). — “Так важко, так нудно валяться на світі” (І. Джавідешвілі). — Вітчині (кн. І. Чавчавадзе). — Дитині (кн. І. Чавчавадзе). “Правда”, 1893, VII.

1894

Суспільні і національні ідеали Т. Шевченка. “Правда”, 1894.

Культурное значеніє философіи Платона. “Вѣра и Разумъ”, отдѣлъ философскій, 1894, XVII.

Святитель Феодосій Углицкій, архієпископъ черниговскій и новгородъ-сѣверскій. “Подольскія Епархіальныя Вѣдомости”. 1894, ч. 19.

Къ исторіи Браиловскаго монастыря (архивная справка о перемѣщеніи монастыря въ Браиловъ). “Под. Еп. Вѣд.”, 1894, ч. 38.

I. I. Ролле (Dr. Antoni J.) Некролог. “Правда”, 1894, III. Голос здалека. “Правда”, 1894, V.

Вражіння подорожи. “Правда”, 1894, XII.

Історично-літературні перспективи Грузії. “Правда”, 1894, XII, під псевдонімом О. Любенький.

Ніна (переклад грузинського оповідання О. М. Казбека). “Правда”, 1894, XI.

З грузинських поезій. Переклади. Новий Рік (А. Р. Церетелі). — “Зима суворая приходить” (І. І. Іванідзе). — Бажання (кн. А. Р. Церетелі). — “По горах, що кровю впилися” (кн. М. Гуріелі). “Правда”, 1894, IV.

Вірші. Осінній спів (С. О. Ліпковському). — “Для тебе одной, моя Україно”. — До України. — “Темним вечером похмурим”. “Правда”, 1894, XI.

Про що дзвонив “Дзвінок”. “Дзвінок”, 1894, ч. 2.

До церковної історії України-Руси. “Записки НТШ”, т. IV, 1894 (рецензія).

Е. Голубинскій. Митрополитъ всея Россіи Кирилль III (“Богосл. Вѣстникъ”, 1894). “Записки НТШ”, т. IV, 1894 (рецензія).

Ө. Титовъ. Θεоктистъ Мочульскій, арх. курскій и бѣлгородскій. К. 1894. “Записки НТШ”, т. IV, 1894 (рецензія).

До історії київської єпархії і шаргородської духовної семінарії. “Записки НТШ”, т. IV, 1894 (рецензія).

В. Яковенко. Т. Г. Шевченко, его жизнь и литературная дѣятельность. СПб, 1894. “Кіевская Старина”, 1894, VIII (рецензія). — “Записки НТШ”, т. IV, 1894 (рецензія). — “Зоря”, ч. 20, 1894 (рецензія).

1895

Вражіння подорожи. Львів, 1895, 8°, 1-49 (відбитка з “Правди” за 1894-1895 рр.).

Отчетъ гласнаго отъ крестьянъ о первомъ черниговскомъ земскомъ собраніи 1865 г. “Кіев. Старина”, 1895, I.

Изъ литературной полемики В. И. Аскоченскаго. “Кіев. Старина”, 1894, X.

Батків гріх. Оповідання. Київ, 1895, 16, 1-44.

Сестра. “Дзвінок”, ч. 9, 1895. Передруковано: “Вінок”, 1911. — “Світ Дитини”, 1925.

Батьківське віщування. Віршована грузинська казка. “Дзвінок”, 1895, ч. 16-17.

Е. Голубинскій. Митрополить всея Россіи Максимъ (“Богосл. Вѣстникъ”, 1894). “Записки НТШ”, т. VII, 1895 (рецензія).

“Литовскія Епархіальныя Вѣдомости”, “Церковныя Вѣдомости” за 1894 р. “Записки НТШ”, т. VI, 1895 (рецензія).

“Труды Кіевской Духовной Академіи”, кн. 5-12, р. 1894. “Записки НТШ”, VII, 1895 (рецензія спільна з С. Липківським).

“Епархіальныя Вѣдомости” українських епархій, “Вѣстникъ Европы”, “Русская Мысль”, “Книжки Недѣли”, “Русское Багатство”, “Русское Обозрѣніе”, “Русскій Вѣстникъ”, 1894 р. *ibidem* (рецензійне справоздання спільно з С. Липківським).

“Галицько-русскій Вѣстникъ”, 1894, *ibidem* (рецензія).

Петровъ А. Н. Пятидесятилѣтіе научной разработки славянскихъ источниковъ для біографіи Кирилла и Мефодія. М., 1894. “Записки НТШ”, т. V, 1895 (рецензія).

Петровъ А. Н. Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла Философа на Востокъ. Одесса, 1894. *Ibid.* (рецензія).

Петровъ А. Н. Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христѣ, находящееся въ пространномъ житіи св. Константина Философа, по списку XIII в. СПб, 1894. “Записки НТШ”, т. V, 1895. *Ibidem* (рецензія).

Бутовскій А. Историческая записка о бахмутскомъ духовномъ училищѣ за первое пятидесятилѣтіе его существованія. Бахмут, 1893. *Ibidem* (рецензія).

Песковскій М. Баронъ Н. А. Корфъ, его жизнь и педагогическая дѣятельность. СПб, 1893. *Ibidem* (рецензія).

Полтавская битва и ея памятники. Составили И. Ф. Павловскій и В. М. Старковскій. Полт., 1894. “Записки НТШ”, т. VI, 1895 (рецензія).

Докаревъ М. Программа для этнографическаго изслѣдованія народной жизни въ связи зъ голодомъ и холерою. Катеринодар, 1894. *Ibidem* (рецензія).

А. Папковъ. Церковныя братства, краткій статистическій очеркъ о положеніи церковныхъ братствъ къ началу 1893 г. СПб, 1894. *Ibidem* (рецензія).

Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV-XVI вв. Львів, 1896. 8°, 1-34 (Відбитка з “Записки НТШ”, т. IX, 1896).

Виннице-Браиловскій женскій монастирь. “Церковныя Вѣдомости”, 1896, ч. 40.

Къ истории Браиловскаго монастиря. “Под. Епар. Вѣд.”, 1896, ч. 38.

Г. Пясецкій. О Св. Кукшѣ, какъ просвѣтителѣ Орловскаго края, историческое изслѣдованіе. Орел, 1894. “Записки НТШ”, т. IX, 1896 (рецензія).

Прот. П. Орловскій. Грановскій протопопъ Іоаннъ Строцкій, какъ поборникъ православія на Украинѣ во второй половинѣ XVIII ст. “Кіев. Старина”, 1895 (рецензія).

Прот. П. Орловскій. Странствующій архіерей. 1777-1778. (Ibidem 1896). “Записки НТШ”, XII, 1896 (рецензія).

Выписки изъ полного собранія законовъ. СПб, 1895. Ibidem (рецензія).

Aleksander Kraushar: Frank i frankiści polscy (1726-1816), т. 1-2, 1895. “Записки НТШ”, т. XV (рецензія).

1897

Религіозно-просвѣтительная дѣятельность приходскаго духовенства въ прошломъ вѣкѣ. “Руководство для сельскихъ пастырей”. 1897, чч. 28, 33, 34.

Кілька віршів Івана Некрашевича. “Записки НТШ”, т. XX, 1897.

Родина святителя Феодосія Углицкаго. “Церковныя Вѣдомости”, ч. 4, 1897.

Святой князь-мученикъ Игорь Ольговичъ. “Кіевск. Епарх. Вѣд.”, ч. 16, 1897.

Священные дни Страстной Седмицы и Свѣтлаго Воскресенія Христова, въ связи съ народными вѣрованіями и обычаями. “Под. Еп. Вѣд.”, чч. 15-17, 1897.

М. Чернявскій. “Пісні кохання”. “Зоря”, ч. 15, 1897 (рецензія).

Петровъ Н. И. Указатель церковно-археологическаго музея при кіевской духовной академіи. К., 1897. “Записки НТШ”, т. XXII, 1898 (рецензія).

Труды Подольскаго Епархіальнаго историко-статистическаго Комитета, в. 8, Камянец, 1897. “Записки НТШ”, т. XXV, 1897 (рецензія).

Заручини (нарис). “Руслан”, чч. 137-138, 140-144, 1897.

1898

Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. Львів, 1898, 8°, 1-46 (відбитка з XXI т. “Записки НТШ”).

Bielousenko. Ukrainilaista kansallisuuspyrinnöistä. 8°, 183-197. Kirjoittanut... Suomenkos tekijän Valvoja varten kirjoittamasta käsikirjoituksesta Iigissä, Suomalaisen Kirjall. seuran kirjapainon osakcyktio, 1898.

Гдѣ обучалось Подольское духовенство до учрежденія Подольской духовной семинаріи (по поводу столѣтія устройства Подольской духовной семинаріи). Відбитка з “Подольскихъ Епарх. Вѣд.”, чч. 36-39, 8°, 1-47, 1898.

Малорусскіе сельскіе пастыри въ борьбѣ за вѣру. “Руководство для сельскихъ пастырей”, чч. 17 і 18, 1898.

Труды и дѣятельность митрополита Московскаго Платона. “Московскіе Епарх. Вѣд.”, 1898 (?).

З Російської України: Сільсько-господарська виставка в в Києві. Пригода з українськими виданнями. Сучасне народне господарство. Неврожай. Способи запомоги. Господарські школи. Нові закони для поліпшення селянського стану. Господарські спілки. Законодатне управ. найму сільських робітників. Становище української суспільности. Відносини російської преси до українства. “Русское Богатство” про українців. Вороги українства. Українська література в Росії. Театри. “Літературно Науковий Вістник”, I, 1898.

З Російської України: Неврожай. Відносини суспільности до народнього лиха. Харчові позички. Третя сесія “Сельско-Хозяйственнаго Совѣта” в Петербурзі. Мито на штучні навози. Пригоди з київським хліборобським синдикатом. Український словар Тимченка. “Літературно-Науковий Вістник”, II, 1898.

З Російської України: Народня освіта в Росії і на Україні. Школи. Помічні освітні інституції. Товариства грамотности, товариства тверезости, народні читальні, аудиторії, спектаклі. Національний характер сучасної освіти на Україні. Моральний характер освіти. Кара на тілі в школі і поза школою. “Літературно-Науковий Вістник”, III, 1898.

З Російської України. Літературне становище українства в Росії. Українство в світлі російської преси. Наскоки “Биржевых Вѣдомостей”. Відповідь їм Д. Мордовця у “С. Петер-

бургскихъ Вѣдомостяхъ”. Скрутне становище “Биржевыхъ Вѣдомостей” на ґрунті невинного нерозуміння. Уваги “Нового Времени” і невдатний екскурс “Гласности” у німецький Прованс, шляхом “розумного і діяльного патріотизму”. “Кієвлянинъ” — практичний ученик теорії “діяльного патріотизму”. Думка редакції “Московскихъ Вѣдомостей”. Голос “Вѣстника Европы”. “Літературно-Науковий Вістник”, IV, 1898.

З Російської України: Неврожай і голод. Способи боротьби з неврожаем і сільсько-господарська освіта, як один з головніших способів. Питання про господарську освіту на четвертій сесії “Сельско-Хозяйственнаго Совѣта”. Матеріальна допомога земств просвітним і господарським інституціям і становище земських фінансів. Потреба земств, в не-земських губерніях. Непевний характер звісток про земство в “Юго-западномъ краѣ”. Форми і права земських інституцій в сім краї. “Літературно-Науковий Вістник”, VI, 1898.

З Російської України: XI археологічний зїзд у Києві і київський попередній комітет для уладження зїзду. Археологічні екскурсії на Волині і Поділля. Правила і програма XI археологічного зїзду. Принцип рівности мов на зїзді і записки галицьких та буковинських учених. Вага зїзду для української науки і суспільности. Проект і закладка Київського “Музея древностей и искусств”. Потреба національного музею в Києві. Колекція В. В. Тарновського і можливість обрусительних заходів навіть в археологічних справах. “Літературно-Науковий Вістник”, VIII, 1898.

З Російської України: Жалібні нарікання оборонців російського “центра”. Голова медичного інститута в ролі централізатора медичної освіти і “Новое Время” в ролі представника мусульманської моралі. Певний і широкий вплив мусульманських теорій на живу російську дійсність. Сибірські норови і припасовання їх до російської дійсности. Філософія обрусительної системи в ех-професорському світлі. Схаменіться, хохломани, бо лихо вам буде! Вакханалія обрусительних інстинктів в сучасній російській пресі. “Літературно-Науковий Вістник”, X, 1898.

З Російської України: Винятковий погляд російського публіциста на обрусеніє. Антиподи обрусенія. Д. Розанов та Д. Сазонов. Заздрісна психологія баби Параски в російській публіцистиці. Як “Кієвлянинъ” пошився в українофіли і що з того вийшло. “Зачѣмъ?” “Літературно-Науковий Вістник”, XII, 1898.

З грузинських поезій. Переклади. “Кому страшний народа рух могутній” (Дуту Мегрелі). — Любов (кн. І. Чавчавадзе). “Літературно-Науковий Вістник”, VI, 376, 1898.

Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание А. Хойнацкого. Почаїв, 1897. “Записки НТШ”, XXI, 1898 (рецензія).

1899

Народное образование въ Подоліи въ его прошломъ и настоящемъ. “Образование”, IV-VI, 1899.

Церковно-народное празднованіе Рождества Христова. “Под. Еп. Вѣд.”, ч. 51, 1899.

Миссіонерская дѣятельность духовенства в XVIII в. “Православный Благовѣстникъ”, 1899 (?).

Матеріальное обезпеченіе приходского духовенства въ прошломъ вѣкѣ. “Руководство для сельскихъ пастырей”, чч. 37, 38, 39, 1899.

О кредиторскомъ спискѣ. “Вѣстникъ Финансовъ”, ч. 29, 1899.

З Російської України: Археологічні зїзди у Росії і головні керманічі їх. Значення зїздів. Урядження XI археологічного зїзду у Києві. Справа української мови на зїзді. Київські жандарми науки. Газетні інсинуації. Заборона українських рефератів. Відгук тої заборони в російській пресі консервативній і ліберальній. Наукові здобутки київської археологічного зїзду. “Літературно-Науковий Вістник”, X, 1899.

З Російської України: Неврожай на Україні. Боротьба з “українофільством” способом “секретных доношеній”. Старі пісні “Кієвлянина” на сучасні фальшиві мотиви. “Літературно-Науковий Вістник”, VII, 1899.

З Російської України. Ювілей російської літератури і наші літературні позви. О. С. Пушкін в українських перекладах. “Літературно-Науковий Вістник”, VI, 1899.

З Російської України: Про українські товариства. Як столітній ювілей застав українців на “печі”. Перші транспорти українців “з печі”. Петербурзькі товариства. “Изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ” та “имени Т. Г. Шевченка”. “Общество любителей малорусскаго слова” имени М. Максимовича. Відділ географічного товариства в Києві. “Общество любителей науки, литературы и искусства”. “Общество любителей изучения Полтавской губернии”. “Общество изданія народныхъ картинъ”. Наше проектарство і дійсна праця. “Літературно-Науковий Вістник”, IV, 1899.

З Російської України: Генезис українського театру. Сучасні українські труппи. Український репертуар. Становище українського театру з юридичного погляду. Хиби українського театру. Відносини російських артистів до українського театру. Взаємні відносини укр. труп і артистів. "Літературно-Науковий Вістник", II, 1899.

Заручини, етюд. "Літературно-Науковий Вістник", II, 1899.

1900

Проф. Флоринський і українсько-руське письменство. "Літературно-Науковий Вістник", VI, 1900.

Къ исторіи духовного образования въ Россіи. Историческая справка по поводу предстоящей реформы дух. учебных заведений. "Вѣстникъ Воспитанія", III, 1900.

Памяти протоіерея В. Я. Гречулевича (по поводу тридцатипятилѣтія со дня его смерти). Київ, 8°, 1-9, 1900 (відбитка з "Київської Старини", VI, 1900).

Загробная жизнь души до времени всеобщаго суда (догматико-апологетическій очеркъ). "Странникъ", II-III, 1900.

1901

Украинскій театръ. "Новости", ч. 40, 1901 (передруковано у збірнику "Корифеи украинской сцены", Київ, 1901).

М. Л. Кропивницький. "Корифеи украинской сцены". К., 1901.

И. К. Тобилевичъ. "Корифеи украинской сцены", К., 1901.

Памяти Т. Г. Шевченко "Новости", ч. 56, 1901.

Святитель Николай Чудотворецъ и церковно-народное чествованіе его. "Под. Епар. Вѣд.", ч. 51, 1901.

З Російської України: Огляд українського життя за минулий рік. Некрологи. Суспільне життя. Національні змагання. Література. "Літературно-Науковий Вістник", XII, 1901.

1902

Т. Шевченко (Основные мотивы его поэзіи и вліяніе его на позднѣйших украинских писателей). "С.Петербургскія Вѣдомости", ч. 55, 1902.

С. Руданський. Твори (передмова до видання "Віку"). Київ, 1902.

Крохи літературного наслідія С. В. Руданського. "Кіевская Старина", ч. II, 1902.

Юбилейные диссонансы. "С. Петербургскія Вѣдомости", ч. 172, 1902.

Родной языкъ въ народной школѣ. "С. Петербургскія Вѣдомости", ч. 158, 1902.

На зарѣ христіанскаго искусства (къ исторіи образованія иконописныхъ типовъ). "Странникъ", X, 1902.

Начало нового года в Малороссіи (?). Праздникъ Стрѣтенія Господня въ Малороссіи (?).

Системы акціонерного законодательства. "Промышленный Міръ", чч. 44 і 45, 1902.

В. Гурко. Устои народнаго хозяйства Россіи. Аграрно-Економіческіе этюды. СПб., 1902. "Вѣстникъ Европы", XI, 1902 (рецензія).

1903

Памяти Т. Шевченка. "С. Петербургскія Вѣдомости", ч. 55, 1903.

Т. Г. Шевченко. "Новости", ч. 56, 1903.

Пионеръ народной литературы (Памяти Г. Ф. Квитки-Основяненка). "Бирж. Вѣдомости", ч. 391, 1903.

Памяти Г. Ф. Квитки-Основяненка (8.VIII.1843 - 8. VIII. 1903). "Новости", ч. 216, 1903.

Украинскій баян (Н. В. Лисенко). "Биржевыя Вѣдомости", 1903.

Начало духовно-учебной реформы. "Образование", I, 1903.

Духовное образованіе в первой половинѣ XIX в. "Вѣст. Воспит.", VI, 1903.

Народное чествованіе св. Николая Чудотворца (9 мая и 6 декабря). "Странникъ", XI, 1903.

Украинскій переводъ Евангелія. "Церковный Вѣстник".

Акціонерныя язвы. "Промышленный Міръ", чч. 20 і 21, 1903.

Государственный Банкъ и народный кредитъ. "Промышленный Міръ", ч. 41, 1903.

Мобилизація земли. "Промышленный Міръ", ч. 48, 1903.

Изъ Каменца-Подольска. "Образованіе", VII, 1903.

Пасхальныя яйца. "Новости", ч. 95, 1903.

Пасхальныя яйца. “Церковн. Вѣдомости”, ч. 14-15, 1903 (передрук з “Новостей”).

“Несподівана зустріч”. (За народною піснею). “Літературний Збірник, зложений на спомин Олександра Кониського”. К., 1903.

Брошуры “Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ”, ч. 1-22. “Образованіе”, VII, 1903 (рецензія).

1904

Изъ быта стараго духовенства. “Русская Старина”, X, 1904.

“Прелесть раскольническая” (страничка изъ исторіи борьбы съ расколомъ при Петрѣ В.). “Странникъ”, I, 1904.

Православное духовенство въ Румыніи. “Странникъ”, XI, 1904.

Религіозно-благотворительная дѣятельность приходского духовенства въ XVIII вѣкѣ. “Странникъ”, II, 1904.

Источники матеріального обезпеченія приходского духовенства (историческая справка). “Странникъ”, X, 1904.

Духовное образованіе въ Россіи. “Странникъ”, VIII-IX, 1904.

Два устава. “Вѣстник Воспитанія”, I, 1904.

Мелкій кредитъ за границей. “Южныя Записки”, ч. 32, 1904.

Мелкій кредитъ въ Россіи. “Южныя Записки”. ч. 34, 1904.

Ссудо-сберегательныя товарищества. “Южныя Записки”, ч. 37, 1904.

Вопросъ о мелкомъ кредитѣ въ “Особомъ Совѣщаніи о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности”. “Южныя Записки”, ч. 38, 1904.

Промышленное учредительство. “Промышленный Міръ”, 1904.

Родина Н. А. Некрасова. “СПБ. Вѣдомости”, 1904.

Малорусское издательство. “Южныя Записки”, ч. 31, 1904.

Сільський сатирик. Правдиве оповідання. “На вічну память Котляревському”. “Літературний Збірник”, Київ, 1904.

Брошуры “Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ”. “Журнал для всѣхъ”, VI, 1904 (рецензія).

Д. Дорошенко. Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью. СПБ., 1904. "Образованіе", VII, 1904 (рецензія).

М. Комаровъ. Т. Шевченко въ литературѣ и искусстве. Одесса, 1903. "Журналъ для всѣхъ", II, 1904 (рецензія).

А. Воскресенскій. Общественное землевладѣніе и крестьянское малоземелье. СПБ., 1903. "Журналъ для всѣхъ", I, 1904 (рецензія).

М. Толмачевъ. Крестьянскій вопросъ по взглядамъ земствъ и мѣстныхъ людей. М., 1903. Журналъ для всѣхъ", I, 1904 (рецензія).

А. Арсеній, еп. псковскій. Изслѣдованія и монографіи по исторіи молдавской церкви. СПБ., 194. "Странникъ", XI, 1904 (рецензія).

А. Крыловскій. Львовское ставропигіальное братство. К., 1904. "Церковн. Вѣдомости", ч. 27, 1905 (рецензія).

Е. Швидченко (Б. Быстровъ). Святочная хрестоматія. СПБ., 1903. "Журналъ для всѣхъ", VIII, 1904 (рецензія).

1905

Краткій обзоръ украинскаго литературнаго движенія въ Россіи и за границей. "Записки Россійской Императорской Академіи Наукъ объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова". СПБ., 1905.

Общественные идеалы поэзіи Т. Г. Шевченка. "Южныя Записки", IX, 1905.

Между двухъ огней (очерки изъ далекаго прошлаго). "Историческій Вѣстникъ", VI, 1905.

Забытый реформаторъ жизни (Г. С. Сковорода). "Вѣстникъ Воспитанія", IV, 1905.

Д. Л. Мордовцевъ. "Отчетъ Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ за 1904 г." СПБ., 1905.

Памяти Д. Л. Мордовцева. "Журналъ для всѣхъ", VIII, 1905.

И. С. Левицкій. "Отчетъ Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ за 1904 г." СПБ., 1905.

Гадальные дни и святки на Украинѣ. "Странникъ", XII, 1905.

Промышленныя перспективы. "Промышленный Міръ", 1905.

Земледѣльческій кредитъ. “Южныя Записки”, ч. 14, 1905.
Школьныя сберегательныя кассы. “Вѣстникъ Воспитанія”, ч. 5, 1905.

Винокъ. Читанка (зъ 120 малюнкамы). 8°. С.-Петербургъ, 1905.

Украинское народное издательство. “Вѣстникъ Воспитанія”, ч. 6, 1905.

Брошюры “Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ”. “Образованіе”, I, 1905 (рецензія).

Д. Дорошенко. Народная украинская литература. СПб., 1904. “Вѣстникъ Воспитанія”, I, 1905 (рецензія).

“На вичну память Котляревському”. Збирникъ. Київъ, 1904. “Журналъ для всѣхъ”, VIII, 1905 (рецензія).

Музей Церковнаго Историко-археологическаго Общества. I. Опись старопечатныхъ книгъ. Составилъ прот. Е. Сѣцинскій. Каменецъ-Под., 1905. “Историческій Вѣстникъ”, XII, 1905 (рецензія).

Очерки по крестьянскому вопросу, в. 1 и 2. СПб., 1904-1905. “Журналъ для всѣхъ”, VIII, 1905 (рецензія).

Проф. А. А. Мануиловъ. Поземельный вопросъ въ Россіи. 1906. “Журналъ для всѣхъ”, IX, 1905 (рецензія).

Г. А. Евреиновъ. Крестьянскій вопросъ въ его современной постановкѣ. СПб., 1905. “Образованіе”, IX, 1905 (рецензія).

М. С. Толмачевъ. Крестьянскій вопросъ по взглядамъ земства и мѣстныхъ людей. М., 1903. “Образованіе”, I, 1904 (рецензія).

1906

На пути освобожденія. “Украинскій Вѣстникъ”, I, 1906.
“Шаблонъ и жизнь” (по поводу проэкта земельной реформы). “Украинскій Вѣстникъ”, II, 1906.

Terra incognita. “Украинскій Вѣстникъ”, IV, 1906.

Мобилизація земли. “Земледѣльческая Газета”, 1906.

Аграрный пластырь. “Украинскій Вѣстникъ”, XIII, 1906.

Спѣшная распродажа. “Московскій Ежедневникъ”, чч. 35 і 36, 1906.

Панщина стара і нова. “Рідна справа — Думські Вісти”, чч. 10, 11, 12, 1906 (окремо надруковано р. 1917 п. т. “Народня доля — земля і воля”).

Промышленные кризисы. “Промышленный Миръ”, 1906.

На Украинѣ (настрої по виборах до першої Державної Думи). “Украинскій Вѣстникъ”, II, 1906.

На Украинѣ (репресії по виборах). “Украинскій Вѣстникъ”, III, 1906.

На Украинѣ (чорносотенна провокація). “Украинскій Вѣстникъ”, IV, 1906.

Илоты XX-го вѣка (сільські робітники). “Украинскій Вѣстникъ”, VI, 1906.

На Украинѣ (страйки хліборобських робітників). “Украинскій Вѣстникъ”, VI, 1906.

Сільський пролетаріят. “Нова Громада”, III, 1906.

Народныя сбереженія. “Московскій Еженедѣльникъ”, чч. 27 і 28, 1906.

Земельныя перспективы дворянскаго сословія. “Свобода и Культура”, VIII, 1906.

Крестьянское землевладѣніе и Крестьянскій Банкъ. “Свобода и Культура”, IV, 1906.

Школа безъ языка. “Вѣстникъ Воспитанія”, VII, 1906.

Украинскій парламентскій клубъ. “Украинскій Вѣстникъ”, I, 1906.

Слово Божіе подъ спудомъ. “Украинскій Вѣстникъ”, I, 1906.

Єднання чи роспад. “Громадська Думка”, ч. 53, 1906.

Новий закон про товариста і спілки. “Громадська Думка”, ч. 70, 1906.

Спілка освіти (“Лига образования”). “Громадська Думка”, чч. 73 і 74, 1906.

З Петербургу. “Громадська Думка”, ч. 100, 1906.

Нехай діти тішаться, аби не плакали (про землеустроїтельні комісії). “Громадська Думка”, ч. 154, 1906.

На поворотѣ. “Русская Старина”, XII, 1906.

Духовно-учебная реформа передъ судомъ бюрократіи. “Вѣстникъ Воспитанія”, IV, 1906.

Семинарская педагогика и ея результаты. “Вѣстникъ Воспитанія”, IV, 1906.

“На відізді”. Сторінка з спогадів. “Нова Громада”, VII, 1906.

М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, ч. I і II. “Украинскій Вѣстникъ”, III, 1906 (рецензія).

Б. Гринченко. На безпросвітномъ пути. К., 1906; **Б. Гринченко. Якої нам треба школи**. К., 1906. “Украинскій Вѣстникъ”, III, 1906 (рецензія).

“Духовная школа”. Сборникъ статей. Москва, 1906. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1906 (рецензія).

1907

Демократическая литература (сто лѣтъ развитія новой украинской литературы). 8°, ст. 1-25, М., 1907 (відбитка з “Русской Мысли”, кн. V/7, 1907).

На поворотѣ. СПб., 1907 відбитка з “Русской Старины”, кн. XII, 1906 р.; кн. I і II — 1907 р.

Современное положеніе украиновѣдѣнія. “Вѣстникъ Воспитанія”, VII, 1907.

Народная школа въ Государственной Думѣ. СПб., 1907, 8°, 1-25 (відбитка з журналу “Русская Школа”, XII, 1907).

Духовное образованіе въ предверіи собора. “Вѣстникъ Воспитанія”, VII-VIII, 1907.

Семинарскія корпораціи о духовно-учебной реформѣ. “Вѣстникъ Воспитанія”, I, 1907.

Новыя распоряженія по духовно-учебному вѣдомству. “Вѣстникъ Воспитанія”, VII, 1907.

Духовная школа. Сборникъ статей. VII, М., 1906. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1907 (рецензія).

Малыревскій. Къ реформѣ духовно-учебныхъ заведеній. М., 1906. “Вѣстникъ Воспитанія”, VII, 1907 (рецензія).

Проф. П. Знаменскій. Православіе и современная жизнь. М., 1906. “Вѣстникъ Воспитанія”, VII, 1907 (рецензія).

П. Левитовъ. Слѣдуетъ ли уничтожать обязательное изученіе Закона Божія. М., 1906. **П. Левинтовъ. О желательныхъ измѣненіяхъ въ постановкѣ преподаванія Закона Божія в женскихъ гимназіяхъ.** М., 1906. **П. Левитовъ. Объ открытіи доступа въ духовныя академіи семинаристамъ, окончившимъ курсъ по второму разряду.** Екатеринбург., 1906. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1907 (рецензія).

1908

Образованіе духовенства за границей. “Вѣстникъ Воспитанія”, IV, 1908.

Новыя притязанія церковной школы. “Вѣстникъ Воспитанія”, IX, 1908.

Женскія духовныя училища. “Вѣстникъ Воспитанія”, VII, 1908.

Къ реформѣ духовныхъ семинарій. “Русская Школа”, VII-IX, 1908.

Новыя правила по воспитательной части въ духовно-учебныхъ заведеніяхъ. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1908.

Повышеніе вознагражденія духовнымъ педагогамъ. “Вѣстникъ Воспитанія”, VI, 1908.

Т. Шевченко. Кобзарь. СПб., 1908. “Вѣстникъ Воспитанія”, VI, 1908 (рецензія).

Проф. М. Грушевскій. Украинство въ Россіи, его запросы и нужды. СПб., 1906. “Русская Школа”, II, 1908 (рецензія).

Брошюры “Благотворительнаго Общества Изданія общепользыхъ и дешевыхъ книгъ”, чч. 42-45. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1908 (рецензія).

1909

Безвѣстний поет-демократ. “Літературно-Науковий Вістник”, I, 1909.

Нова поетична сила (О. Олесь). “Літературно-Науковий Вістник”, VII, 1909.

Нужды мѣстнаго изученія. “Слово”, ч. 770, 1909.

Т. Шевченко. “Наша Газета”, чч. 47 і 50, 1909.

Тоже критика. “Наша Газета”, ч. 60, 1909.

Холмська справа. 8°, 1-32, Київ, 1909. “Наші справи”, кн. 6. Відбитка з “Ради”, чч. 86, 87, 89, 90, 1909.

Серед мертвих душ (гоголівські типи в нашій сучасності). 8°, 1-32, К., 1909 (відбитка з “Ради”, чч. 118, 119, 120).

В Петербурзькій Громаді. “Рада”, ч. 38, 1909.

Потреба порозуміння. “Рада”, ч. 42, 1909.

Український бенкет. “Рада”, ч. 44, 1909.

Шевченків день. “Рада”, ч. 52, 1909.

Шевченкові роковини. “Рада”, ч. 53, 1909.

Борець за народню свободу і партія “Народньої Свободи”. “Рада”, ч. 56, 1909.

Петербурзька “Просвіта”. “Рада”, ч. 71, 1909.

Святої ночі. “Рада”, ч. 72, 1909.

Комиші (октябристи). “Рада”, ч. 110, 1909.

Сумне становище українського товариства. “Рада”, ч. 114, 1909.

О. В. Градовская (некролог). “Рѣчь”, 1910.

Церковная школа. “Московскій Еженедѣльникъ”, чч. 24 і 25, 1909.

Кризисъ духовнаго образования. “Вѣстникъ Воспитанія”, I, 1909.

Отмѣна автономіи духовныхъ академій. “Вѣстникъ Воспитанія”, III, 1909.

Изъ жизни духовной школы. “Вѣстникъ Воспитанія”, II, VIII, 1909.

Изъ жизни женскихъ училищъ. “Вѣстникъ Воспитанія”, II, 1909.

Новыя мѣропріятія относительно духовныхъ академій. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1909.

Сѣздъ законоучителей. “Вѣстникъ Воспитанія”, VI, 1909.

Церковная школа въ Финляндіи. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1909.

Библіотека “Молодість”. Т. I-IV, К., 1906-1908. “Вѣстникъ Воспитанія”, I, 1909 (рецензія).

М. Куплетъ жій. Общеобразовательная школа въ русскомъ государствѣ. СПб., 1908. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1909 (рецензія).

Проф. М. Грушевскій. Украинство въ Россіи, его запросы и нужды. СПб., 1906. “Русская школа”, II, 1908 (рецензія).

1910

На ниві українознавства. “Рада”, ч. 115, 1910.

Церковныя школы. “Вѣстникъ Воспитанія”, II, 1910.

Правда о духовныхъ академіяхъ. “Вѣстникъ Воспитанія”, III, 1910.

Новый уставъ духовныхъ академій. “Вѣстникъ Воспитанія”, V, 1910.

Церковно-школьныя дѣла. “Вѣстникъ Воспитанія”, VI, 1910.

1911

Государственный Контроль (1811-1911). I-XIV, 1-358, СПб., 1911. Видання Державнаго Контролю. О. Лотоцькому належить авторство розділів (VI-XVI, 1-221, 290-305). Вступленіє (VI-XVI). Учрежденіє особаго выдомства Государственнаго Контроля (1-4). Государственный Контролеръ, баронъ Б. Б. Кампенгаузенъ (4-10). Совѣтъ Государственнаго Контроля (11-15). Канцелярія Государственнаго Контроля. Счетныя экспедиціи (15-17). Условія дѣятельности Государственнаго Контроля (17-24). Повѣрка отчетности въ

военныхъ департаментахъ (25-31). Временныя ревизіонныя комиссіи въ Государственномъ Контролѣ (31-34). Недостаточность личнаго состава въ контрольныхъ учрежденіяхъ (34-40). Ревизія мѣстныхъ оборотовъ черезъ посредство казенныхъ палатъ (40-42). Установленіе системы генеральныхъ отчетовъ (42-53). Дѣятельность Государственного Контроля въ первую половину царствованія императора Николая I (54-59). Новое "Образованіе Государственного Контроля" 30 декабря 1836 г. (59-69). Составъ Государственного Контроля. — Государственные контролеры А. З. Хитрово и гр. Кушелевъ-Безбородко и товарищи Государственного Контролера М. М. Брискорнъ и И. Ѳ. Апрѣлевъ (69-74). Личный составъ вѣдомства (74-79). Условія дѣятельности Государст. Контроля послѣ новаго его Образованія (79-86). Исполненіе Государственнымъ Контролемъ специальныхъ порученій (86-89). Повѣрка расходовъ военного времени (89-91). Перевѣрка въ Государственномъ Контролѣ подлинной отчетности, обрѣвизованной счетными частями распорядительныхъ управленій (91-94). Начало установленія фактическаго контроля (94-96). Недостатки генеральныхъ отчетовъ и необходимость контрольной реформы (96-100). Государственные контролеры Н. Н. Анненковъ, В. А. Татариновъ, А. А. Абаза и С. А. Грейчъ — Товарищи Государственного Контролера П. М. Донауровъ и М. Н. Островскій (101-112). Докладъ В. А. Татарина о системѣ государственной отчетности за границей и всеподданнѣйшій докладъ Н. Н. Аненкова о примѣнимости этой системы въ Россіи (112-116). Учрежденіе Высшей и Специальной Комиссіи для преобразованія государственной отчетности (116-122). Труды Высшей Комисіи и отношеніе къ нимъ вѣдомствъ (122-130). Вопросъ объ изыятіяхъ отъ общеустановленнаго порядка (130-132). Смѣтная реформа (133-151). Кассовая реформа (161). Контрольная реформа (161-170). Смѣтныя и кассовыя правила послѣ реформы государственной отчетности (170-174). Дальнѣйшее, послѣ контрольной реформы, развитіе ревизіонной системы (174-181). Участіе Государственного Контроля въ разсмотрѣніи финансовыхъ смѣтъ. Результаты введенія смѣтной, кассовой и контрольной реформъ (181-185). Полевой Контроль въ войну 1877-1878 г.г. (185-203). Полевой Контроль въ Ахалъ-Текинскую экспедицію 1880-1881 г.г. (203-211). Отчеты Государственного Контроля по исполненію государственной росписи (211-221). Устройство ревизіи государственныхъ кредитныхъ установленій (290-305).

Еще одна духовно-учебная реформа. “Вѣстникъ Воспитанія”, VII, 1911.

Новая духовно-учебная реформа. “Вѣстникъ Воспитанія”, VI, 1911.

Вінок. Читанка з 100 малюнками. Розділи: Серед маленьких дітей. — Що живе на світі. — Що росте. — Од льоду до льоду. — Серед людей (Розум. — Праця. — Правда. — Рівність, братерство. — Рідне). — Бог і люде. — 8°, 1-506, Москва, 1911.

1912

Гибель “Просвіт”. “Украинская Жизнь”, I, 1912.

Lex Richniana. “Украинская Жизнь”, V, 1912.

Українські моменти въ Холмскомъ вопросѣ. 8°, 1-14, Москва, 1912 (відбитка з “Украинской Жизни”, IV, 1912).

Съ больной головы на здоровую (отвѣтъ члену Государственной Думы А. Никольскому). “Украинская Жизнь”, IX, 1912.

1913

Українській вопросъ въ Четвертой Думѣ. “Украинская жизнь”, VI, 1913.

Политика пуганой вороны (по поводу нового украинскаго законопроекта). “Украинская Жизнь”, IX, 1913.

Национальная школа въ Государственной Думѣ. “Вѣстникъ Воспитанія”, VI, 1913.

Новые церковно-школьные вопросы. “Вѣстникъ Воспитанія”, V, 1913.

Духовно-учебныя дѣла. “Вѣстникъ Воспитанія”, V, 1913.

Червона Хусточка. Казка. 32°, 1-16. СПб., 1913.

1914

Українські дни въ Государственной Думѣ. “Украинская Жизнь”, III, 1914.

Возрожденная Галичина. “Вѣстникъ Воспитанія”, II, 1914.

Административный строй Галиции. “Право”, ч. 43, 1914.

Борьба за школу въ Галиции. “Вѣстникъ Воспитанія”, IX, 1914.

Народное образование въ Галиции. “Вѣстникъ Воспитанія”, VIII, 1914.

Церковныя отношенія въ Галиціи. “Украинская Жизнь”, 1914.

Уніатская церковь въ Галиціи. “Рѣчь”, 1914.

Православный прозелитизмъ въ Галиціи. “Рѣчь”, 1914.

Новыя теченія въ духовной школѣ. “Вѣстникъ Воспитанія”, VI, 1914.

Новыя воспитательныя мѣры въ духовныхъ школахъ. “Вѣстникъ Воспитанія”, I, 1914.

Читанка. “Мальовані казочки”. 32°, 1-16. СПБ., 1914.

1915

О. Е. Коршъ объ украинскомъ вопросѣ. “Украинская Жизнь”, III-VI, 1915.

Дни нашей жизни. “Украинская Жизнь”, VIII-IX, 1915.

Галичина, Буковина, Угорская Русь. 8°, 1-281. М., 1915. Видання друге (видання перше — 1914 р.). В цій збірній праці, О. Лотоцькому належить авторство статтів: Національное и литературное движеніе въ XIX ст. (57-88). Административный строй (Автономія Галиціи; политической и социальный характеръ галицкой автономіи; автономное устройство Буковины; административное устройство Угорской Руси (88-97). Національныя отношенія (Польско-украинская борьба; румынско-украинскія отношенія; мадьяризація Угорской Руси; нѣмецкій элементъ въ Прикарпатской Руси; евреи въ Прикарпатской Руси (99-139). — Политическая жизнь (Политическія партіи; старорусинство — “москвофильство”; барьба за избирательный законъ (140-166). — Церковныя отношенія въ Галичинѣ (Уніатская церковь въ Галичинѣ; православный прозелитизмъ в Галичинѣ (167-178).

Буковинская православная церковь. “Украинская Жизнь”, VIII-IX, 1915.

Украинскій лазаретъ въ Петербургѣ. “Украинская Жизнь”, I, 1915.

1916

Украинство въ призмѣ реакціонной мысли. “Украинская Жизнь”, I, 1916.

Украинское національное представительство. “Украинская Жизнь”, IV-V, 1916.

На общественномъ посту. М. С. Грушевскій, какъ общественный дѣятель. “Украинская Жизнь”, XII, 1916.

За родную школу. “Вѣстникъ Воспитанія”, V, 1916.
Народное образование на украинскомъ югѣ. “Лѣтопись”, X, 1916.

Колобок. Співана казочка на три дії. Завів пісні на голос П. Б. (З малюнками Е. Е.). 16°, 1-32. Петроград, 1916.

1917

Селянська доля — земля й воля. 8°, 1-24. Петроград, 1917 (друкувалося в “Думські Вісти — Рідна Справа”, 1906).

Українській моментъ въ польскомъ государственномъ строительствѣ. “Рѣчь”, ч. 94, 1917.

Українській вопросъ. 8°, 1-191. М., 1917. Видання третє (перше видання — 1915 р., друге — 1916 р.). Праця спільна з П. Я. Стебницьким з участю (стаття про мистецтво) К. В. Широцького. О. Лотоцькому належить авторство статтів: I. Основные элементы украинской національной идеи (Различіе великорусскаго и малорусскаго типовъ, какъ результатъ исторической жизни (10-14). — Антропологическія и этнографическія различія (14-18). — Украинскій языкъ, какъ наиболѣе существенная и яркая черта народной индивидуальности; историческія основы особности украинскаго языка; литературные памятники украинскаго языка; національная стихія въ русскомъ и украинскомъ языкахъ; языкъ или нарѣчіе; различіе русскаго и украинскаго языковъ: вопросъ о чистотѣ и народности современнаго литературнаго украинскаго языка (19-33). Единство украинскаго національнаго типа и языка (34-38). Національное имя (38-41). II. Украинское національное движеніе въ прошломъ и настоящемъ, какъ выраженіе національнаго самоопредѣленія (Національное движеніе въ XVII-XVIII в.в. (41-46). — Національное движеніе въ первой половинѣ XIX в. (46-49). — Національное движеніе въ 60-70 годы (49-51). — Политика подавленія національной жизни Украины (51-58). — Перенесеніе литературной дѣятельности въ Галицію (58-61). — Національное движеніе послѣ 1904-1905 г.г. (62-75). — Новый періодъ репрессій противъ украинскаго движенія (75-77). — Формы украинской политической мысли (77-79). III. Національныя приобрѣтенія украинства (79-84). — Научная литература (84-88). — Пресса (88-91). — Школа (91-98). — Общественныя учрежденія (98-104). — Театр (104-110). — Музыка (110-118). IV. Русская государственность и общественность въ отношеніи къ украинству (Украинское движеніе, какъ факторъ прогрессивно-

демократическій (139-141). — Отношеніе прогрессивныхъ круговъ къ украинскому движенію (142-144). — Оффиціальная идеологія великорусскаго централизма (144-147). — Вредныя послѣдствія репресій для народнаго просвѣщенія: статистика грамотности (154-155); родной языкъ — основа просвѣщенія (155-159); отзывы авторитетовъ (159-161); общественное мнѣніе и частная инициатива въ вопросѣ объ украинской школѣ (161). — Экономическія послѣдствія репресій (162-164).

Державна Дума. Календар “Благотворительнаго О-ва изданія общепользыхъ и дешевыхъ книгъ” на р. 1917. К., 1917.

Народня освіта на Україні. Календар “Благотворительнаго Общества изданія общепользыхъ и дешевыхъ книгъ” на р. 1917.

1918

Північний вогник (1898-1918). “Книгарь”, IX, 1918.

Життя Ісуса Христа. 8°, 1-124. Київ, 1918.

Було колись. Читанка з поля історії, ч. I, 8°, стор. 1-173. Київ, 1918.

Вінок. Читанка перша. 16°, 1-192. Полтава, 1918.

Вінок. Читанка друга, частина перша. 8°, 1-118. Полтава, 1918.

Вінок. Читанка друга, частина друга. 16°. Полтава, 1918.

Вінок. Читанка друга, частина третя. 16°. Київ, 1918.

Весна. Читанка для маленьких дітей. 16°, 1-62. Київ, 1918.

Баю-баю. Читанка. 16°, 1-158. Київ, 1918.

1919

L'Ukraine. Les origines de l'Etat Ukrainien. — Notre constitution. — Nos relations internationales. — Nos rapports avec la Russie. — La situation de l'Etat Ukrainien au Congrès international. (Збірник сконфісковано окупаційною владою в Царгороді 1919).

Туреччина й Україна (в турецькій мові). 8°, стор. 1-8. Стамбул, 1919.

1920

Перспективи. “Воля”, т. IV, ч. 13, 1920.

Міжнародні перспективи на Сході. “Воля”, т. III, чч. 2, 3, 4. 1920.

Літературні новини. (В. Королів-Старий. Чмелик, Київ-Прага, 1920 р.) “Воля”, т. IV, ч. 9. 1920.

Пам'яті Ф. П. Матушевського. “Воля”, т. IV, ч. 3. 1920.

Друг нашого народа (пам'яті академіка О. Шахматова). “Воля”, т. III, ч. 12. 1920 (передрук — під т. “Олексій Шахматов” — “Хроніка НТШ”, ч. 63-64, 1920 р.).

1921

Після бурі. “Українська Трибуна”, ч. 23, 1921.

Єдиним фронтом. “Українська Трибуна”, ч. 28, 1921.

“Так було, чи так і буде?” “Українська Трибуна”, ч. 30, 1921.

На все свій час. “Українська Трибуна”, ч. 33, 1921.

Не гаймо часу. “Українська Трибуна”, ч. 35, 1921.

Безплідна смоковниця. “Українська Трибуна”, ч. 38, 1921.

На ріках Вавилонських. “Українська Трибуна”, ч. 35, 1921.

Наука. “Українська Трибуна”, ч. 41, 1921.

Перспективи. “Воля”, т. I, ч. 4, 1921.

Брат на брата (в справі Української Національної Ради у Відні). “Воля”, т. II, ч. 6-7. 1921 (передруковано — “Українська Трибуна”, ч. 14, 1921).

Каміння заговорило. “Воля”, т. II, ч. 2, 1921.

Хождение полуночное (фелетон). “Воля”, т. I, ч. 2, 1921.

Пригоди Вовка-Неситого. Казка. 32°, стор. 1-67. Львів, 1921. Видавництво “Світ Дитини”.

1922

Перлинки. Перша читанка. 16°, 1-102. Чернігів, 1922.

Вінок. Читанка. Частина перша. 16°, 1-150, Київ, 1922.

До українських громадян на еміграції. “Вісти Українського Національного Союзу”, VI, ч. 1, 1922.

1923

Церковна справа на Україні. “Літературно-Науковий Вістник”, V, 1923.

Лозанська умова. “Трибуна України”, V-VI, 1923.

На старих позиціях. “Трибуна України”, ч. 2-4, 1923 (Передрук “Свобода”, 5.XI.1923).

Naboženska walada na Ukrajinie. “Tribuna”, ч. 295, 1923.

Hospodarske vyhlidky ve Vychodni Europe. "Tribuna", 3, X. 1923.

Turecko a Rusko po ujednani lausannskem. 10. VIII (№ 185), 1923.

Біблійна історія Старого Заповіту. 8°, 1-49. Львів, 1923. Видання спілки "Відбудова".

Біблійна історія Нового Заповіту. 8°, 1-60. Львів, 1923. Видання спілки "Відбудова".

Біблійна історія Нового Заповіту. 8°, 1-55. Львів, 1923. Видання спілки "Відбудова".

Новий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. 8°, 1-153. Варшава, 1923.

Вінок. Читанка. Частина перша. 16°, 1-156. Київ, 1923.

1924

Церковне право. In folio, 1-94. Прага, 1924 (літографічне видання).

Наука віри (короткий катехизм). 8°, 1-60. Львів, 1924.

Seste vyroci ukrajinske statni samostatnosti. "Tribuna", № 22, 1924.

1925

Церковний Устав князя Володимира Великого. 1-44. Львів, 1925 (відбитка з "Ювілейного Збірника НТШ у Львові в пятидесятиліття основання (1873-1923)").

"Свиток Ярославль". 8°, 118-138. Прага, 1925. Відбитка з "Наукового Ювілейного Збірника Українського Вільного Університету в Празі, присвяченого Президентові Т. Г. Мазарикові".

Изъ истории украинской книги. "Славянская Книга", XII, 1925.

На рiках Вавилонських. "Український Вістник", ч. 1, 1925.

Памяти П. Я. Стебницького. "Український Вістник", ч. 1, 1925.

Засади української державної політики. In folio, 1-3. Варшава, 1925 (окреме літографоване видання).

Terra incognita. "France-Ukraine", 1925.

Le travail intellectuel des emigres ukrainiens. "France-Ukraine", XI-XII, 1925.

Le Congres Scientifique Ukrainien a Prague. "France-Ukraine", 1925.

Єдність християнської церкви. “Духовна Бесіда”, чч. 4 і 5, 1925.

Змінність церковного устрою. “Духовна Бесіда”, чч. 11 і 12, 1925.

Національний елемент в християнстві. “Духовна Бесіда”, чч. 2 і 3, 1925.

На шляху до прояснення. “Тризуб”, ч. 3, 1925.

Ювілей академіка Ст. Смаль-Стоцького. “Тризуб”, ч. 4, 1925.

Виставка праць Студії Пластичного Мистецтва у Празі. “Тризуб”, ч. 5, 1925.

Під тягарем громадської праці (На 15 роковини смерті В. М. Доманицького). “Тризуб”, ч. 5, 1925 (передрук — “Канадійський Фармер”, ч. 51, 1925).

Наші школи. Український Вільний Університет у Празі. “Тризуб”, ч. 6, 1925.

Наші видавництва. Видавництво Українського Вільного Університету в Празі. “Тризуб”, ч. 9, 1925.

Український Науковий Зїзд. “Студентський Вісник”, ч. 9-11, 1925. Прага, 1925.

Казка про білого бичка. “Наша громада”, ч. 8-9, 1925.

Безконечні казочки. “Світ Дитини”, 1925.

Веселі танці. “Світ Дитини”, 1925.

Весняні забавки. “Світ Дитини”, 1925.

Гоп-гоп! “Світ Дитини”, 1925.

Гулянки. “Світ Дитини”, 1925.

Дорога могила. “Світ Дитини”, 1925.

Ладу ладусі (оповідання для дітей). “Світ Дитини”, 1925.

По-над рідним краєм (оповідання для дітей). “Світ Дитини”, 1925.

Сон (оповідання для дітей). “Світ Дитини”, 1925.

Сон літом (оповідання для дітей). “Світ Дитини”, 1925.

Сестра (оповідання для дітей). “Світ Дитини”, 1925.

Ходить сон коло вікон (оповідання для дітей). “Світ Дитини”, 1925.

Зустріч (оповідання для дітей). “Молода Україна”, VIII, 1925.

Задрість (оповідання для дітей). “Молода Україна”, IX, 1925.

1926

Українська книга. Livre Ukrainien. 8°, 1-16. Прага, 1926. (Виставка Книжної Культури при Міжнародньому Зїзді бібліотекарів і приятелів книги в Празі).

Les perspectives économiques de l'Europe Centrale.
“France-Ukraine”, VIII-IX, 1926.

Старий забобон. “Тризуб”, ч. 12, 1926 (передрук — “Канадійський Фармер”, ч. 4, 1926).

Слова і діла. “Тризуб”, чч. 13 і 14, 1926.

Історичні основи нашої державної незалежності. “Тризуб”, ч. 17, 1926.

Федеративна фікція. “Тризуб”, ч. 19, 1926.

Як появилoся повне видання “Кобзаря”. “Тризуб”, ч. 23, 1926.

Будьмо готові. “Тризуб”, ч. 29, 1926.

До психології московської еміграції. “Тризуб”, ч. 30, 1926.

Ганебний ювілей. “Тризуб”, ч. 33, 1926 (передрук — “Канадійський Фармер”, ч. 26, 1926).

Заповіт Симона Петлюри. “Тризуб”, чч. 35-37, 1926.

Коли і як. “Тризуб”, ч. 40, 1926.

Гніваються. “Тризуб”, ч. 42, 1926.

Видавнича справа на Україні. “Тризуб”, ч. 43, 1926.

Безконешна казка (На тему поворотництва). “Тризуб”, ч. 43, 1926.

Листки з пам'яті. “Тризуб”, чч. 45, 80, 81, 1926.

“Кивають на Петра”. “Тризуб”, чч. 49 і 50, 1926.

Перший день українського Наукового Зїзду. “Тризуб”, ч. 51, 1926.

Члени Українського Наукового Зїзду в Подєбрадах. “Тризуб”, ч. 53, 1926.

Останній день Українського Наукового Зїзду. “Тризуб”, ч. 53, 1926.

По Науковому Зїзді. “Тризуб”, ч. 56, 1926.

Napoleon et l'Ukraine. “France-Ukraine”, III-IV, 1926

Chevtchenko-poete national de l'Ukraine. “France-Ukraine”, III-IV, 1926.

Пемонт української національної думки. “Славянская Книга”, II, 1926.

Пекучі питання. “Студентський Вісник”, ч. 9-10, 1926.

Лицарь національного обов'язку (С. О. Єфремов). “Українське життя”, ч. 10, 1926.

Біблійна історія Старого Заповіту. Наклад другий. 8°, 1-47. Львів, 1926.

Віночок. Букварь. — **Вінок.** Перша читанка. 8°, 1-44 + 1-62. Прага, 1926.

Вінок. Друга читанка. 1-168. Прага, 1926.

Ботокуди. "Тризуб", ч. 43, 1926.
Зайчики (фелетон). "Тризуб", ч. 78, 1926.

1927

- На порозі нового року. "Тризуб", ч. 59, 1927.
Державна незалежність, як основа життя нації. "Тризуб", ч. 66, 1927.
Шевченкові роковини. "Тризуб", ч. 69, 1927.
Зневажена справа. "Тризуб", ч. 70, 1927.
Непорозуміння чи нерозуміння. "Тризуб", ч. 72, 1927.
Церковна справа в українській державі. "Тризуб", ч. 73, 1927.
"Пропащий час" та національно-державні висліди з нього. "Тризуб", ч. 74, 1927.
Уривок з пам'яті (На могилу П. І. Чижевського). "Тризуб", ч. 75, 1927.
Перед бурею (сторінка з спогадів). "Тризуб", ч. 77, 1927.
Листки з пам'яті. "Тризуб", ч. 81, 1927.
Постать Симона Петлюри. "Тризуб", ч. 83, 1927.
Еміграційне студентство. "Тризуб", ч. 99, 1927.
Науковий орган Української Господарської Академії. "Тризуб", ч. 99, 1927.
Справжні пружини. "Тризуб", ч. 100, 1927.
Хрестний шлях української церкви. "Тризуб", ч. 101, 1927.
Dix ans de lutte. "France-Ukraine", 1927.
Старий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. Видання перше. 8°, 1-159. Варшава, 1927.
Новий Заповіт. Біблійна історія для шкіл середніх. Видання друге. 8°, VI і 153. Варшава, 1927.
Календар "Дніпро" на 1928. "Тризуб", ч. 101, 1927 (рецензія).
О. Жониський. Вибрані твори (рецензія). "Тризуб", ч. 106, 1927.
Календар "Просвіти" на 1928 р. (рецензія). "Тризуб", ч. 101, 1927.

1928

- На світанку церковного визволення. Календар-альманах "Дніпро". Львів, 1928.
Повѣсть временныхъ лѣтъ (фейлетон). "Тризуб", ч. 109, 1928.

Десятиліття проголошення української державної незалежності. "Тризуб", чч. 110-111, 1928.

"Пункты малороссійскаго духовенства". "Тризуб", ч. 115, 1928.

Памяти В. Б. Антоновича. "Тризуб", ч. 122, 1928.

В царині наклепу та інсинуацій. "Тризуб", ч. 124, 1928.

На зорі української національно-державної думки. "Тризуб", ч. 125, 1928.

Симон Петлюра в українській еміграції. "Тризуб", чч. 126, 127, 1928.

Український Никодим (В. Ф. Симиренко). "Тризуб", чч. 128, 129, 1928.

Ідея державної незалежності в творах Т. Шевченка. "Тризуб", чч. 134-135, 1928.

Нестор Новий. Повѣсть временных лѣтъ (фелетон). "Тризуб", ч. 109, 1928.

Лисичка-сестричка. Казка. 16°, 1-144. Львів, 1928. "Діточа Бібліотека", кн. 80.

Зайчик-побігайчик. Казка. 16°, 1-70. Львів, 1928. "Діточа Бібліотека", кн. 83.

Пташині гостини (оповідання для дітей). "Світ Дитини", 1928.

1930

Державний провід Симона Петлюри. 8°, 1-23. Париж, 1930 (відбитка з "Тризу́ба", чч. 228-229).

Д-р Є. К. Лукасевич (некролог). "Тризуб", ч. 211, 1930.

Підсумки (під новий рік). "Тризуб", ч. 214, 1930.

Кінець обмовної справи. "Тризуб", ч. 235, 1930.

Wspomnienie pośmiertne. Jan Niecisław de Courtenay (1814-1929). "Prometeusz", Warszawa, 1930.

Les bases de la politique d'Etat Ukrainien. "Promethee", № 39, 1930.

1931

Українські джерела церковного права. 8°, 1-320. Варшава, 1931.

ЗМІСТ: Вступні уваги: Правні умови життя української церкви і характер її правних пам'яток. Обсяг матеріалу українських джерел церковного права. Досліди над українськими джерелами церковного пра-

ва. Конфесійний обсяг студій. Д ж е р е л а в н у т р і ш н ь о г о права церкви. I. Святе Письмо. Значення Св. Письма, як основного джерела церковного права. Мова Св. Письма. Рукописи й друки Св. Письма. Переклад Св. Письма на українську мову. II. Богослужбові книги: Службники: Старі наші Службники. Стрятинський Службник єп. Гедеона Балабана. Літургіаріон митрополита Петра Могили. Праці Є. Славинецького над богослужбовими книгами. Українізація слов'янського тексту богослужбових книг. Перешкоди до націоналізації богослужбових книг та церковні служби. Переклади богослужбових книг на українську мову. Требники: Перші Требники рукописні й друковані. Требник єп. Гедеона Балабана. Требник митр. Петра Могили. Чиновники: Чини хиротоній. III. Символічні книги. IV. Канонічні кодекси: Номоканони — Кормчі книги. Сінтаґма М. Властаря. Канонічні кодекси Никона Черногорця. Елементи світського права в Кормчих: Еклога, Прохирон, “Закон судний людем”, “Руська Правда”. Характер впливів візантійського права. Український тип Кормчих. Значення Кормчої книги. Люблинська Кормча. Київський Номоканон. Друковані видання канонічного кодексу. V. Соборні постанови: Собори єпархіяльні. Загально-церковні-крайові собори української церкви. VI. Патріярші грамоти. VII. Канонічні трактати. VIII. Пам'ятки полемічного письменства: Становище України з погляду конфесійного. Роля полемічного письменства. Сучасний стан дослідів над полемічним письменством з погляду права. Головні моменти православно-католицької та православно-уніятської полеміки. Церковно-правний елемент у полемічному письменстві. Полеміка в справі правного становища церкви. Полеміка в справі соборно-правного устрою церкви. Полеміка в календарній справі. Полеміка в справі celibату. Полеміка на церковно-історичному ґрунті. Полеміка на фронті православно-протестантському. Полеміка проти розкольників. Полемічні твори проти нехристиянських конфесій. IX. Устави церковних установ. X. Акти обрання та церковні посади. XI. Духовниці. Д ж е р е л а з о в н і ш н ь о г о п р а в а ц е р к в и . I. Пам'ятки першої доби державної незалежності: Церковний Устав Володимира В., Церковний Устав Ярослава Мудрого. Церковно-уставні грамоти удільних князів. Ханські ярлики. II. Пам'ятки литовсько-польської доби: Грамоти литовських князів. Пам'ятки законодатні. Юридичні трактати в оборону прав церкви. III. Пам'ятки другої доби державної незалежності. IV. Пам'ятки російської доби. Пам'ятки законодатні. Духовний Регламент. “Устав Духовних Консисторій”. “Книга о должностях пресвитеров приходских”. Збірка російських законів. Адміністративні акти поневолення української церкви. “Пункты о выгодах малоросійскаго духовенства”. Постанови Пинської Конгрегації р. 1791. IV. Нова доба української державної незалежності. Кінцеві уваги. Головніші джерела і література. Резюме.

Церковно-правні основи автокефалії. 8°, стор. 58-71. Варшава, 1931 (відбитка з "Елпіс"-у, кн. V, 1931).

Патріярші грамоти. "Тризуб", чч. 285-286, 1931.

Симон Петлюра про культурну працю на еміграції. "Тризуб", чч. 278-279, 1931.

Ян Неціслав Бодуен де Куртене (некролог). "Тризуб", чч. 260-261, 1931.

1932

Сторінки минулого, т. I. 8°, 1-289. Варшава.

ЗМІСТ: Дитячі літа. Гірке коріння науки. Перші кроки громадського життя. Рік на селі. В академії. Академічний побут. Студентство. Професура. Подорожі по Україні. Скінчення академії. Служба в Державному Контролі. Громадські організації в Києві. Постаті українського громадянства 90-х рр. Проф. В. Б. Антонович. О. Я. Кониський. М. С. Грушевський. І. С. Левицький. М. В. Лисенко. М. П. Старицький. М. Ф. Комаров. Т. Р. Рильський. Я. М. Шульгин. В. Н. Вовк-Карачевський. К. П. Михальчук. А. М. Грабенко. С. І. Ерастов. Г. Л. Берло. Г. П. Ямпольська. П. Т. Рябашапка. Торський. Київське духовенство. Громади студентські і гімназійні. В. М. Доманицький. Семинарська громада. Ф. П. Матушевський. Національний рух у подільській семінарії. "Т.У.П." Археологічний з'їзд. Театр у Києві. Видавництво "Вік". Літературна праця. Виїзд з Києва. Показчик імен.

Церковна соборність. 16°, 1-32. Луцьк, 1932.

Autokefalia. Zasady autokefalji. 8°, 1-218. Warszawa, 1932.

Zagadnienie religijne w ZSRR. 1-23. Kraków, 1932 (Відбитка з "Przeglądu Współczesnego", № 121, 1932).

Український Архиєратикон. 8°, 1-37. Варшава, 1932. (Відбитка з "Елпіс"-у, кн. VI).

1933

Сторінки минулого, II. 8°, 1-484. Варшава, 1933.

ЗМІСТ: Вступ. Переїзд до Петербургу. Українська колонія в Петербурзі. Старша громада: Д. Л. Мордовець-Сліпченко. — П. Я. Стебницький. — О. О. Русов. — Ф. К. Вовк. — М. А. Славинський. — Ю. С. Грибінюк. — А. Ф. Кащенко. — П. М. Саладилов. — П. П. Пелехин. — О. І. Бородай. — О. П. Шликевич. — В. А. та О. В. Алексієви. — Ігн. П. Житецький. — Ірод О. Житецький. — М. Могилянський. — П. П. Катеринич. — С. І. Афанасіїв. — Я. П., М. І. та О. П. Забіли. — Ю. І., В. І. та П. Ю. Б'яловеські. Молодша українська громада. Студентство: Українське студентство в столиці. — Початкове життя студентської громади. —

Особовий склад давнішої студентської громади. — Переломовий час у житті студентства. — Внутрішня організація та внутрішнє життя громад. — Ідеологічні настрої студентства. — “Український Студент”. — Фінал і підсумки організації студентства. — “Батьки” і “діти”. Столичні гості: М. С. Грушевський. — Є. Х. Чикаленко. — О. Х. Саліковський. — І. М. Полторацький. — О. Колесса. — І. Раковський. — Є. Олесницький. Моя служба. Життя українця в столиці. Цензурні митарства. Додаток: Историческая Записка К. А. Военского по вопросу объ ограничительных распоряженіяхъ, касающихся малорусской письменности. “Прогресса” на півночі. Товариство ім. Т. Г. Шевченка. Перша революція. Петербурзькі відгуки українських партійних настроїв. Український клуб “Громада”. Російська Академія Наук в українській справі: Академік Ф. Є. Корш. — Академік О. Шахматов. Записка “Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатного слова”. Український переклад Євангелія. Українська справа в російському освітленні: Російська позиція в українській справі. — Характерні постаті російського громадянства в їх відношенні до українства — Українська справа на російських з’їздах. Лябораторія “общерусской” душі. “Між двома душами”. “Слов’янська політика в українській справі.

Ukrainska myśl polityczna. 8°, str. 1-12. Warszawa, 1933 (відбитка з кварт. “Wschód-Orient”, № 1-2).

Українська еміграція, як явище соціальне. “Тризуб”, ч. 390, 1933.

L’emigration ukrainienne-phenomene sociale. 8°, 1-4. 1933 (відбитка з “Promethee”, № 80, 1933).

1934

Сторінки минулого. Т. III. 8°, 1-396. Варшава, 1934.

ЗМІСТ: Д е р ж а в н а Д у м а . Перша Дума. — Українська парламентарна фракція. — Союз Автономістів. — Члени першої Думи. — Друга Дума. — Третя Дума. — Четверта Дума. — Думські дебати в українській справі в часі війни. С п р а в а у к р а ї н с ь к о ї ш к о л и . Ш е в ч е н к о в і р о к о в и н и . Петербурзькі урочистості. — “Німий ювілей” та думські з приводу його дебати. В и д а н н я п о в н о г о “К о б з а р я” . В . М . Д о м а н и ц ь к и й . Е н ц и к л о п е д і я “ У к р а ї н с ь к і й н а р о д ь в ь е г о п р о ш л о м ь и н а с т о я щ е м ь ” . Літературна праця. В церковних колах. Польська колонія в Петербурзі. Перед бурею. Політична реакція та репресії. — Репетиція українського погрому. — Українська позиція на початку війни. — Генеральний погром у вигляді визволення. — Укра-

їнство в світлі реакційної думки. — Голоси з поступового табору. — Голоси остороги. — Українство перед революцією. — Перелом в українських настроях. — Політична нарада. Р е в о л ю ц і я . Історичні прелюдії російської революції. — Українство в російській революції. — Українська декларація. — Українська маніфестація в столиці. — Українська депутація у голови революційного уряду. — Українська Національна Рада. — Подорож до Києва. — Тактика Тимчасового Уряду в українській справі. — Кадетський партійний з'їзд. — Декрет про освіту на Україні. — Справи церковні. — Поворот митроп. Андрея Шептицького з заслання. — Виїзд на Буковину. Показчик імен. Портрети та ілюстрації.

Początki organizacji kościelnej na Rusi. "Elpis", II, 1934.

Kazimierz Chodynicki. Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. "Elpis". W., 1934 (рецензія).

Українське друковане слово. 4°, 58-66 (УТГІ). Прага, 1934.

Michał Hruszewski. "Czas", № 358, 1934.

Галя (оповідання для дітей). "Світ дитини", стор. 305-307, 1934.

1935

Автокефалія. Т. I. Засади автокефалії. 8°, 1-206. Варшава, 1935.

ЗМІСТ: Вступні уваги. Догма церковного устрою. Єдність християнської церкви. Соборність церкви: Термін і розуміння соборности. Догматичні основи соборности. Соборність як чинність церковно-громадська (ієрархія і паства). **Форми соборности:** Собор. Розуміння собору. — Джерела соборної конституції. — Склад соборів. — Участь єпископів у соборах. — Присутність клиру і мирян на соборах. — Голос ієрархів та мирян на соборах. — Рецепція соборних постанов. Братства. Виборче право церковної громади. Виборча засада в церкві. — Виборча практика старохристиянська та візантійська. — Виборча практика в інших православних церквах. — 13-те правило лаодикійського собору. Історичний розвиток соборної засади. Передумови еволюції церковного устрою. Завершеність православної догматичної науки. Змінність церковних канонів та устрою церковного. Національна засада в житті церкви. **Основи автокефальности.** Церковно-правні основи автокефалії. Державно-правні основи автокефалії. **Схема автокефального устрою.** Міжцерковна конструкція автокефалії. Різниця устрою окремих кон-

фесіональних церков. Конструкція соборного устрою православної церкви. Зміст і умови автокефальности. Теорія пентархії. Конституція автокефального устрою. Вступні уваги. Крайова автокефальна церква. Центральний устрій автокефальної церкви. Крайовий собор. — Голова церкви. — Синод. — Собор єпископів. — Церковно-народний собор і церковно-народна рада. Єпархіяльний устрій автокефальної церкви. Єпархія. — Єпархіяльний єпископ. — Єпархіяльний собор. — Єпархіяльна рада. — Деканати. — Парафія. Засади нормального статуту автокефальних церков. Післямова.

Автокефалія української православної церкви. “Українська загальна енциклопедія”, ч. 28, 1935.

Над свіжою могилою В. О. Біднова. “Тризуб”, ч. 28-29, 1935.

На київських горах. “Тризуб”, ч. 3-4, 1935.

Pamięci prof. Wasyła Bidnowa. 8°, 1-20. Warszawa, 1935 (відбитка з “Elpis”, IX).

E. Sakowicz. Kościół Prawosławny w Polsce (1788-1792). 1-272. W., 1935. “Elpis”, IX, 1935 (рецензія).

1936

Симон Петлюра. 1-118. Варшава, 1936.

Badania naukowe nad twórczością Szewczenki. 1-8. (Відбитка з “Przegląd Współczesny”, № 5, 1936.

“Духа унинія не дай мені!” (Чи маємо підстави для політичного песимізму?) 8°, 1-14. Львів, 1936 (Відбитка з Календаря-альманаху «Дніпро» на звичайний рік 1937).

1937

Батьки і діти на еміграції. 1-12. Львів, 1937. Відбитка з Календаря “Дніпро” на рік 1938.

Державницький світогляд Т. Шевченка. 1-24. Львів, 1937. Відбитка з “Повного видання творів Т. Шевченка”, т. IV.

Поезії Тараса Шевченка під російською цензурою. 1-24. Львів, 1937. Відбитка з “Повного видання творів Т. Шевченка”, т. IV.

Kościół Rosyjski na drodze do rewolucji. 8°, 1-14. Warszawa, 1937 (?).

Пригоди Вовка-Неситого. Казка, 1-59, Львів, 1937. Видання друге.

П. О. Куліш та М. П. Драгамонов у їх листуванні. 1-14, Прага, 1937.

1938

Автокефалія. Том II. Нарис історії Автокефальних Церков. 8°, 1-561. Варшава, 1938.

ЗМІСТ: Митрополія, як первісна форма автокефальної церкви. Патріархат. Окремі патріархати: константинопільський, антиохійський, александрійський та єрусалимський. Кипрська церква. Церква першої Юстиніани. Синайська церква. Грузинська (іберійська) церква. Новогрецька церква. Болгарська церква. Болгари на Балканському півострові. Християнство на Балканах на початку християнської доби. Охрещення Болгарії. Боротьба між Царгородом та Римом за юрисдикцію над болгарською церквою. Болгарські посольства до Риму. Адміністраційний устрій у болгарській церкві. Слов'янські засади болгарської церкви. Національний напрям державної та церковної діяльності Бориса і Симеона. Визнання болгарського патріархату за царя Петра. Зруйнування східного болгарського царства та скасування болгарського патріархату. Західно-болгарське царство та церква. Друге болгарське царство; відновлення незалежності болгарської церкви. Визнання східними патріархатами болгарського патріархату в Тернові. Візантійські заходи уневажнити тернівський патріархат. Ідейні напрямки церковної думки в Болгарії. Завоювання Болгарії турками: кінець її державної та церковної незалежності. Грецькі заходи щодо винародовлення болгар. Початки болгарського відродження. Греко-болгарська церковна боротьба. Утворення болгарського патріархату. Охридська архієпископія. Сербська церква. Християнство в Сербії. Сербська архієпископія. Сербський патріархат. Сербська церква у відновленій державі. Карловацька митрополія. Черногорська митрополія. Румунська церква. Початки християнства в румунів. Волоська церква. Молдаванська церква. Ієрархічно-адміністративні відносини румунської церкви. Фанаріотські впливи в румунській церкві. Національне відродження румунського народу в першій половині XIX ст. та роля церкви в тому відродженні. Уніонний рух в румунських господарствах; церковний бік цього руху. Секуляризація церковних маєтків. Закони в справах церковних. Устрій румунської церкви по великій війні. Митрополія германштатська чи сибінська. Буковинська митрополія. Слов'янські церкви на Сході Європи. Начерк головніших подій з історії української церкви до постанови московської церкви. Початки християнства на території України. Традиція про проповідь ап. Андрія Первозваного. Християнство на Україні за перших князів. Охрещення Руси за кн. Володимира Великого. Християнство за кн. Ярослава та його наступників. Джерело християнства. Початок ієрархії в Києві. Справа автокефалії за

князів Володимира та Ярослава. Обрання та поставлення митр. Клима. Канонічне становище української церкви. Московська церква. Спроби церковного унезалежнення ростово-суздальського краю. Поділ київської церкви. Церква по татарській неволі. Тимчасова єдність київської митрополії. Відокремлення галицької митрополії. Московська митрополія. Політичний зріст московської держави, як головна основа унезалежнення московської церкви. Зріст тенденції до звільнення московської церкви з-під влади царгородського патріярха. Самостійне поставлення в Москві митрополита місцевими єпископами. Спроба канонічної аргументації унезалежнення московської митрополії. Московський патріярхат. Причини постанови патріярхату. Патріярхи. Устрій московської церкви; устрій церкви за митрополитальної доби; устрій церкви за патріяршої доби. Взаємовідносини між церквою та державою. Приєднання української церкви до московської. Умові течії на Московщині в часі сполучення московської церкви з українською. Російська церква . Перед церковною реформою. Установлення св. Синоду. Відносини церковно-державні та церковно-суспільні. Національні відносини в церкві. На шляху до церковної революції. Церква в СРСР. Патріярх Тихон у боротьбі з комуністичною владою. Положення церкви під комуністичною владою. Церковні новотвори. Церква на еміграції. Нові церкви по великій війні. Албанська церква. Естонська церква. Латвійська церква. Литовська церква. Фінляндська церква. Церква в Чехо-Словаччині. Додатки: Бібліографічний покажчик. Іменний покажчик. Географічний покажчик.

На Ріках Вавилонських. Збірник статей. 1-192, Львів, 1938.

1939

В Царгороді. 8°, 1-179. Варшава, 1939.

ЗМІСТ: Призначення на становище посла в Туреччині. Подорож до Царгороду. Внутрішні положення в Туреччині по замиренні. Перші кроки в Царгороді. Справа мого визнання турецькою владою. Під фактичною окупацією Антанти. Справа української флотії. Добровольці в Царгороді. "В путях шайтана". У Вселенському Патріярхаті. Інформаційна праця. Спеціальні урядові доручення. Приватне життя. Моя димісія. По війні та мировій конференції. Додатки.

Схід і Захід у проблемі української культури. 8°, 1-16. Львів, 1939. Відбитки з II зшитка "Сучасне і Минуле".

Заручини. Оповідання. "Шлях", реліг.-гром. місячник. Луцьк, ч. 6 і 7 (26 і 27), червень, липень, 1939.

1949

Понад рідним краєм. Оповідання для дітей. Передрук. “Мій Приятель”, Вінніпег, ч. 9-10, 1949.

1951

Вірність великій ідеї. Симон Петлюра як політик і державний муж. 1-77. Париж-Лондон, 1951.

1956

Наша Віра. Короткий катехизис Православної Віри. 8°, 1-64. Фототипічне перевидання книги “Наука Віри” (1924) Українською Православною Церквою в ЗДА. 1956.

1957

Заповіт Симона Петлюри. Листки з пам'яті. У Збірнику “Симон Петлюра, державний муж”. 8°. (29-34; 35-45). Нью-Йорк, 1957.

1960

Пригоди Вовка-Неситого. Казка. Передрук. “Веселка”, Джерзі Сіті, 1961.

1961

Як появилoся повне видання “Кобзаря”. Передрук. Український православний календар. Бавнд Брук, стор. 106 - III, 1961.

Державницький світогляд Шевченка. Передрук. Альманах “Наш Шевченко”, вид. “Свободи”, УНСоюзу, Джерзі Сіті — Нью-Йорк, стор. 21-32, 1961.

Пригоди Вовка-Неситого. Казка. Передрук (продовження). “Веселка”, Джерзі Сіті, 1961.

1962

Пригоди Вовка-Неситого. Казка. Передрук (закінчення). “Веселка”, Джерзі Сіті, 1962.

1966

Сторінки минулого. Том I. 8°, 1-286.

Сторінки минулого. Том II. 8°, 1-481.

Сторінки минулого. Том III. 8°, 1-392.

Сторінки минулого (У Царгороді). Том IV. 8°, 1-175. Фототипічне перевидання Української Православної Церкви в ЗДА, Баунд-Брук, 1966.

1971

Автокефалія Української Православної Церкви і єдність християнської Церкви. Передрук. “Ювілейна книга 50-річчя відродження Української Православної Церкви”, стор. 43-47, Бавнд Брук, 1971.

Правні умови життя Української Православної Церкви і характер її правних пам'яток. Передрук. “Ювілейна книга 50-річчя відродження Української Православної Церкви”, стор. 54-62 (із світлиною автора), Бавнд Брук, 1971.

Пригоди Вовка-Неситого. 8°, 1-48. Видання III. “Нашим дітям-ОПЛДМ”, Торонто, 1971.

Зайчик-Побігайчик. Казка. Передрук. “Веселка”, Джерзі Сіті, 1971.

1972

Зайчик-Побігайчик. Казка. Передрук (продовження). “Веселка”, Джерзі Сіті, 1972.

1973

Лисичка-Сестричка. Казки. Передрук. “Веселка”, Джерзі Сіті, 1973.

1974

Лисичка-Сестричка. Казки (продовження). Передрук. “Веселка”, Джерзі Сіті, 1974.

Зайчик-Побігайчик. Збірка казок. Видання II. 1-64. Ілюстрації М. Михалевича. В-во “Євшан-зілля”, серія “Моя книжечка”, випуск ч. 49. Торонто, 1974.

1975

Лисичка-Сестричка. Казки. Передрук (закінчення). “Веселка”, Джерзі Ситі, 1975.

1976

Листки з пам'яті (С. Петлюра). Передрук. Український Православний Календар, Бавнд Брук, 1976, стор. 43-46.

Заповіт Симона Петлюри. Передрук. Український Православний Календар, Бавнд Брук, 1976, стор. 91-94.

Заповіт Симона Петлюри. Передрук. “Мета”, Мюнхен, ч. 4 (121), квітень, 1976.

1983

Підготовані до друку:

Український Архиєратикон. Передрук. Видання Митрополичого Видавничого Фонду, Бавнд Брук, 1983.

Українські джерела церковного права. Передрук. Видання Митрополичого Видавничого Фонду, Бавнд Брук, 1983.

Лисичка-Сестричка. Збірка казок. Видання II (вибір). 1-96. Ілюстрації М. Михалевича. В-во “Свшан-зілля”, серія “Моя книжечка”, випуск ч. 52. Торонто, 1983.

ЧАСТИННА БІБЛЮГРАФІЯ

статтей, рецензій і замітніших згадок про Олександра Лотоцького (та УНІ-В) в книжкових і періодичних виданнях, які пощастило занотувати, однак не включені сюди видання з-перед 1920 року — не було змоги їх розшукати (за винятком київського “Світла”).

I.

Власовський Іван, **“Нарис Історії Української Православної Церкви”**, т. III, IV/1, IV/2, С. Бавнд Брук, 1957-1966, I 262-385, IV/1 20-106, 257, 363-380, IV/2 87, 124, 129, 152, 176-179.

Власовський Іван, **“Проф. О. Г. Лотоцький, як церковний діяч”**, Український Правосл. Календар, С. Бавнд Брук, 1966, 91-97.

Винар Богдан, **“Український Науковий Інститут у Варшаві”**, Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964), Мюнхен — Нью-Йорк, 1965, 55-62.

Витанович І. та ін., **“Українська наука на еміграції між двома світовими війнами”**, Енциклопедія Українознавства, НТШ (статтейна), Т. I, Мюнхен — Нью-Йорк, 1949, 912-914.

У цій же статтейній ЕУ ще такі статті: О. Шульгин, **Ген. Секретаріат УЦР**, 503, **“Гетьманський уряд”**, 516, Полонська-Василенко і Чубатий М., **“Духовенство”**, 618, Ісаїв П., **“У.П. Церква”**, 618, 622, 639, Кравців Б., **“Петербург”**, 2026, Боцюрків Б. і Коровицький І., **“Рос. Прав. Церква”**, 2575, Баран С., **“Українська еміграція між двома світовими війнами”**.

У гасловій ЕУ такі гасла: **“Білоусенко”**, **“Богословіє”**, **“Варшава”**, **“Вік”**.

Гаюк Семен о. д-р, **“Золотий ювілей УАПЦ”**, Український Православний Календар, С. Бавнд Брук, 971, 88.

Дорошенко Дмитро, **“Мої спомини про давнє минуле (1901-1914)”**, Вінніпег, 1949, 49-50, 63-4, 81, 84-5, 157.

Дорошенко Дмитро, **“Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920)”**, Львів, 1923. Друге видання Мюнхен, 1963 (з покажчиком імен).

Дорошенко Дмитро, **“Історія України, 1917-1923”**, т. I-II, Ужгород, 1930-1932. Друге видання Нью-Йорк, 1952.

Дорошенко Дмитро, **“Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу”**, Берлін, 1940, V, XI, 46, 50-3, 61-2.

Дорошенко Дмитро, **“Українська еміграція до 1939 року”**, Велика Історія України I. Крип'якевича, вид. I. Тиктора, Вінніпег, 1948, 866-7.

Дорошенко Дмитро, **“Лицар праці і обов'язку”**, Календар “Дніпро”, Львів, 1935.

Дорошенко Дмитро, **“Український Науковий Інститут у Варшаві”**, Сьогочасне і минуле, НТШ, ч. 1-2, Мюнхен, 1949, 90-91.

Дорошенко Володимир, **“Мої Шевченкознавчі праці”**, Шевченко, Річник 4, УВАН в США, Нью-Йорк, 1955, 35-36.

Завітневич Василь, **“Видавнича діяльність Української Правосл. Церкви в США”**, Ювіл. Книга — 50-річчя Відродження Української Автокеф. Правосл. Церкви, С. Бавнд Брук, 1971, 66-71.

Іванис Василь, **“Стежками життя”** (Спогади), Книга IV і V, Новий Ульм, 1961-2, IV 235, V 40-2, 52, 87, 124, 129, 152, 176-9.

Кедрин Іван, **“Київ 1918”**, Календар-Альманах “Червоної Калини”, Львів, 1938. Передрук в “Альманаху УНСоюзу”, Джерзі Сіті — Нью-Йорк, 1968.

Кедрин Іван, **“Життя, події, люди”**, Нью-Йорк, 1976, 30, 35, 183, 209, 704.

Коровицький Іван (зред.), **“Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського”**, Вячеслав Липинський, Архів, Том VI, Філядельфія, 1972 (з пок. імен),

Матушевський Федір, **“Із щоденника українського посла”**, З минулого, збірник, УНІнститут, Варшава, 1938.

Муха Михайло (зред.), **“Іван Власовський, Пропам'ятна книга”**, Торонто, 1974, 52, 55, 92, 121-2.

Наріжний Симон, **“Українська еміграція”**, частина I, Прага, 1942 (з пок. імен).

Онацький Євген, **“Лотоцький Олександр”**, Українська Мала Енциклопедія, Книжка VII, Буенос-Айрес, 1960, 863.

Смаль-Стоцький Р., **“Лотоцький Олександр”**, Енциклопедія Українознавства, НТШ, словникова, Т. 4, Париж — Нью-Йорк, 1962, 1379-80.

Трембійський В. д-р, **“Відносини між Українською Державою і Царгородською Патріархією”**, Український Правосл. Календар, С. Бавнд Брук, 1965, 100-5.

Полонська-Василенко Наталія, **“Відродження Української Православної Автокефалії”**, Ювіл. Книга — 50-річчя Відродження Української Автокеф. Правосл. Церкви, С. Бавнд Брук, 1971, 34, 36-42.

Полонська-Василенко Наталія, **“Історія України”**, Т. II, Мюнхен, 1976 (з пок. імен).

Лисяк-Рудницький Іван, **“Між історією й політикою”**, Мюнхен, 1973, 66.

Чикаленко Євген, **“Спогади”** (1861-1907), Ч. I, II, III, Львів, 1925-1926. Друге видання УВАН у США, Нью-Йорк, 1955 (з пок. імен).

Чикаленко Євген, **“Щоденник”**, Львів, 1931.

Pidhainy Oleh S. **“The Formation of the Ukrainian Republic”**, Toronto — New York, 1966 (Index included).

Reshetar J. **“The Ukrainian Revolution, 1917-1929”**, Princeton, 1952.

“Ukraine” A Concise Encyclopaedia, Vol. I, II, University of Toronto Press, 1971 (Index included).

Z. Š. (Šimeček Zdenek), **“Lotočkyj Oleksander (pseud. Bilousenko)”**, Československe prace o jazyce dejinach a kultuře slovanských narodu od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, 286-7.

Фалько П. прот., **“Проф. Олександр Лотоцький”**, Український Правосл. Календар, С. Бавнд Брук, 1975, 94-95.

II.

“Світло”, Київ, 1912, **“Вінок” О. Білоусенка**. Рецензія.

“Le Journal d'Orient”, Царгород. Липень 1920. **“Le Ministre d'Ukraine”**.

“Тризуб”, Париж, ч. 35 (243), 21 вересня 1930. Д. Р. **“Український Науковий Інститут у Варшаві”**.

“Kurjer Poranny”, Warszawa, 23. IX. 1934. **“Nauka Ukrańska na II Międzynarodowym Zjeździe Sławistów w Warszawie”**.

“Назустріч”, Львів, ч. 20, 15 жовтня 1934. **“Шевченко у 16 томах — розмова з Директором Українського Наукового Інституту О. Г. Лотоцьким”**.

“Тризуб”, Париж, ч. 38 (444), 21 жовтня 1934. Передовиця про 40-ліття наукової діяльності О. Лотоцького, 1-3, Дмитро Дорошенко, **“Лицар праці і обов’язку”**, 3-9, **“До ювілею проф. О. Лотоцького”**, 15.

“Жорна”, Львів, ч. 21, 1 листопада 1934. **“Професор О. Г. Лотоцький як факір”**.

“Biuletyn Polsko-Ukraiński”, Warszawa, N. 44 (79), 4. XI. 1934. E. K. **“Zbiorowe wydanie dzieł Szewczenki”**, 3-4.

“Український Тиждень”, Прага, ч. 48 (103), 26 листопада 1934. Світлина і передовиця про ювілей О. Лотоцького.

“Bulletin du Bureau de Presse Ukrainien”, Paris, N. 2 (144), 30. XI. 1934. **“Un anniversaire (Professeur A. Lotocki)”**, 3-4.

“Тризуб”, Париж, ч. 45 (451), 9 грудня 1934. **“На пошану проф. О. Лотоцькому”**, 13.

“Тризуб”, Париж, ч. 46/47 (452/3), 16 грудня 1934. Д. С. **“Святкування ювілею проф. О. Лотоцького у Празі”**, 13-16.

“Kurjer Poranny”, Warszawa, 17. IV. 1935. K. Nieoficjalny ambasador Ukrainy w Petersburgu. Z powodu 40-lecia naukowej działalności prof. A. Lotockiego”.

“OFINOR”, Bulletin d’informations orientales, Geneva, № 123, 6. X. 1937. **“Праця Українського Наукового Інституту у Варшаві”**.

“Шлях Нації”, Львів, червень 1938. Зенон Пеленський, **“О. Лотоцький. Сторінки минулого**, ч. I, Шаршава, 1932; ч. II, Варшава, 1933; ч. III, Варшава, 1934”. Рецензія, 36-41.

“Corriere Diplomatico e Consolare”, Roma, N. 395, 15 novembre 1939. **“Il Prof. Alessandro Lotocki”**, 3.

“Тризуб”, Париж, ч. 36 (686), 19 листопада 1939. Передовиця-повідомлення про смерть Олександра Лотоцького.

“Тризуб”, Париж, ч. 37 (687), 26 листопада 1939. Олександр Шульгин, **“Лицареві праці”** (Пам’яті О. Г. Лотоцького), 4-7.

“Українська Дійсність”, Прага, ч. 4, травень 1940. **“Олександр Лотоцький — 22. X. 39”**, 3-5.

“Українське Слово”, Бломберг, чч. 42 (77) і 43 (78), 23 і 30 жовтня 1949. Павло Зайцев, **“О. Г. Лотоцький”** (в десятиріччя смерті).

“Українська Думка”, Лондон, ч. 24 (223), 14 червня 1951. **“Автокефалія Української Православної Церкви і визвольна боротьба 1917 років”**.

“Українець-Час”, Париж, чч. 11 (274) і 12 (275), 16 і 23 березня 1952. Кн. Токаржевський Карашевич, **“Із сторінок української дипломатії — Олександр Лотоцький (1870-1939)”**.

“Визвольний Шлях”, Лондон, ч. 7 (58), липень 1952. Кн. Іван Токаржевський Карашевич, **“Царгородські спомини (1919-1921)”**, 26-31.

“Шлях Перемоги”, Мюнхен, ч. 2-3, 9 і 16 січня 1955. Кость Титаренко, **“Колонія українців у Москві”**.

“Мета”, Мюнхен, ч. 3 (30), серпень-жовтень 1959. Є. Гловінський, **“О. Г. Лотоцький”** (в 20 річницю смерти), 13-15.

“Нові Дні”, Торонто, травень 1960. Володимир Дорошенко, **“Д-р Іван Макух. На народній службі”**.

“Свобода”, Дж. Ситі, ч. 47, 11 березня 1964. Передовиця, **“Нищать уже й Шевченкознавство”**.

“Українське Православне Слово”, С. Бавнд Брук, ч. 7-8, липень-серпень 1964. Д-р В. Трембіцький, **“Відносини між Українською Державою і Царгородською Патріархією”**, 7-12.

“Українське Православне Слово”, С. Бавнд Брук, ч. 11-12, листопад - грудень 1964. **“Проф. Олександр Лотоцький (†1939-1964)”** із світлиною — з нагоди 25-ої річниці смерти.

“Свобода”, Дж. Ситі, 5 грудня 1964. **“Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці”**.

“Канадійський Фармер”, Вінніпег, ч. 49, 5 грудня 1964. Проф. Др. Н. Полонська-Василенко, **“Важлива праця про Українську Православну Церкву”**.

“The Ukrainian Weekly”, J. City, April 10, 1965. **“Prof. A. Lototzky to be honored on 25th anniversary of death”**.

“Свобода”, Дж. Ситі, ч. 69, 13 квітня 1965. **“В Нью-Йорку вшановано пам'ять проф. О. Лотоцького в 25-річчя його смерти”**.

“Богословія”, Рим, том ХХІХ, 1965. Д-р В. Трембіцький, **“Зносини Української Держави 1918-1922 років з Царгородською Патріархією”**, 63, 70, 82, 87.

“Свобода”, Дж. Ситі, 16 серпня 1968. Іван Розгін, **“Здійснюється добра ідея”**.

“Свобода”, Дж. Ситі, 24 квітня 1968. Б. Гошовський, **“За фундаменти Гарварду”**.

“Рідна Церква”, Карлсруе, ч. 77, січень-березень 1969. А. З-ич, **“До 50-тиліття проголошення Автокефалії Української Православної Церкви”**, 5-7.

“Тризуб”, Нью-Йорк, ч. 53, березень-квітень 1969. А. Зич, **“До 50-тиліття проголошення Автокефалії Української Православної Церкви”**, 7-8.

“Сучасність”, Мюнхен, ч. 6 (114), червень 1970. Л. Васильківський, **“Причинки до історії української дипломатії в 1917-21 роках”**, 116.

“Літературна Україна”, Київ, 3 листопада 1970. М. Тараненко, **“Хто ж автор листа?”**

“Свобода”, Дж. Ситі, 2 січня 1971. **“Зростає 50-тисячний видавничий фонд нашим дітям і молоді”** (в статті про “Вінок” Лотоцького).

“Веселка”, Дж. Ситі, ч. 2-3 (198-199), лютий-березень 1971, **“Три метелики”** (казка Л. Українки в “Вінку” О. Лотоцького).

“Свобода”, Дж. Ситі, ч. 42, 4 березня 1971. Передовиця: **“У 50-річчя Української Автокефальної Православної Церкви”**.

“Свобода”, Дж. Ситі, ч. 50, 16 березня 1971. Любов Дражевська, **“Пам’яті Володимира Кедровського”**.

“Америка”, Філядельфія, 4 травня 1971. Б. Гошовський, **“100% на Гарвард плюс 5% на фундаменти Гарварду”** (про “Вінок” О. Білоусенка-Лотоцького). Ця стаття появилася теж у “Свободі” та ін. часописах.

“Америка”, ч. 85, 10 червня 1975. о. Іриней Назарко, **Видавництво “Вік” у Києві 1895-1918.**

“Свобода”, Дж. Ситі ч. 149, 14 серпня 1971. **“ОПЛДМ перевидало збірку О. Лотоцького “Пригоди Вовка Неситого”**.

“Свобода”, Дж. Ситі, ч. 151, 18 серпня 1971. **“Тлінні останки проф. Лотоцького перевезено з Варшави до Бавнд Бруку”**.

“The Ukrainian Weekly”, J. City, 21 August 1971. **Remains of A. Lototsky brought to Bound Brook from Warsaw”**.

“Українське Православне Слово”, С. Бавнд Брук, ч. 9, вересень 1971. **“Тлінні останки проф. О. Лотоцького перевезено з Варшави до Бавнд Бруку”**.

“Америка”, Філядельфія, ч. 165, 18 вересня 1971. Григор Лужницький, **“Папський синод і колишні соборні крилоси в Україні 15-16 століття”**.

“Свобода”, Дж. Ситі, ч. 188, 9 жовтня 1971. **“Домовини Св. п. Лотоцьких”**.

“Новий Шлях”, Вінніпег, ч. 42, 16 жовтня 1971. Іван Кейван, **“Пригоди Вовка Неситого — збірка байок Олександра Лотоцького-Білоусенка”**. Рецензія.

“Свобода”, Дж. Ситі, ч. 62 і 63, 1 і 5 квітня 1972. Федір Бульбенко, **“Володимир Чехівський (До 50-ліття відродження Української Автокефальної Православної Церкви)”**.

“Свобода”, Дж. Ситі, 6 квітня 1972. Світлина панахиди, відправленої Владикою Мстиславом над могилою проф. О. Лотоцького і його Дружини на цвинтарі у Бавнд Бруку.

“Свобода”, Дж. Ситі, 19 травня 1972. Передовиця **“Голоси минулого”**.

“Канадійський Фармер”, Вінніпег, 15 липня 1974. Петро Ямняк, **“Зайчик-Побігайчик” Олександра Лотоцького-Білоусенка**”. Рецензія.

“Новий Шлях”, Вінніпег, ч. 49, 7 грудня 1974. Іван Кейван, **“Прекрасні подарунки нашим дітям”**. Рецензія.

“Українське Православне Слово”, С. Бавнд Брук, ч. 10, жовтень 1974. Митр. прот. П. Фалько, **“Проф. Олександр Лотоцький (В 35-ту річницю смерті)”**, 3-4.

“Свобода”, Дж. Ситі, 5 травня 1976. Б. Коваль, **“Історична дата”**.

“Український Історик”, Мюнхен, ч. 1-3, 1979, Биковський Лев, **“Мої побачення з Олександром Лотоцьким”**.

За каталогами видань УНІ-В

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ У ВАРШАВІ 1930-1939

А. “ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ”.

Цей список зладжений на основі “Каталогу видань УНІ 1930 1938” та “Звіту УНІ за час 13. III. 1935 — 15. I. 1939” (себто до закінчення функції О. Лотоцького як директора УНІ). Доповнення за 1939 зроблені на основі розшуків та інформацій.

Том I. Серія статистична, книга 1. Т. Олесевич, О. Питель, В. Садовський, О. Чубенко. **Українська людність ССРСР.** 1931, стор. 169, 25×17.

Том II. Серія статистична, книга 2. Тиміш Олесевич. **Статистичні таблиці українського населення ССРСР, за переписом 17 грудня 1926 року.** 1930, стор. 128, 31×24.

Том III. Серія економічна, книга I. Є. Гловінський, К. Мацїєвич, В. Садовський. **Сучасні проблеми економіки України.** 1931, стор. 186, 25×17.

Том IV. Серія філологічна, книга I. Д-р Константин Чехович. **Олександр Потебня, український мислитель лінгвіст.** 1931, стор. 186, 1 фот., 25×17.

Том V. Серія правнича, книга I. Проф. О. Лотоцький. **Українські джерела церковного права.** 1931, стор. 318, 25×17.

Том VI. Серія мемуарів, книга I. О. Лотоцький. **Сторінки минулого.** Частина перша. 1932, стор. 286, 25×17.

Том VII. Серія економічна, книга 2. В. Садовський. **Праця в УСРСР.** 1932, стор. 148, 25×17.

Том VIII. Серія мемуарів, книга 2. Л. Васілевський, М. Галин, С. Стемповський, Н. Топчибаші, Табуї. **Спогади,** 1932, стор. 174, 6 фот., 25×17.

Том IX. Серія підручників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. **Нарис історії України.** Том I. (До половини XVII ст.). 1932, стор. 230, 25×17.

Том X. Серія філологічна, книга 2. Д-р Микола Пушкар. **Наймолодша паляталізація шелестівок в українській мові.** 1983, стор. 96, 25×17.

Том XI. Серія економічна, книга 3. І. Івасюк. **Кредитова кооперація на Україні**. 1933, стор. 120, 25×17.

Том XII. Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. **Сторінки минулого**. Частина друга. 1933, стор. 482, 25×17.

Том XIII. Серія історична, книга 1. О. Доценко. **Зимовий похід** (6. XII. 1919 — 6. V. 1920). 1932, стор. СЛІІ + 240, 1 мапа і 4 іл., 25×17.

Том XIV. Серія філологічна, книга 3. Іван Зілинський. **Карта українських говорів з поясненнями**. 1933, стор. 20, 25×17.

Том XV. Серія історична, книга 2. **Українсько-московська війна 1920 р.** Частина перша. Оперативні документи Штабу Армії Української Народньої Республіки. За редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук. 1933, стор. 402, 25×17.

Том XVI. Серія правнича, книга 2. Проф. О. Лотоцький. **Автокефалія**. Том I. Засади автокефалії. 1935, стор. 206, 25×17.

Том XVII. Серія історична, книга 3. **Діярий гетьмана Пилипа Орлика**. Опрацював для друку Ян із Токар Токаржевський Карашевич. 1936, стор. 184, 25×17.

Том XVIII. Серія підручників, книга 2. Проф. Д. Дорошенко. **Нарис історії України**. Том II. (Від половини XVII ст.). 1933, стор. 368, 25×17.

Том XIX. Серія правнича, книга 3. Проф. А. Яковлів. **Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках**. 1934, стор. 176, 25×17.

Том XX. Серія економічна, книга 4. Проф. інж. І. Шовгенів. **Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні**. (“Дніпробуд” і “Великий Дніпро”). 1934, стор. 58, 4 мапи, 25×17.

Том XXI. Серія мемуарів, книга 4. О. Лотоцький. **Сторінки минулого**. Частина третя. 1934, стор. 392, 25×17.

Том XXII. Серія педагогічна, книга 1. Проф. С. Сірополко. **Народня освіта на Советській Україні**. 1934, стор. 232, 25×17.

Том XXIII. Серія економічна, книга 5. Проф. В. Іванис. **Енергетичне господарство України та Північного Кавказу**. 1934, стор. 142, 2 табл., 25×17.

Том XXIV. Серія філософічна, книга 1. Дмитро Чижевський. **Філософія Г. С. Сковороди**. 1934, стор. 222, 4 табл., 25×17.

Том XXV. Серія історично-літературна, книга 1. Проф. С. Смаль-Стоцький. **Т. Шевченко**. Інтерпротації. 1935, стор. 238, 25×17.

Том XXVI. Серія економічна, книга 6. В. Садовський. **Робоча сила в сільському господарстві України.** 1935, стор. 152, 25×17.

Том XXVII. Серія економічна, книга 7. Б. Іваницький. **Ліси й лісове господарство України.** Том II. 1936, стор. 123, 25×17.

Том XXVIII. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 1. Leon Wasilewski. **Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe.** 1934, стор. 146, 25×17.

Том XXIX. Серія філологічна, книга 4. Д-р Василь Лев. **Український переклад Хроніки Мартина Бельського.** 1935, стор. 70, 25×17.

Том XXX. Серія правнича, книга 4. Проф. О. Лотоцький. **Автокефалія.** Том II. Нарис історії автокефальних церков. 1938, стор. 559, 25×17.

Том XXXI. Серія філологічна, книга 5. Ярослав Рудницький. **Наростки -ище, -исько, -сько в українській мові.** 1935, стор. 64, 25×17.

Том XXXII. Серія економічна, книга 8. В. Садовський, К. Мацієвич, В. Іванис, Б. Іваницький, Є. Гловінський, І. Кабачків, І. Шовгенів. **Сучасні проблеми економіки України.** Том II, 1936, стор. 176, 25×17.

Том XXXIII. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 2. Stefan Maria Kuczyński. **Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.** 1936, стор. 412, генеал. табл. 3, 1 карта, 25×17.

Том XXXIV. Серія філологічна, книга 6. Роман Смаль-Стоцький. **Українська мова в Советській Україні.** 1936, стор. 270, 25×17.

Том XXXV. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 3. Marcelli Handelsman. **Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską.** 1937, стор. 164, 25×17.

Том XXXVI. Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових Книг, книга 1. **Літургія Св. Йоана Золотоустого.** 1936, стор. 40, 25×17.

Том XXXVII. Серія праць Комісії для дослідження українського руху, книга 1. **Архів Михайла Драгоманова.** Том I. **Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 pp.).** 1938, стор. 445, 25×17.

Том XXXVIII. Серія перекладів Св. Письма та Богослуж-

бових Книг, книга 2. **Псалтир**. 1936, стор. 87, 25×17.

Том XXXIX. Серія правнича, книга 5. В. Садовський. **Національна політика Советів на Україні**. 1937, стор. 176, 25×17.

Том XL. Серія мемуарів, книга 5. Проф. О. Лотоцький. **В Царгороді**. 1939, стор. 168, 25×17.

Том XLI. Серія економічна, книга 9. Є. Гловінський. **Фінанси У.С.С.Р.** 1939.

Том XLII. Серія історична, книга 4. Д-р Б. Крупницький. **Гетьман Пилип Орлик (1672-1742)**. Огляд його політичної діяльності. 1938, стор. 258.

Том XLIII. Серія економічна, книга 10. Инж. В. Іванис. **Промисловість України та Північного Кавказу**. 1937, стор. 160, 25×17.

Том XLIV. Серія філологічна, книга 7. М. Пшепюрська. **Надсянський говір** (з мапою). 1938, стор. 89.

Том XLV. Серія економічна, книга 11. Проф. Б. Іваницький. **Ліси й лісове господарство України**. Том I. 1936.

Том XLVI. Серія історична, книга 5. **Мазепа**. Збірник. Том I. 1938, стор. 161, 25×17.

Том XLVII. Серія історична, книга 6. **Мазепа**. Збірник. Том II. 1938, стор. 110, 25×17.

Том XLVIII. Серія історична, книга 7. **З минулого**. Збірник. Том I. 1938, стор. 157, 25×17.

Том XLIX. Серія праць Комісії для дослідження українського руху. **З минулого**. Збірник. Том II. **Український рух у російській школі**. 1939, 25×17.

Том L. Серія історична, книга 9. **Діярії гетьмана Пилипа Орлика**. Том 2. Опрацював для друку Ян з Токар Токаржевський Карашевич.¹⁾

Том LI. Серія праць Комісії для дослідів польсько-українського питання, книга 4. **Антологія української поезії і прози в польських перекладах**. За редакцією Б. Лепкого.²⁾

Том LII. Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг, книга 2. **Божественна Літургія Св. Василя Великого**. 1939, стор. 80.

---

¹⁾ Цей 2 том "Діярія" П. Орлика був у друку в друкарні НТШ у Львові, але через вибух війни у 1939 році не появилася, збереглася тільки відбитка, яку д-р Борис Лотоцький передав до УНІнституту в Гарвардському Університеті в ЗСА.

²⁾ Ця Антологія була в друку, але чи появилася до вибуху війни 1939 р. — не пощастило устійнити, а в монографії В. Лева п. з. "Богдан Лепкий", видання НТШ в ЗСА, 1976, про неї немає ніякої згадки.

Том LIII. Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг, книга 3. **Божественна Літургія раніш освячених дарів В. Григорія Двоєслова.** 1939, стор. 80.

Том LIV. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 4. *Travaux de la Commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens.*

БУЛИ ГОТОВІ ДО ДРУКУ:

Архів Драгоманова, т. II. **Листування Женевської доби.**
Опрацював Т. Лазаревський.

Р. Домбчевський. **Союз Визволення України.**

З минулого. Збірник т. 3. **Український рух у російській школі.**

З минулого. Збірник т. 4.

Г. Лазаревський. **Кримінальне право У.С.С.Р.**

О. Лотоцький. **Церковна незалежність України.**

Мазепа. Збірник т. 3.³⁾

І. Раковський. **Антропологічний тип українця.**

В. Садовський. **Перспектива господарського будівництва на Україні.**

Ф. Слюсаренко. **Атени і Боспор.** Зносини атенської республіки з територією України в IV ст. до Хр.

Студії над творчістю Т. Шевченка. Збірник.

БУЛИ ГОТОВЛЕНІ ДО ДРУКУ:

Д. Антонович. **Нарис історії українського мистецтва.**

М. Добриловський. **Організація і стан кредиту в УССР.**

І. Кабачків. **Державний бюджет.**

І. Кабачків. **Державний контроль.**

А. Крижанівський. **Юзеф Пілсудський.**

О. Лотоцький. **Історія Української Церкви.**

О. Лотоцький. **Українська національна думка (історичний нарис).**

О. Лотоцький. **Серед революційної бурі (спогади).**

С. Наріжний. **Гетьманування Ів. Виговського.**

---

³⁾ Цей Збірник був у друку в друкарні НТШ у Львові, але через вибух війни 1939 р. не появився (див. ще стор. 109 згори).

С. Наріжний. **Культурна праця української еміграції.**⁴⁾

М. Славінський. **Історія територіального розвитку української нації.**

П. Шандрук. **Третя Залізна Дивізія Армії УНР.**

О. Шульгин. **Еволюція національних поглядів М. Драгоманова.**

В. Щербаківський. **Етнічний тип українця.**

Б. ВИДАННЯ ПОЗА СЕРІЯМИ “ПРАЦЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ”.

Адам Міцкевич. **Пан Тадеуш.** Переклад Максима Рильського. Вступне слово Романа Смаль-Стоцького. 1934, стор. XVI, 260, XX; 1 фот., 20×14.

Taras Szewczenko. **Poezje.** W przekładach M. Bieńkowskiej, K. Dumańskiego, A. J. Gorzałczyńskiego, T. Hollendra, J. Iwaskiewiczza, Cz. Jastrzębca-Kozłowskiego, B. Łepkiego, J. Łobodowskiego, Wł. Słobodnika, L. Sowińskiego, K. Wierzyńskiego, Z. Wojnarowskiej, B. Żyranika, pod redakcją Pawła Zajcewa. 1936, стор. 406, 21×15, ілюстр. 10.

В. ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

Том II. **Поезії 1837-1842 рр.** За редакцією Павла Зайцева. 1934, стор. 352, ілюстр. 13, 18×12.

Том III. **Поезії 1843-47 рр.** За редакцією Павла Зайцева. 1935, стор. 334, ілюстр. 6, 18×12.

Том IV. **Поезії 1847-1850 рр.** За редакцією Павла Зайцева. 1937, стор. 394, ілюстр. 8, 18×12.

Том VI. **“Назар Стодоля” та різні твори.** За редакцією Павла Зайцева. 1935, стор. 302, ілюстр. 15, 18×12.

---

⁴⁾ Ця праця С. Наріжного п. з. “Українська еміграція, культурна праця української еміграції між двома світовими війнами” появилася друком у Празі як видання Музею Визвольної Боротьби України, 1942, стор. 372 і стор. ССXXXII ілюстрацій. У слові “Від автора” читаємо: “Огляд культурної праці української еміграції” був задуманий покійним проф. Ол. Лотоцьким ще в 1937 р. Видання такого огляду було в пляні Українського Наукового Інституту у Варшаві, одначе не було свого часу здійснене”.

Том VII. **Повісті й оповідання: Художник — Наймичка — Варнак.** За редакцією Павла Зайцева. 1934, стор. 338, ілюстр. 14, 18×12.

Том VIII. **Повісті й оповідання: Княгиня — Музика — Нещасний — Капітанша.** За редакцією Павла Зайцева. 1936, стор. 326, ілюстр. 7, 18×12.

Том IX. **Повісті: Близнята — Мандрівка з приемністю та й не без моралі.** За редакцією Павла Зайцева. 1936, стор. 382, портрет 1, 18×12.

Том X. **Журнал (Щоденні записи).** За редакцією Павла Зайцева. 1936, стор. 362, ілюстр. 14, 18×12.

Том XI. **Листи.** За редакцією Павла Зайцева. 1935, стор. 400, ілюстр. 14, 18×12.

Том XII. **Плястична творчість Т. Шевченка.** 1937, стор. 451, 160 репродукцій, 18×12.

Том XIV. **Переклади поезій на польську мову.** За редакцією Богдана Лепкого. 1936, стор. 386, порт. 1, 18×12.

Том XV. **Шевченко в чужих мовах.** За редакцією Романа Смаль-Стоцького. 1938, стор. 452, ілюстрацій 29, 18×12.

Том XVI. В. Дорошенко. **Бібліографія творів Т. Шевченка.** 1939, стор. 358, ілюстрацій 100, 18×12.

БУЛИ ГОТОВЛЕНІ ДО ДРУКУ:

Том I. Передмова від видавництва. П. Зайцев. **Літературна біографія Т. Г. Шевченка.**

Том V. **Поезії 1857-1861 рр.**

Том XIII. П. Зайцев. **Т. Шевченко в його польських взаєминах.**⁵⁾

---

⁵⁾ Ці три томи — I, V і XIII не появились через вибух війни, все ж недодрукований примірник I-го тому вдалося врятувати з друкарні НТШ у Львові з початком советської окупації у вересні 1939 р. і він послужив авторові П. Зайцеву матеріалом до видання, яке появилось на еміграції 1955 р. в НТШ п. з. “Життя Тараса Шевченка”.

Г. КОМІСІЯ ПЕРЕКЛАДУ СВ. ПИСЬМА
ТА КНИГ БОГОСЛУЖБОВИХ

Видання Луцької Філії Комісії та Богословської Секції
Т-ва ім. Петра Могили в Луцьку:

Чин таїн св. хрещення і миропомазання. Луцьк, 1936,
стор. 62, 14×10.

Чин тайни шлюбу. Луцьк, 1936, стор. 61, 15×11.

Чин панахиди. Луцьк, 1936, стор. 46, 15×11.

Чин тайни сповіді. — Чин сповіді й святого причастя
хворого. — Молитви перед святим причастям. — Молитви
після святого причастя. Луцьк, 1938, стор. 56, 15×11.

Чини молебнів. — Чин молебня в державні свята. — Чин
молебня перед початком науки. — Чин загального молебня.
Луцьк, 1938, стор. 80, 15×11.

Літургія Св. Йоана Золотоустого (видання друге). Луцьк,
1938, стор. 134, 15×11.

Малий Октоїх. Луцьк, 1938, стор. 194, 27×17.

Акафісти Господеві Ісусу і Божій Матері. Луцьк, 1938,
стор. 55, 15×11.

БУЛИ НА ЧЕРЗІ ДО ДРУКУ:

Чин похорону мирян. — Чин похорону дітей. — Чин по-
хорону на Святому Тижні.

Службник.

Часослов.

Діяння апостольські.

Листи апостольські.

Г. ІНФОРМАЦІЙНІ ВИДАННЯ.

Український Науковий Інститут за п'ять літ його існуван-
ня. 13. III. 1930 — 13. III. 1935. 1935, стор. 24, 24×17.

Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego.
13. III. 1930 — 13. III. 1935. 1935, str. 24, 24×17.

Les cinq années d'existence de l'Institut Scientifique
Ukrainien. 1930-1935. 1935, стор. 24, 24×17.

Bulletin de la commission pour l'etude des problemes
polono-ukrainiens. № 1. 1935, стор. 16, 24×17.

Bulletin de la commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens. № 2. 1936, стор. 16, 24×17.

Bulletin de la commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens. №3. 1937, стор. 16, 24×17.

Bulletin de la commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens. № 4. 1938, стор. 11, 24×17.

Bulletin de la commission pour l'étude des problèmes polono-ukrainiens. № 5. 1938, стор. 10, 24×17.

Економічний семінар при Українському Науковому Інституті, ч. 1: Праця Семінара в 1934/35 р. 1935, стор. 26 (вид. літ.), 29×21.

Економічний семінар при Українському Науковому Інституті, ч. 2: Праця Семінара в 1935/36 р. 1936, стор. 32 (вид. літ.), 29×21.

Звіт Українського Наукового Інституту за час від 13. III. 1930 — 15. I. 1939. Варшава, 1939, стор. 18, 24×17.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ

Бібліотека Інституту ставила собі метою обслуговувати потреби співробітників Інституту, дати необхідну літературу для тих праць, що переводили в Інституті Комісії й Семінари, а також індивідуальні автори. Бібліотека мала коло 150 постійних абонентів. Особливу увагу звернено на надбання наукової літератури советської, бо якраз цю літературу не легко було дістати в наших бібліотеках. З своїм поступовим розвитком бібліотека Інституту поволі ставала осередком “Україніки” у Варшаві. Завідував бібліотекою інж. Є. Гловінський.

Бібліотека нараховувала понад 8 500 назв та коло 10 000 томів.

В обмін за видання Українського Інституту присилали свої видання:

I. Українські наукові інституції і товариства: “Музей Визвольної Боротьби” в Празі, “Національний Музей” у Львові, “Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Товариство “Бойківщина” в Самборі, Товариство “Просвіта” у Львові, Українська Господарська Академія в Подєбрадах-Лазнях, “Український Громадський Видавничий Фонд” у Празі, Український Науковий Інститут у Берліні, Український Вільний Університет у Празі, Воєнно-історичне Товариство у Варшаві.

II. Польські Наукові інституції і товариства:

Biblioteka Publiczna, Warszawa; Biblioteka Głównej Szkoły Handlowej, Warszawa; Główny Urząd Statystyczny R.P.P.,

Warszawa; Instytut Badań Spraw Narodowych, Warszawa; Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, Wilno; Instytut Wschodni, Warszawa; Polskie Towarzystwo Historyczne. Lwów.

III. Чужоземні наукові інституції і товариства:

Academia Romana, Bucuresti; Archivum Europae Centro-Orientalis, Budapest; Bayerische Akademie der Wissenschaften, München; Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele di Roma; Bibliothéque de Documentation Internationale Contemporaine, Chateau de Vincennes (Seine); Columbia University, New York; Deutsches Institut für Auslandskunde, Münster; Institut d'Etudes et de Documentation économiques et sociales, Bordeaux; Istituto per l'Europa Orientale, Roma; Институт Славяноведения Наук СССР, Ленинград; Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam; Det Kgl Danske Videnskaberne Selskab, Kobenhavn; Kungl. Karolinska Universitet, Lund; Kungl. Svenska Vetenskaps Akademien, Stockholm; Kungl. Universitet i Uppsala; Magyar Tudományos Akademia, Budapest; Македонският Научен Институт, София; Matice Moravska, Brno; Матица Српска, Нови Сад; Московский Государственный Университет, Москва; Narodni Muzeum, Praha; The Ohio State University, Columbus; Ost-Europa Institut, Breslau; Preussische Akademie der Wissenschaften, Berlin; Публичная Библиотека СССР имени Ленина, Москва; Royal Scottish Society of Arts, Edinburgh; Русский Заграничный Архив, Прага; Sächsische Akademie der Wissenschaften, Leipzig; Slovansky Ustav, Praha; Societas Scientiarum Fennica, Helsinki; Societe des Nations, Geneve; Societe des Philologues Lettons, Riga; Средне-Азиатский Государственный Университет, Ташкент; Stanford University, California; Свободен Университет, София.

Богдан Гошовський

ЛИЦАР УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ

I.

В оцій нашій книжці знаходимо, крім інших, статтю-спомин І. Токаржевського Карашевича про О. Лотоцького, як дипломата. Повторимо тут з передкінцевої сторінки цього спомину короткий уривок:

“У своїй статті про Олександра Лотоцького з приводу його ювілею, проф. Д. Дорошенко назвав його “лицарем праці і обов’язку”; в некролозі, що йому присвятив проф. О. Шульгин, названо його знову “лицарем праці”. Мені здається, що значно більше слушним було б назвати його лише лицарем, не зменшуючи цього окреслення прикметниками чи уточненнями. Він був лицарем у всьому, не лише в праці, або з обов’язку”.

Це не випадково, що згадані три автори говорять про О. Лотоцького власне як про лицаря, зокрема І. Токаржевський Карашевич подає ширшу характеристику О. Лотоцького власне як людину справжніх лицарських прикмет, лицарської поведінки й лицарських діл.

Все ж І. Токаржевський Карашевич, мабуть, погодився б таки з одним “уточненням” характеристики О. Лотоцького, про яке, одначе, він хіба не знав, бо й не згадав у своїй статті.

Дня 26 листопада 1934 р. у чеській Празі відбулося звичайне засідання Українського Історично-Філологічного Товариства, присвячене ювілеєві 45-ліття літературно-громадської і 40-ліття наукової діяльності проф. О. Лотоцького, члена Товариства. У засіданні взяв участь і сам О. Лотоцький, який прибув з Варшави на короткі відвідини до Праги, тодішнього наукового й культурно-духового осередку українського життя на еміграції.

Про цей празький ювілей О. Лотоцького була стаття в “Тризубі”, Париж, ч. 46-47, 16 грудня 1934, підписана ініція-

лами Д.С. п. з. "Святкування ювілею проф. О. Лотоцького в Празі". З неї даю оце більший уривок як усе ж документальний матеріал.

"Засідання відкрив голова Т-ва проф. Д. Антонович, який підкреслив наукові й громадські заслуги ювілята і назвав його лицарем української книги, вказавши на те, що всі 45 літ громадської праці проф. Лотоцького були присвячені боротьбі за українську книгу, як символ українського національного відродження. Промовець, як давній знайомий ювілята, пригадав його з-перед 40 років і ствердив, що Ол. Гн. Лотоцький і тепер такий живий, енергійний, запальний до роботи й одушевлений незмінно національним ідеалом, як і 40 років тому, за початків його діяльності. Ні літа, ні праця, ні тяжкі особисті утрати, ні роки еміграції не зломали його духа, не ослабили його енергії, яка останніми часами так блискуче виявила себе в організації праці Українського Наукового Інституту у Варшаві.

Запросивши ювілята зайняти місце за президіальним столом, голова зборів передав слово секретареві Т-ва д-рові С. Наріжному, який прочитав прислану з Варшави доповідь проф. В. Біднова, що сам не міг приїхати через недугу, на тему про наукову й літературну діяльність ювілята. З властивою йому докладністю й точністю переказав проф. Біднов головні моменти з літературної біографії ювілята, починаючи з його першої кандидатської праці в Київській Духовній Академії, праці, що заслужила надзвичайний похвальний відзив професорів-рецензентів, і кінчаючи його останніми працями вже у Варшаві. Автор доповіді виразно зазначив надзвичайну різноманітність наукових і літературних інтересів проф. Лотоцького, які, однак, всі концентруються біля дослідження історичного й сучасного життя українського народу й оборони його національних інтересів.

Другий доповідач, проф. В. Садовський, зупинився на діяльності проф. Лотоцького, як економіста. Референт дав перегляд праць ювілята на полі економіки і освітив його чинність в справі організації дослідження економічного й фінансового стану України. Як характеристичні риси економічних праць ювілята доповідач висунув його змагання до конкретности, до базування висновків на першоджерелах і відсутність у нього впливів народницьких тенденцій, поширених в той час в економічній літературі в Росії. Доповідач підкреслив різноманітність тих тем, які приваблювали до-

слідницьку увагу ювілята: аграрне законодавство і аграрна реформа, організація земельного кредиту, щаднича справа, охорона праці с.-г. робітників, акціонерне законодавство тощо.

Третій доповідач, проф. Д. Дорошенко, схарактеризував громадську діяльність ювілята. Він намалював ту важку атмосферу зневіри й почуття неосяжності своїх ідеалів, які були обхопили нечисельних свідомих українців 45-50 років тому, саме тоді, як уперше виступив на громадському полі Ол. Гн. Лотоцький, і підкреслив ту незломну віру в свій ідеал і невичерпаний запас сил і завзяття, з якими ювілят почав свою працю і які він зберігає до нині. Доповідач перейшов усі етапи громадської праці проф. Лотоцького від скромного студентського гуртка почавши, далі працю в Петербурзі на становищі неофіційного представника українства в російській столиці, за часів революції і українського державного будівництва, на еміграції й нарешті у Варшаві, як організатора української наукової праці”.

Отак три доповідачі змалювали три ділянки праці О. Лотоцького, одначе всі вони зливаються в одне спільне і головне русло — своєрідній синтезі всієї діяльності Лотоцького, і цією синтезою була вся його 50-річна — 1889-1939 — служба українській книзі — вияві духа нації і духовій зброї нації.

І коли говорити про О. Лотоцького як людину — лицаря праці й обов'язку і взагалі лицаря, то таки ще окремо й особливо треба оцінювати його постать і його працю власне як лицаря української книги — так, як схарактеризував і назвав його проф. Дмитро Антонович.

І власне в такому головному аспекті йтиме дальший і ширший розгляд та оцінка 50-річної праці й заслуг отієї нашої особливо видатної постаті на переломі XIX і XX століть, якою був Олександр Лотоцький — лицар української книги.

**

На превеликий жаль, тут поміщена тільки вступна частина статті — остаточно її опрацювання перервалось — та й не вперше — спішним перевезенням до шпиталю редактора-упорядника книжки і автора оцієї кінцевої статті, де перебуває та й у критичному стані вже багато тижнів.

Все ж і ця вступна частина статті дає синтезуючу оцінку постаті О. Лотоцького, яка таки чи не найкраще сказана словами — повторім її знову — лицар української книги.

II.

Із численного зібраного матеріалу до статті про О. Лотоцького слід помістити давніше приготовані короткі життєписи його доньки Оксани, сина Бориса і зятя Івана Токаржевського Карашевича та подати бодай деякі важливіші факти.

Оксана з Лотоцьких Токаржевська Карашевич народилася у Києві 14. IV. 1897 р., померла у Лондоні 1. I. 1950 р. Покійна була донькою Олександра Лотоцького і Дори з Руденків. Походила із старої білоруської боярської родини, чотири галузі якої перенеслися в XVII і XVIII ст. на Україну. Дві з них — галицька і подільська — стали традиційно священними.

Батько Оксани від 1900 року замешкав у Петербурзі, де дім Лотоцьких став огнищем, в якому кувалася українська патріотична думка. Молодість провела Оксана у Петербурзі. Після закінчення гімназії з першою нагородою студіювала в Інституті Східніх Мов японську мову. Тоді вийшла заміж за старшину царської гвардії, М. Александровського, який загинув у 1917 р. Після революції, під час творення та існування української держави, Оксана переїжджає з батьками до Києва, де бере живу участь у всьому тодішньому українському громадському та товариському житті, будучи одночасно одним з перших урядовців нового Міністерства Закордонних Справ і деякий час керувала цілим консульським відділом. У 1919 році стає в українському посольстві в Царгороді особистою секретаркою свого батька і першою перекладачкою.

З Царгороду повертається на Україну і під час усіх подій 1920 року була у похідній канцелярії Головного Отамана С. Петлюри, залишивши батьківщину під загрозою большевицьких куль.

На еміграції провела 1921 рік із батьками у Відні, де й вийшла заміж за князя Івана Токаржевського Карашевича, колишнього посла у Царгороді і тодішнього міністра закордонних справ екзильного Уряду УНР. Роки 1922/1924 провела з чоловіком у Польщі (Тарнів), де тоді перебував Головний Отаман і Уряд.

Від 1924 р., коли її чоловік вийшов із складу Уряду УНР і став звичайним емігрантом, провела 12 років у Франції,

12 років в Італії і 1½ року в Англії, де її скосила невблаганна смерть.

У Парижі студювала археологію і ці студії продовжувала в Римі. Публіцистка, співробітниця львівського “Вістника”, написала багато статей в італійських виданнях — “Коррієре Діпльоматіко”, “Конквіста”, “Ідеа ді Рома”, “Оріенте”, “Мерідіано” і “Оссерваторе Романо”, з різних ділянок: українське минуле, підбольшевицька сучасність (табори смерти, колективізація, голод, советська конституція), українська політична пропаганда, полеміка з усякими большевицькими прихильниками і т. д.

Кн. О. Токаржевська Карашевич не належала до жодної політичної партії, зате відносилася із щирою симпатією до всього того, що живе, ділове, безкомпромісове, суто самостійницьке. Особливо цікавилася молоддю, була завжди молада духом і залишилася такою до останніх своїх днів.

(За часописом “Українець-Час”, Париж, 12. III. 1950)

Борис Лотоцький де Велігост народився 27 січня (9 лютого) 1904 року, син О. Лотоцького і Дори з Руденків. Одружений у Римі з Брігітою, з дому Адольф, 1 лютого 1947 р. Дружина студювала історію мистецтва в університеті в Перуджі в Італії. Діти: Оксана Марина (нар. 22 червня 1950 р.) і Олександр Петро (нар. 30 січня 1953 р.) покінчили університетські студії в ЗСА.

Середню освіту здобув у Петербурзі, Констянтинограді, Києві, Царгороді, Відні і Бадені.

Диплом здобув у Відні в Hochschule für Welthandel, а диплом Ecole des Sciences Politiques (Institut d'Etudes Politiques) у Парижі, докторат з політичних наук одержав від університету в Римі.

У рр. 1924-1936 працював у Парижі в банках, фінансових і фільмових підприємствах, був протягом 4 років секретарем Української Дипломатичної Місії і редактором “Бюлетеню Українського Пресового Бюро” французькою мовою, а також протягом 7 років скарбником Генеральної Ради Союзу Українських Еміграційних Організацій у Франції.

В рр. 1937-1938 був у Лондоні директором автового перегонового гаражу сіямського принца Бірабонкса, чемпіона Англії.

В рр. 1939-1951 працював в Італії у фільмовій продукції як актор і також в адміністрації, а потім був секретарем італійської фільмової цензури. Заініціював і протягом кіль-

кох років робив передачі українською мовою в італійському державному радіо. В дальшому мав текстильні представництва.

В ЗСАмерики (1951-1971) працював у фінансовому підприємстві (скарбник, директор), а пізніше відчинив власне бюро подорожів. Протягом 18 років був членом Товариства Українських Інженерів в Америці (скарбником, членом ревізійної комісії, головою номінаційної комісії) і протягом 5 років головою Парафіяльної Ради Української Православної Катедрі Св. Володимира у Нью-Йорку.

У 1971 році оселився у Швайцарії, де є членом і головою надзирних рад промислових товариств.

Ян (Іван-Степан-Маріян) князь із Токар (De Tokary) Токаржевський Карашевич, син князя Степана і княгині Лаври з Янішевських (римо-католицького віроісповідування) народився 24. VI. 1885 р. в Чабанівці на Поділлі. 1906 р. закінчив Житомирську першу клясичну гімназію, в рр. 1906-1910 студював в університетах у Фрибурзі (Швайцарія), у Відні, Мюнхені і Тулузі. В рр. 1911-1918 проживав у Чабанівці, у той час був членом і уповноваженим, генеральним контролером Земського Червонохресного Комітету (63 шпиталі), а в 1917 р. членом повітової і губерніяльної Земської Ради.

Від червня 1918 до червня 1919 був радником українського посольства у Відні, в тому часі нав'язав контакт з монсіньором Ахіллом Ратті, апостольським візитатором у Польщі (який у 1922 р. став папою Пієм XI) і домовився з ним про його візитацію України, але воєнні події перешкодили здійсненню цього пляну. Від серпня 1919 до березня 1920 був радником, а від квітня 1920 до грудня 1921 послом українського посольства у Царгороді. Від 12 січня 1922 був віцеміністром, керуючим міністерством закордонних справ України.

Дня 9 травня 1922 р. одружився з Оксаною з Лотоцьких, подружжя проживало до 1936 року в Парижі. Працював у французьких бібліотеках і архівах, різних наукових та громадських установах, зокрема у "Comité France-Orient", де був редактором ним заснованого місячного бюлетеню "France-Ukraine"; був засновником і генеральним секретарем Французького Товариства Українознавства, головою Наукової Ради Міжнародного Геральдичного Інституту, і т. д. Був автором численних статей і викладів, теж інспіратором низки статей журналістці Suzanne Bertillon у "Petit

Parisien” про голод в Україні, про який французька преса загалом мовчала.

У 1936 р. переїхав до Риму, де працював у різних архівах, особливо ж у Ватиканському, був секретарем редакції місячника Мальтійського Ордену і продовжував разом з дружиною широку журналістичну діяльність з метою інформувати чужинців про Україну. Був почесним лицарем Мальтійського Ордену.

Від липня 1948 року проживав у Лондоні, де від вересня 1949 р. був головою делегації Антибольшевицького Бльоку Народів на Велику Британію і продовжував свою наукову і журналістичну працю. У Лондоні 1 січня 1950 р. померла його Дружина, а 18 листопада 1954 р. помер у Лондоні, а похований з Дружиною на цвинтарі св. Андрія в Бавнд Бруку, в ЗСА.

Друковані праці: Діяріуш Гетьмана Пилипа Орлика, 2 томи (критичне видання), Військо Запорозьке Низове, Конституційна історія України, Жінки в житті Мазепи, Мазепа — герб і походження, Царгородські спомини (загинули у Львові), *Simon Petlura, St. François d'Assise et l'Amour, Péladan écrivain catholique, Adam Heinrich Müller von Nettersdorf als Philosoph, Ökonom und Sozialpolitiker, Sokolec nad Uszycą* і десятки коротших розвідок та статей в журналах і часописах на громадсько-політичні та наукові теми мовами українською, польською, французькою, італійською, німецькою та англійською. Виголосив низку викладів і рефератів різними мовами, з яких “Норманське походження східноєвропейських династій” і “Своєрідність та значення української геральдики” були прочитані на II-му Науковому З’їзді у Празі, виклад про гетьмана Пилипа Орлика був прочитаний 4 рази чужими мовами у Парижі і у Варшаві.

Ряд підготованих праць залишилися невидруковані, але більші праці на українські історичні теми появилися посмертно в журналі “Визвольний Шлях” у Лондоні.

**
*

У часописі “Мета”, Мюнхен, ч. 3 (30) за серпень-жовтень 1959 р. появилася стаття інж. Є. Гловінського п. з. “О. Г. Лотоцький (у 20 річницю смерти)”. Стаття дала дуже добру характеристику постаті і праці О. Лотоцького, але особливо цінна кінцева частина статті, яку тут передруковуємо і нею закінчуємо оце видання.

“В 1937 р. польські урядові кола, зважаючи на великий авторитет, яким користувався О. Г. Лотоцький як серед української еміграції так і серед українців у Польщі, запропонували були йому місце сенатора з номінації (згідно з новим законом частину членів Вищої Палати Речі Посполитої Польської призначав Президент Республіки). Але тому, що для цього треба було стати польським громадянином, О. Г. Лотоцький рішуче відкинув цю пропозицію, і в його нансеновському паспорті до кінця днів його стояло: “державна приналежність — не установлена, остання — українська”. Тісно пов’язаний з працею української еміграції, будучи фактично одним із ідеологів української еміграції, діяльним провідником її цілей і завдань, О. Г. Лотоцький не схотів, на схилі свого життя, змінити тієї стежки, по якій він не схибляючи йшов і вів інших. І перед пам’яттю цього заслуженого українського культурного й політичного діяча, твердого, непохитного, енергійного борця за права українського народу і за його національні ідеали нам всім, що продовжують його діло, належить низько схилити свої голови.”

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Агапит 91
Адольф 178
Алешо 32
Андрієвський Дмитро 91
Андрієвський П. Є. 70, 87
Антоній митр. 40, 47
Антонович Володимир 10, 71, 72
Антонович Марко 4, 10, 69, 89
Антонович Д. 176
Аркас М. 103
Афанасієв 58
Ахмед Федір Бей Тека 59
Ахмед Мухтар Бей 59
Баден 178
Балабан Гедеон 79
Балицький П. 32
Баранецький Йосиф 113
Бачинський Ю. 104
Біднов Василь О. 70, 72, 78, 83
Білоусенко 1, 13, 18, 50, 70, 71
Біднов Василь О. 70, 72, 78, 83, 175
Бірабонк 178
Богуславський Є. 78
Бочковський О. 72
Брасова 59
Бусик 9
Вакара 68
Валуїв 100
Васілевський Леон 102
Василій Великий 50
Вітте 111, 112
Власовський Іван 4, 7, 39, 52, 54, 78
Вовк Хведір 32, 114
Воєнний Константин А. 114
Володимир Великий 77, 80
Врецьона Є. 72
Винниченко В. 43, 54, 88
Вировий Є. 72
Гербель 58, 98
Головінський Є. 36
Голоскевич Г. 32
Гошовський Б. 2, 3, 4, 10
Горчакова 59
Грінченко Борис 10, 22, 26, 89
Грушевський Михайло 10, 18, 22, 28, 32, 86, 89, 90, 103
Гудко А. 41
Глазов В. Г. 112
Двоєслов Г. о. 50
Де Куртене Бодуен 102, 104, 105
Денікін 33, 60
Джері Микола 88
Діонісій митр. 49, 50, 74
Дложевська Є. 11
Долгоруков кн. 59
Доманицький Василь 26, 37, 89, 93
Донцов Дмитро 90, 99
Дородніцин Олексій 53
Дорошенко Володимир 90, 96
Дорошенко Дмитро 1, 4, 7, 15, 17, 30, 31, 62, 72, 74, 79, 83, 89, 91, 96, 97, 105, 174, 176
Драгоманів 22, 37
Друцький кн. 57
Дурдуківський 89
Дурново І. М. кн. 111
Євлогій архиеп. 44
Єфремов Сергій 10, 32, 34, 35, 89, 90, 99
Житецький 90
Заїкин В'ячеслав 75
Зайцев Павло 4, 32, 75, 103, 106
Заленський Волод. акад. 113
Зеньо О. 4
Зіньковський В. В. проф. 44, 54
Іваницький Борис 90, 96
Івановський проф. 68
Івченко-Коваленко Людмила 10
Ігнатович о. 73
Ізюмів О. Ф. 97
Іларіон митр. 54
Іоан митр. 80
Йосипишин П. сотн. 10
Кабачков І. М. 96
Кавур Талейран 62
Кадлец К. проф. 21
Кашенко 70, 90
Кедрин-Рудницький І. 4, 10, 94
Клейгельс Н. В. 111
Кобиланський Люцій др. 58, 59
Кобиланський радн. 58
Кобрин 78
Коваленко Олекса 111
Коваль В. 32
Кониський О. 10, 18, 22, 27, 72, 89, 90, 111
Копистенський Захарій 79

Корнієнко 70
 Коровицький Іван 4, 10, 74
 Корсунський Павло о. 43
 Корш Ф. Є. акад. 102, 113, 114
 Корчинський М. 105
 Кримський А. 113
 Крицький Полк. 72
 Кисіль О. 32
 Косенко І. Ф. 96
 Кисель-Киселевський Сергій 75
 Куліш П. 101
 Кушнір М. 91
 Лаппо-Данилевський О. акад. 113
 Лев Василь др. 7
 Ленін 98
 Леонтович В. 64
 Лизогуб Ф. 44
 Липа Юрій 16
 Липківський Василь митр. 42
 Лисенко Микола 10, 89
 Лисогуб прем. 106
 Ліндфорс Софія 5
 Лотоцька Німфодора 5, 22, 23, 24,
 25, 30, 38, 83
 Лотоцька Оксана 5
 Лотоцький Борис де Велігост др. 4,
 10, 15, 95, 106, 178
 Лотоцький Ігнатій о. 11
 Лужницький Гр. др. 7, 10
 Лукасевич Євген др. 99
 Любенький О. 13
 Львов князь 107
 Мазепа Іван гетьм. 72
 Мазуренко Василь 91, 109
 Маланюк Євген 66
 Марія Магдаліна 51
 Масарик 66
 Маслов М. 90, 96
 Матушевський Федір 10, 37
 Микола II цар 112
 Михалевич Михайло 4
 Мілюков 59
 Міллер 180
 Мірський Петро кн. 111
 Міхновський Микола 10, 104
 Могила Петро 78, 79
 Морачевський Пилип 101
 Мордовець Данило 90, 111, 112
 Мстислав митр. 4, 8, 10, 13
 Мур Джон 30
 Назарів Олекса 90
 Наріжний С. др. 10, 175
 Науменко В. 98, 99
 Огієнко Іван проф. 54, 75, 78, 83
 Олександр другий цар 112
 Олесевич Т. 68
 Олесіюк Тиміш др. 4, 10, 64
 Олесь О. 71, 72
 Ольжич О. 72
 Ольхівський Б. 76
 Орлик Пилип 36, 180
 Островський О. 70
 Панчишин др. 31, 107
 Пеленський Зенон 85
 Петлюра Симон отаман 10, 23, 54,
 56, 82, 98, 99, 102, 177, 178, 180
 Петрів В. ген. 72
 Пілсудський Йосиф 105
 Піснячевський В. 102
 Пилипчук П. К. 96
 Питель О. 68
 Плєвє В. К. 113
 Полікарп архимандрит 40, 49, 82
 Полторацький І. 90
 Прицак Омелян др. 4, 10, 23, 109
 Прокопович В. 4, 72
 Пташинський С. Л. 96
 Пулюй Іван 101
 Пчілка Олена 9
 Раковський Іван др. 32
 Ратті Ахіл 179
 Річинський А. 78
 Руденко Німфодора 11, 177
 Русов О. 90, 114
 Садовська Л. І. 96
 Садовський В. 32, 68, 72, 96, 175
 Саладилів П. 20, 110, 113
 Саліковський А. 90, 98, 99
 Самойлович Іван гетьм. 80
 Севрюк О. 91
 Серафимов 59
 Симиренко В. 10, 99
 Сікорський Петро 40, 51, 82
 Сікорський Полікарп 51
 Скоропадський гетьм. 20, 33, 44,
 46, 98, 106
 Скрипник М. 91, 105
 Славів Яків 97
 Славінський М. 72, 90, 114
 Смаль-Стоцький Р. др. 7, 72
 Смаль-Стоцький Степан 35
 Смотрицький Герасим 79
 Соболевський Олексій акад. 113
 Соїко Іван 76
 Соколинський князь 57
 Сорока М. 72
 Старицький Михайло 10, 89
 Стебницький Петро 18, 19, 27, 34,
 103, 110, 111, 113, 114
 Столипін 92
 Суковкин посол 33, 58, 59
 Суразький Василь 80

Табінський П. прот. 78
Талейран 62, 100
Тарановський 79
Тартаков Й. В. 103
Тенишев кн. 58
Тимошенко Сергій 90, 96
Токаржевська Оксана 11, 177, 178
Токаржевський Дарашевич Іван
князь 4, 34, 56, 106, 174, 177, 179
Турчин А. др. 10
Тухолка радн. 58
Фамінцин Андрій С. акад. 113
Фортунатов Филиф акад. 113
Храповицький Антоній митр. 33
Хвильовий М. 105
Ходницький К. 77
Чабанівка 179
Чехівський Володимир 54
Чикаленко Євген 10, 32, 85, 87, 89,
90, 98
Чубенко 68
Шахматов О. 41, 102, 112, 113, 114
Шашкевич Маркіян 101, 103
Шевченко Тарас 2, 8, 12, 28, 30, 36,
68, 73, 90, 103, 107
Шемет Сергій 90
Шептицький Андрій митр. 32, 56,
107
Широцький К. 32
Шульгин О. 26, 62, 72
Шухевич Ст. др. 85
Юрагам-Гедройц князь 57
Юрій митр. 74
Яковлів А. 72
Янішевська 179
Ярослав Мудрий князь 90

ПОКАЖЧИК НАЗВ

- Автокефалізм 13, 50, 52
 Автокефалія 79, 80, 81
 Автономна церква 45
 Академія Наук 41, 101, 102
 Альянти 58
 Антибольш. Блок Народів 180
 Баден 24, 178
 Бавнд Брук 8, 14, 39, 64, 69, 74, 84, 180
 Берестейський Мир 59, 94
 Бересть над Бугом 65, 66, 67
 Бібліотека Симона Петлюри 84, 107, 110
 Білоусівка 95
 Бірабонкс 178
Biuletyn Polsko-Ukraiński 84
 Благодійне товариство 111
 Бльомберг 30
 Богословський відділ Варш. Унів. 66
 Богословська Школа 78
 Большевики 53, 58
 Брониця 11, 86
 Будапешт 103
 Букарешт 12
 Буковина 12, 20, 105
 Бутирська в'язниця 105
 Бучач 47
 Варшава 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 21, 23, 24, 27, 30, 35, 37, 38, 47, 64, 66, 67, 69, 70, 73, 74, 75, 77, 81, 83, 84, 85, 94, 95, 102, 104, 105, 106, 107, 109, 180
 Варшавський Університет 21, 66
 Ватикан 180
 "Велика Україна" 85, 86, 87
 Відень 12, 23, 34, 101, 102, 177
 "Вік" (Викъ) 14, 27, 32, 101
 "Вінок" 8, 9, 13, 69, 70
 "Віночок" 69, 70
 "Визвольний Шлях" 180
 Вища Військова Школа 66
 Воєнно Історичне Товариство 84
 Волинська Духовна Консисторія 50
 Волинський полк 105
 Волинь 41, 50, 74, 75
 "Воля" кладовище 29, 84, 102
 Вселенська Православна Церква 48
 Вселенський Патріярх 60, 62
 Всеукраїнська Православна Церква 53, 81
 Всеукраїнський Церковний Собор 21
 "Вѣстникъ Воспитанія" 19
 Гадяцькі пункти 80
 Галицько-волинська держава 113
 Галичани 91
 Галичина 18, 20, 33, 85, 86, 94, 105
 Гарвард 8, 109
 Гетьманат 54
 Головна Руська Рада 103
 Горні Черношиці 67
 "Дѣло о малоруским языкѣ" 97
 Державна Дума 18
 Державний Контроль 19, 41, 57, 87
 "Дзвінок" 25
 Джерела Україн. Права 22
 "Джерела Укр. Церковного Права" 13
 Директорія 12, 21, 54, 55
 Діярій 36
 Дніпро 17
 Добродійне Видавниче Товариство 18, 20
 Друга світова війна 7, 74, 80, 82
 "Дума" 11, 28, 32, 90, 92, 104, 107
 Духовна Академія 35, 57, 86, 87
 Духовна Бесіда 77
 Духовний Реглямент 88
 "Елпіс" 76, 77, 82
 Емський указ 100
 "Енеїда" 103
 Енциклоп. "Україна" 12
 "епігонне українство" 93
 "есдеки" 91
 "есери" 91
 "естаблишмент" 96
 "есефи" 91
 Євангеліє 20
 "Євшан Зілля" 2, 3
 "Закон Божий" 32
 "Закон Січня 1919" 47
 "Запоріжжя" - корпорація 83
 Запорозьке Низове Військо 180
 Записки НТШ 20
 Засади Автокефалії 50
 Західня Україна 50, 101, 103, 104
 Зборівська Умова 80

- Збруч 87
 Земська Рада 179
 Імператорська Петерб. Академія
 Наук 112, 113
 Інститут ім. В. Липинського 74
 Істамбул 12
 “Історія Правосл. Слов. Церков”
 49, 75
 “Історія Правосл. Церкви” 75
 “Історія У. Автокеф. Церкви” 13
 “Історія Христової Церкви і Літур-
 гіка” 75
 Італія 178
 Кавказ 65
 Кам'янець Подільський 11, 86
 Карловий Університет 65, 69, 71
 Карпати 65
 Карльсруе 52
 “Киевская Старина” 18, 98, 99
 “Киевское Общество Грамотно-
 сти” 99
 Київ 9, 11, 12, 14, 18, 23, 28, 32, 33,
 34, 38, 40, 42, 52, 55, 69, 83, 86,
 96, 98, 99, 102, 103, 110, 112
 Київська Духовна Академія 19, 40,
 49, 50, 54, 89, 175
 Київська Духовна Консисторія 40
 Київська Митрополія 52, 78, 80, 81
 Київська Русь 80
 Київська Семінарія 40
 “Кобзар” 15, 20, 92
 “Коза Дереза” 32
 Комісія перекладу Св. Письма 49,
 50
 Конгрес Укр. Націонал. Ліги 12
 Константинополь 33
 Константинополь 12, 13, 34, 55
 “Кормчая Книга” 80
 Косів 33
 Крем'янець 41, 49, 78, 95
 Крем'янецька Духовна Семінарія 75
 Криниця 36
 Культуртрегерство 98
 Лемківщина 36
 Ленінград 12
 Літературно-Науковий Вісник 19
 Літургіаріон 79
 “Літургія” 49
 Лондон 180
 Луцьк 49, 78, 83
 “Лябораторія общерусской души” 91
 Львів 11, 13, 17, 25, 97, 100, 103,
 107, 109
 Льозанна 106
 Магдебурзьке право 79
 “Мальовані казочки” 7
 Мальтійський Орден 180
 “Мета” 180
 “Ми і наші діти” 7, 8
 Митрополитар. Архів Правосл.
 Церкви 74
 Міжнародний Конгрес Істориків 84
 Міністерство Віроіспов. і Освіти 74
 Могилів 86
 Москва 9, 19, 78, 86, 91, 97, 98, 113
 Московщина 19
 Музей Визв. Боротьби України 73,
 84
 Мушина 36
 Мюнхен 85, 180
 Мюнхенський Університет 69
 Наполеонська доба 100
 Нарис Історії Української Право-
 славної Церкви 40, 41, 47, 48, 49
 Наукова конференція 7, 39
 Науково-Богословський Інститут 8
 Науковий Збірник УВУ 21
 Науковий Інститут 65
 “Нашим Дітям” 7
 НЕП 101
 Німеччина 30
 “Новий Завіт” 10, 101, 112
 “Номоканон” 80
 НТШ 1, 7, 13, 18, 19, 20, 22, 39,
 51, 77, 97, 100, 105, 109
 Об'єднання Дружньої Співпраці
 Церков 84
 Одеса 18
 Отоманська Порта 34
 Пантеон 10
 Париж 9, 10, 17, 23, 56, 107, 179
 180
 Патерик Печерський 84
 Патріярший Константинопіль-
 ський Трон 34
 Переяславський Договір 80
 Петербург 9, 12, 18, 19, 23, 27, 31,
 32, 33, 36, 38, 41, 43, 57, 81, 90,
 93, 98, 101, 103, 104, 105, 107,
 113, 114, 177
 Перша світова війна 9, 14, 69, 71,
 107
 Підляшшя 73, 78
 Подебради 48
 Поділля 95
 Подільська Духовна Семінарія 40
 Покуття 33
 Полісся 73, 76, 78
 Полтава 102, 107
 Польське Наукове Товариство 13

- Польща 13, 48, 50, 63, 74, 76, 77,
 78, 84, 99, 101, 105, 181
 “Правда” 18, 103
 Православна Академія в Мюнхені
 74
 Правосл. Богослов. Відділ в Вар-
 шаві 49
 Правосл. Митрополія 83
 Правосл. Церква 13, 49, 50, 53
 Прага 9, 12, 13, 21, 23, 24, 26, 28,
 35, 39, 69, 70, 71, 73, 75, 83, 97,
 100, 110, 175, 180
 Прометей 83
 “Просвіта” 14
 “Пригоди Вовка Неситого” 69, 71
 Псалтир 49
 “Рада” 19
 Революц. Укр. Партія 70
 Революц. Комітет 47
 Республік. Демокр. Клуб 72
 Ризький мировий договір 102, 105
 Рим 178, 180
 Російська Академія Наук 20, 91
 Росія 14, 41, 46, 59, 76, 83, 87, 92,
 104
 “Русалка Дністрова” 103
 Русский Исторический Архив 97
 РУП 104
 “Світ Дитини” 71
 “Світло” 23
 “Свобода” 8
 Св. Володимира катедра 179
 Св. Письмо 41
 Синод Правосл. Церкви 50, 55, 101
 “Синичка” 25
 Службник 50, 79
 “Spectator” 19
 Соборні крилоси 41
 Собор УАПЦ 48, 55
 Совнарком 105
 Соколень 180
 Союз Автономістів 104
 Союз Громад Студ.-Емігр. 64
 “Спокій” 83
 СРСР 65, 67, 68, 80, 81, 101
 “Стара Громада” 24
 “Старий і Новий Завіт” 13, 50
 Статут Вищого Церков. Правл.
 України 45
 Статути 79
 Студіюм Правосл. Теології 36
 “Сторінки Минулого” 7, 8, 9, 10,
 13, 22, 41, 82, 84, 85, 86, 88, 92,
 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102,
 104, 106, 107, 108
 Східньо-слов'янська бібліотека 76
 Східня Галичина 105, 107
 “Тиха вода” 10
 Тарнів 178
 Товариство Укр. Поступовців 32,
 104
 Тов. Укр. Інженерів 179
 Торонто 2, 3, 7, 39
 Тифліс 86
 Требник 79
 “Тризуб” 17, 26, 39, 77, 174
 Тульчин 86, 95
 Туреччина 9, 57
 Уенерівці 72
 “Украинская Жизнь” 19, 98
 “Украинский Вѣстник” 19, 98
 “Украинский Вопрос” 19
 Україна 8, 10, 12, 14, 27, 32, 34, 41,
 42, 43, 46, 47, 48, 52, 53, 69, 77,
 87, 90, 91, 94, 96, 100, 102, 103,
 107, 111, 112
 Українська Автокефальна Право-
 славна Церква 47, 54, 55, 78
 Українська Держава 46
 Укр. Енциклопедія 27
 Укр. Національна Рада 12, 87, 107,
 177
 Укр. Національна Церква 45
 Укр. Православна Церква 12, 21,
 34, 40, 41, 42, 48, 50, 52, 53, 60,
 62, 79, 81, 95, 106
 Укр. Студентська Громада 83
 Укр. Центральна Рада 20, 23, 32,
 44, 53, 55
 Українське Наукове Товариство 13
 Український Вільний Університет
 12, 21, 27, 35, 69
 Укр. Націон.-Державний Союз 44
 Укр. Націон. Конгрес 33
 Укр. Націон. Комітет 32, 33
 Укр. Республ.-Демокр. Клуб 28
 Укр. Церковний Собор 33
 “Українець-Час” 178
 УНДО 106
 Універсал 44
 УССР 67
 УЦК 83
 Харків 70, 112
 Харківське Товариство Грамотно-
 сти 111
 Холмщина 41, 74, 78
 Царгород 21, 28, 34, 56, 57, 58, 59,
 60, 62, 94, 106, 177, 178, 179
 Центральна Рада 43, 44
 Церковна Рада 43

Церковний Собор 45
Церковні братства 76
Чабанівка 179
Челябінськ 111
Чернігів 18
Чернівці 33

Черношиці Горні 64, 67
Чеський Держав. Статис. Уряд 65
Чехія 65, 68
Швейцарія 179
"Шлях Нації" 85

ЗМІСТ

Борис Лотоцький — Присвята	5
Богдан Гошовський — Вступне слово	7
Borys Lotocki — Foreword (англійською мовою)	11
Дмитро Дорошенко — Лицар праці і обов'язку	17
Вячеслав Прокопович — Жінка-українка — пам'яті Німфодори М. Лотоцької	23
Олександр Шульгин — Лицареві праці	26
Павло Зайцев — Мало було Лотоцьких	30
Іван Власовський — О. Лотоцький як церковний діяч	39
Єпископ Анатолій Дублянський — Проголошення Автокефалії Української Православної Церкви 1 січня 1919 р. в Києві і роля в цьому акті О. Лотоцького	52
Іван Токаржевський Карашевич — О. Лотоцький як дипломат	56
Тиміш Олесюк — Перше видання УНІ у Варшаві	64
Марко Антонович — Жмут споминів	69
Іван Коровицький — О. Лотоцький у Варшаві 1929-1939	74
Зенон Пеленський — Мемуаристика великого стилю — “Сторінки минулого” О. Лотоцького	85
Іван Кедрин — Чудова книга — “Сторінки минулого” О. Лотоцького	94
Омелян Пріцак — Роля О. Лотоцького в заходах для уневажнення заборони українського слова з 1876 р.	109
Митрополит Мстислав Скрипник — Квітка на могилу Олександра Лотоцького	116
Олександр і Борис Лотоцькі — Друковані праці Олександра Лотоцького	120
Борис Лотоцький — Частинна бібліографія статей, рецензій і замітніших згадок про О. Лотоцького	157
За каталогами УНІ-В — Список видань Українського Наукового Інституту у Варшаві 1930-1939	164
Богдан Гошовський — Лицар української книги	174
Показчик імен	182
Показчик назв	185

CONTENTS

Borys Lotocki — Dedication	5
Bohdan Hoshovsky — Introduction	7
Borys Lotocki — Foreword (in English)	11
Dmytro Doroshenko — Knight of Toil and Duty	17
Viacheslav Prokopovych — A True Ukrainian Woman — In memory of Nimfodora Lotocki	23
Alexander Shulhyn — To the Knight of Toil	26
Pavlo Zaitsev — We did not have enough Lotocki's	30
Ivan Vlasovsky — A. Lotocki as a religious activist	39
M. R. Bishop Anatoly Dublansky — Alexander Lotocki's role in the declaration of the Autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church on January 1, 1919	52
Prince John de Tokary Tokarzewski Karaszewicz — Alexander Lotocki as a diplomat	56
Tymish Olesijuk — Publication of the first volume by the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw	64
Marko Antonovych — Reminiscences of Lotocki	69
Ivan Korovytsky — The Warsaw years of Alexander Lotocki (1929-1939)	74
Zenon Pelensky — Memoirs in Grand Style — “Pages of the Past” by Alexander Lotocki	85
Ivan Kedryn — A marvelous book — “Pages of the Past” by Alexander Lotocki	94
Omeljjan Pritsak — Alexander Lotocki's role in the action towards the repeal of the 1876 decree prohibiting publications in Ukrainian	109
H. B. Metropolitan Mstyslav Skrypnyk — A Flower On the Grave of A. Lotocki	116
Alexander and Borys Lotocki — Index of the published works by Alexander Lotocki	120
Borys Lotocki — Index of publications or articles concerning or citing Alexander Lotocki	157
As Cataloged by the U.S.I.-W — Index of publications of the Ukrainian Scientific Institute in Warsaw 1930-1939 under the direction of Alexander Lotocki	164
Bohdan Hoshovsky — A Knight of Ukrainian book	174
Index of names (persons)	182
Index of names	185

